

ISSN 2518-7236

№ 4(84)/2016

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы
Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ
HISTORY. PHILOSOPHY Series

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ISSN 2518-7236

Индексі 74621

Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия **ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ**

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 4(84)/2016

Қазан–қараша–желтоқсан
30 желтоқсан 2016 ж.

Октябрь–ноябрь–декабрь
30 декабря 2016 г.

October–November–December
December, 30, 2016

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2016
Караганда, 2016
Karaganda, 2016

Бас редакторы

ЖМ ХҒА академигі, заң ғыл. докторы, профессор

Е.Қ.Көбеев

*Бас редактордың орынбасары
Жауапты хатшы*

Х.Б.Омаров, техн. ғыл. докторы
Г.Ю.Аманбаева, филол. ғыл. докторы

Редакция алқасы

Б.И.Карипбаев,	ғылыми редактор филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Б.Е.Колумбаев,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Р.М.Жумашев,	тарих ғыл. д-ры (Қазақстан);
В.В.Козина,	тарих ғыл. д-ры (Қазақстан);
В.С.Батулин,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
З.Г.Сактаганова,	тарих ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ж.С.Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.А.Амирова,	психол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.Н.Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И.Разумов,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
Н.А.Головин,	элеум. ғыл. д-ры (Ресей);
Р.М.Зиязетдинов,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.Н.Кылышбаева,	элеум. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.К.Жолдубаева,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ш.М.Мухтарова,	пед. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С.Агаджанян,	элеум. ғыл. д-ры (АҚШ);
Р.М.Шукуров,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
В.Г.Рыженко,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Ф.Н.Зиатдинова,	пед. ғыл. канд. (Ресей);
К.С.Алдажуманов,	тарих ғыл. канд. (Қазақстан);
Г.М.Смагулова,	тарих ғыл. канд. (Қазақстан);
С.Б.Стамбулов,	жауапты хатшы PhD (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100028, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (ішкі 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторлары

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерде беттеген

Д.Н.Муртазина

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236.

Меншік иесі: «Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж. № 13105–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 29.12.2016 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 23,25 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 463.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты
100012, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор
академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор
Е.К.Кубеев

Зам. главного редактора **Х.Б.Омаров**, д-р техн. наук
Ответственный секретарь **Г.Ю.Аманбаева**, д-р филол. наук

Редакционная коллегия

Б.И.Карипбаев,	научный редактор д-р филос. наук (Казахстан);
Б.Е.Колумбаев,	д-р филос. наук (Казахстан);
Р.М.Жумашев,	д-р ист. наук (Казахстан);
В.В.Козина,	д-р ист. наук (Казахстан);
В.С.Батурин,	д-р филос. наук (Казахстан);
З.Г.Сактаганова,	д-р ист. наук (Казахстан);
Ж.С.Сыздыкова,	д-р ист. наук (Россия);
Б.А.Амирова,	д-р психол. наук (Казахстан);
А.Н.Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И.Разумов,	д-р филос. наук (Россия);
Н.А.Головин,	д-р соц. наук (Россия);
Р.М.Зиязетдинов,	д-р ист. наук (Россия);
Б.Н.Кылышбаева,	д-р соц. наук (Казахстан);
А.К.Жолдубаева,	д-р филос. наук (Казахстан);
Ш.М.Мухтарова,	д-р пед. наук (Казахстан);
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С.Агаджанян,	д-р соц. наук (США);
Р.М.Шукуров,	д-р ист. наук (Россия);
В.Г.Рыженко,	д-р ист. наук (Россия);
Ф.Н.Зиятдинова,	канд. пед. наук (Россия);
К.С.Алдажуманов,	канд. ист. наук (Казахстан);
Г.М.Смагулова,	канд. ист. наук (Казахстан);
С.Б.Стамбулов,	ответственный секретарь PhD (Казахстан)

Адрес редакции: 100028, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.
E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторы

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерная верстка

Д.Н.Муртазина

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».
ISSN 2518-7236.

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А.Букетова».
Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № 13105–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 29.12.2016 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 23,25 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 463.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда, ул. Гоголя, 38, тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский государственный университет, 2016

Main Editor

Academician of IHEAS, Doctor of Law

Ye.K.Kubeyev

Deputy main Editor

Kh.B.Omarov, Doctor of techn. sciences

Responsible secretary

G.Yu.Amanbayeva, Doctor of phylol. sciences

Editorial board

B.I.Karipbaev ,	Science Editor Doctor of Philosophical Science (Kazakhstan);
B.E.Kolumbaev ,	Doctor of Philosophical Science (Kazakhstan);
R.M.Zhumashev ,	Doctor of Historical Science (Kazakhstan);
V.V.Kozina ,	Doctor of Historical Science (Kazakhstan);
V.S.Baturin ,	Doctor of Philosophical Science (Kazakhstan);
Z.G.Saktaganova ,	Doctor of Historical Science (Kazakhstan);
Zh.S.Syzdykova ,	Doctor of Historical Science (Russia);
B.A.Amirova ,	Doctor of Psychological Science (Kazakhstan);
A.N.Dzhumageldinov ,	PhD (France);
V.I.Razumov ,	Doctor of Philosophy Science (Russia);
N.A.Golovin ,	Doctor of Social Science (Russia);
R.M.Ziyazetdinov ,	Doctor of Historical Science (Russia);
B.N.Kylyshbaeva ,	Doctor of Social Science (Kazakhstan);
A.K.Zholdubaeva ,	Doctor of Philosophical Science (Kazakhstan);
Sh.M.Mukhtarova ,	Doctor of Pedagogical Science (Kazakhstan);
Christian-Radu Chereji ,	PhD (Romania);
V.S.Aghajanian ,	Doctor of Social Science (USA);
R.M.Shukurov ,	Doctor of Historical Science (Russia);
V.G.Ryzhenko ,	Doctor of Historical Science (Russia);
F.N.Ziatdinova ,	Candidate of Pedagogical Science (Russia);
K.S.Aldazhumanov ,	Candidate of Historical Science (Kazakhstan);
G.M.Smagulova ,	Candidate of Historical Science (Kazakhstan);
S.B.Stambulov ,	PhD, secretary (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100028, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-03-69 (add. 1026); fax: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Web-site: vestnik.ksu.kz

Editors

I.D.Rozhnova, Zh.T.Nurmukhanova

Computer layout

D.N.Murtazina

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 2518-7236.

Proprietary: RSE «Academician Ye.A.Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13105–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 29.12.2016. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 23,25 p.sh. Circulation 300 copies. Price upon request. Order № 463.

Printed in the Ye.A.Buketov Karaganda State University Publishing house.

100012, Kazakhstan, Karaganda, Gogol Str., 38, Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Ye.A.Buketov Karaganda State University, 2016

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Акмәдиева Г.П.</i> Қазіргі кезеңдегі Қазақстан тарихындағы дипломатиялық құжаттардың алатын орны мен атқаратын рөлі.....	10
<i>Ақпанбет Н.Н., Ташағыл А.</i> Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің 25 жылдағы белестері.....	16
<i>Алпыспаева Г.А., Саяхимова Ш.Н., Краснова М.Н.</i> Сауда қаланың әлеуметтік-мәдени даму факторы ретінде. (XIX–XX ғ. басындағы Ақмола қаласының құжаттары негізінде).....	22
<i>Бақторазов С.У.</i> Оңтүстік өңірдегі саяси қуғын-сүргінді жүзеге асыру барысындағы жеке тағдырлар қасіреті. (Аймақта репрессияға ұшыраған қарағандылықтар хақында).....	33
<i>Бөдеев Қ.Т.</i> Қарағанды қаласындағы желтоқсан толқуы.....	40
<i>Жұмашев Р.М., Жетписбаев А.О.</i> Этнос: мәселе тарихы және теориясы.....	48
<i>Илиясов Ш., Сақтағанова З., Тревисани Т.</i> Ресми іс жүргізушілік құжаттама құралдары бойынша Дала генерал-губернатордың әкімшілік аппараттың полициялық қызметкерлерінің қызметі туралы мәселе жайында.....	57
<i>Қасымбеков А.С., Әлжанова Э.Е.</i> Археологиялық зерттеулердегі ғылыми-білімдік ресурстар: XIX ғасыр жазба дереккөздеріндегі Қазақстан.....	63
<i>Какенова З.А., Садри Х.</i> АҚШ пен Қытайдың Орталық Азияға қатысты сыртқы саясатының трансформациясы.....	69
<i>Касымжанова Н.А., Дутта М.</i> Қазақстан және ЮНЕСКО: ынтымақтастықтың кейбір мәселелері.....	76
<i>Козина В.В., Елеуханова С.В.</i> 1950–1970 жылдарындағы Орталық Қазақстан қалаларының халқы....	81
<i>Кенжеғали Ж.М.</i> Аймақтағы су-энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі Орталық Азия мемлекеттерінің тактикасы.....	90
<i>Сактағанова З.Г.</i> Ұлт-азаттық қозғалыстың 100 жылдығына: 1916 жылғы қазақтар көтерілісінің себептері туралы.....	96
<i>Зуева Л.И.</i> Мектептік білім беру мәселесі төңірегіндегі пікірталастар мен ұлттық тарих жөніндегі қазақстандық оқулықтар.....	105

ФИЛОСОФИЯ

<i>Карасева Н.В.</i> Ақпараттық кеңістік жастардың әлеуметтенуінің факторы ретінде.....	111
<i>Каренов Р.С.</i> Асан қайғы жырау — елге ұйтқы, ақылгөй атанған, дуалы ауызды дала философы.....	117
<i>Төлеуова М.Ө.</i> Өмір мен өлім – егіз ұғым.....	132
<i>Шындаулова Р.Б.</i> Қазіргі дүниетанымдық типология контекстіндегі ноогуманистикалық дүниетанымның ерекшеліктері.....	141

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Акатаева Л.С., Сабирова Р.Ш.</i> Жоо оқытушыларының ұйымдастырушылық-психологиялық сипаттамалары мен күйіп кетуі арасындағы байланысын зерттеу.....	146
<i>Лазарева Е.А., Насирова А.Ш.</i> Ерте жастық шақ кезеңі психологиялық талдаудың пәні ретінде....	157
<i>Мағзұмова Н.Қ., Бенчич С.</i> Логикалық ойлау арқылы дамытатын ойындардың аспектісін зерттеу.....	163

<i>Сланбекова Г.К., Чунг М.С. Психологиялық жарақат пен ажырасу арасындағы байланысты зерттеу</i>	169
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	175
2016 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысында» жарияланған мақалалардың көрсеткіші. «Тарих. Философия» сериясы.....	177

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Акмадиева Г.П.</i> Место и роль дипломатических документов в истории современного Казахстана.....	10
<i>Ақпанбет Н.Н., Ташагыл А.</i> Достижения Республики Казахстан за 25 лет независимости.....	16
<i>Алпыспаева Г.А., Саяхимова Ш.Н., Краснова М.Н.</i> Торговля как фактор социокультурного развития города (на материалах города Акмолинска XIX–нач. XX веков).....	22
<i>Бахторазов С.У.</i> Личностные трагедии во время осуществления политических репрессий в Южном регионе (о карагандинцах, подвергшихся репрессиям в Крае).....	33
<i>Бодеев К.Т.</i> Декабрьские волнения в городе Караганде.....	40
<i>Жумашиев Р.М., Жетписбаев А.О.</i> Этнос: история и теория вопроса.....	48
<i>Ильясов Ш.А., Сактаганова З.Г., Тревисани Т.</i> К вопросу о деятельности полицейских служащих административного аппарата Степного генерал-губернаторства по материалам официальной делопроизводственной документации.....	57
<i>Касымбеков А.С., Альжанова Э.Е.</i> Научно-образовательные ресурсы в археологических исследованиях: Казахстан в письменных источниках XIX века.....	63
<i>Какенова З.А., Садри Х.</i> Трансформация внешней политики США и Китая по отношению к Центральной Азии.....	69
<i>Касымжанова Н.А., Дутта М.</i> Казахстан и ЮНЕСКО: некоторые аспекты сотрудничества... ..	76
<i>Козина В.В., Елеуханова С.В.</i> Народонаселение городов Центрального Казахстана в 1950-е–1970-е гг.	81
<i>Кенжегали Ж.М.</i> Тактика стран Центральной Азии в обеспечении региональной водно-энергетической безопасности.....	90
<i>Сактаганова З.Г.</i> К 100-летию национально-освободительного движения: о причинах восстания казахов 1916 года.....	96
<i>Зуева Л.И.</i> Дискуссии вокруг школьного образования и казахстанские учебники по национальной истории.....	105

ФИЛОСОФИЯ

<i>Карасева Н.В.</i> Информационное пространство как фактор социализации молодежи.....	111
<i>Каренов Р.С.</i> Асан кайгы жырау — гениальная личность с энциклопедическими знаниями и мудрый философ Великой Степи.....	117
<i>Толеуова М.О.</i> Смерть и жизнь — неразделимые понятия.....	132
<i>Шиндаулова Р.Б.</i> Особенности ноогуманистического мировоззрения в современной ноосферной парадигме.....	141

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Акатаева Л.С., Сабирова Р.Ш.</i> Исследование связи организационно-психологических характеристик и синдрома выгорания преподавателей вуза.....	146
<i>Лазарева Е.А., Насирова А.Ш.</i> Период ранней юности как предмет психологического анализа .	157
<i>Магзумова Н.К., Бенчич С.</i> Аспекты исследования логического мышления посредством развивающих игр.....	163

Сланбекова Г.К., Чунг М.С. Изучение взаимосвязи между психологической травмой и разводом 169

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ 175

Указатель статей, опубликованных в «Вестнике Карагандинского университета» в 2016 году. Серия «История. Философия» 177

CONTENTS

HISTORY

<i>Akmadiyeva G.P.</i> The place and role of diplomatic documents in the history of modern Kazakhstan ...	10
<i>Akpanbet N.N., Tashagyl A.</i> Achievements of Independent Kazakhstan in 25 years	16
<i>Alpyspayeva G.A., Sayakhimova Sh.H., Krasnova M.H.</i> Trade as a factor of socio-cultural development of the city (on the materials of the city of Akmolinsk in XIX–beginning of XX centuries).....	22
<i>Bahtorazov S.U.</i> Personal tragedy during the exercise of political repression in the Southern region. (about Karaganda subjected to repression in the region).....	33
<i>Bodeev K.T.</i> December agitations in city to Karaganda	40
<i>Zhumashev R.M., Zhetpisbayev A.O.</i> Ethnos: history and theory of the issue.....	48
<i>Iliyassov Sh.A., Saktaganova Z.G., Trevisani T.</i> To the problem of administrative apparatus police officers functioning of the steppe general governorship on the basis of official clerical work papers	57
<i>Kasymbekov A.S., Alzhanova E.E.</i> Scientific and educational resources in archaeological research: Kazakhstan in the written sources of the XIX century	63
<i>Kakenova Z.A., Sadri H.</i> Transformation of foreign policy of the USA and China towards Central Asia.....	69
<i>Kassymzhanova N.A., Dutta M.</i> Kazakhstan and UNESCO: some aspects of cooperation	76
<i>Kozina V.V., Eleyhanova S.V.</i> The population of Central Kazakhstan cities in the 1950s – the 1970s.....	81
<i>Kenzhegali Zh.M.</i> The tactics of the Central Asian countries in regional water and energy security ..	90
<i>Saktaganova Z.G.</i> To 100 anniversary of national-liberation movement: about reasons of Kazakh insurrection of 1916.....	96
<i>Zuyeva L.I.</i> Debate around school education and Kazakh textbooks on national history.....	105

PHILOSOPHY

<i>Karaseva N.V.</i> Information space as a factor of youth socialization	111
<i>Karenov R.S.</i> Asan Kaigy zhyrau as a genius with an encyclopedic knowledge and wise philosopher of the Great Steppe	117
<i>Toleuova M.O.</i> Death and life are inseparable concepts.....	132
<i>Shindaulova R.B.</i> Peculiar features of noohumanistic worldview in the context of present worldview typology.....	141

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

<i>Lazareva Ye.A., Nassirova A.Sh.</i> Period of Early Adolescence as a Subject of Psychological Analysis.....	146
<i>Magzumova N.K., Benchich S.</i> Aspects of the study of logical thinking through educational games	157
<i>Akatayeva L.S., Sabirova R.Sh.</i> Research of the relationship of organizational and psychological characteristics and burnout university teachers	163
<i>Slanbekova G.K., Chung M.C.</i> The study of relationships between psychological trauma and divorce..	169

INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	175
--------------------------------	-----

Index of articles published in the «Bulletin of the Karaganda University» in 2016 y. «History. Philosophy» Series	177
---	-----

УДК 327.82 (574)

Г.П. Акмадиева

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана
(E-mail: ahmadieva.gulziya@mail.ru)*

Место и роль дипломатических документов в истории современного Казахстана

В статье рассмотрено состояние дел с источниковой базой современного Казахстана в русле внешнеполитической практики. В ходе изучения вопроса выявлена роль двух больших групп источников: дипломатических документов, обеспечивающих двустороннюю дипломатию, и комплекса документации, связанной с многосторонней дипломатией Республики Казахстан. Выявлены место и роль дипломатических документов в развитии международного источниковедения.

Ключевые слова: дипломатические документы, источниковедение, дипломатия, международные договоры, история Казахстана.

После провозглашения независимости Республики Казахстан перед страной стояла важная задача создания казахстанской внешнеполитической службы и корпуса внешнеполитических документов.

Как известно, первым шагом к установлению дипломатических отношений является признание нового независимого государства и его правительства со стороны другого государства. Этот процесс в документальном выражении особенно актуален в первые годы становления независимости. Данный процесс во многом определяет будущее развитие государства и его взаимоотношения со странами мирового сообщества. Потребности международного общения делают необходимым фиксацию признания нового субъекта со стороны уже существующих полноправных субъектов в соответствующих документах. Признание представляет собой юридический акт, в котором одно или несколько государств заявляют о характере и объеме своих отношений с новым государством как субъектом международного права. Первые юридические акты признаний выражаются в соответствующих дипломатических документах, которые закладывают основу представления нового государства в современном мире.

Дипломатические документы признания откладываются в депозитарии дипломатического ведомства как документы, характеризующие не только настоящее состояние государства на дипломатическом поле, но и перспективу внешнеполитических отношений, которую данное государство задает себе на будущее.

16 декабря 1991 г. был принят Конституционный закон РК «О государственной независимости Республики Казахстан», оформивший юридический статус республики как суверенного государства. Конституционный закон объявил Казахстан независимым, демократическим и правовым государством, обладающим всей полнотой власти на своей территории. В принятом 16 декабря 1991 г. Конституционном законе «О государственной независимости Республики Казахстан» было заявлено: «Республика Казахстан является субъектом международного права, обменивается дипломатическими и консульскими представительствами, может входить в международные организации, системы коллективной безопасности и участвовать в их деятельности (Статья 13)» [1].

Сразу же после принятия Конституционного закона Казахстан был признан многими государствами мира как полноценный член мирового сообщества. Были созданы все необходимые международно-правовые механизмы сотрудничества, республика приобрела право голоса при участии в решении вопросов регионального и глобального характера

Следует отметить, что одними из первых государств, признавших независимость Республики Казахстан, были Турецкая Республика (16 декабря 1991 г.), Российская Федерация (17 декабря 1991 г.), Исламская Республика Пакистан (20 декабря 1991 г.), Швейцария (23 декабря 1991 г.), Соединенные Штаты Америки (26 декабря 1991 г.) [2; 413, 414].

Эти дипломатические документы являются источниками по истории независимого Казахстана как государства, позиционировавшего себя в международных отношениях. Их значение представляется нам исторической новизной положения государственности на начальном этапе независимости.

Страны обычно предпочитают закреплять договоренности о дипломатическом признании и учреждении дипломатического представительства письменно — путем обмена личными нотами, оформлением официального соглашения, опубликованием обеими сторонами соответствующего коммюнике, путем обмена письмами или телеграммами по этому вопросу на высшем уровне. Поэтому комплекс исторических источников дипломатического характера получил перспективу развития на файловом уровне. Не является исключением и Республика Казахстан.

В 1992 г. ряд документов дипломатического характера, связанный с предыдущими процессами, пополнился комплексом заявлений, коммюнике, протоколами, нотами по признанию и установлению дипломатических отношений с Казахстаном целым рядом государств, среди которых наиболее значимыми являются КНР, Франция, Великобритания, Германия, Япония и Южная Корея. Например, 3 января 1992 г. было подписано Совместное коммюнике об установлении дипломатических отношений с Китаем, 25 января 1992 г. подписан Протокол об установлении дипломатических отношений с Францией, 28 января 1992 г. — Протокол об установлении дипломатических отношений с Южной Кореей, 12 февраля 1992 г. состоялся обмен нотами об установлении дипломатических отношений с Германией [3]. Данными дипломатическими документами подтвержден статус независимости Казахстана, обозначены черты государства, которыми оно представляет себя для этих и будущих стран, стремящихся к включению Казахстана в мировое сообщество.

Дипломатические отношения любого государства немислимы без разветвленной сети загранпредставительств и их документального подкрепления. Перед внешнеполитическим ведомством стояла задача открытия Посольств Республики Казахстан в различных странах. МИД Республики Казахстан были подготовлены и утверждены Указом Президента от 2 июля 1992 г. Положение «О Посольстве Республики Казахстан», Положение «Об основных обязанностях и правах Чрезвычайного и Полномочного Посла Республики Казахстан». На основе этих положений были подготовлены документы о статусе посольств РК в зарубежных странах. Это тоже стало дополнением к источниковой базе внешней политики современного Казахстана как международного контента. На этой основе появились первые попытки представлять Казахстан во внешнеполитической рекламе.

Документальный оборот посольств и диппредставительств пока не имел устойчивой фокусирующей характеристики, связанной с центральным органом внешней политики РК. Одной из основных организационных задач Министерства иностранных дел Республики Казахстан на начальном этапе стало создание правовой базы его деятельности. На основе анализа опыта работы внешнеполитических ведомств зарубежных стран, документов международного права, законодательства Республики Казахстан было разработано Положение «О Министерстве иностранных дел Республики Казахстан», утвержденное Указом Президента Республики Казахстан от 2 июля 1992 г. Министерство иностранных дел Республики Казахстан, согласно этому Положению, обрело статус центрального органа дипломатической службы страны, обеспечивающего осуществление внешней политики Республики Казахстан. Было подчеркнуто, что деятельность МИД по реализации внешнеполитического курса осуществляется непосредственно под руководством Президента Республики Казахстан. В Положении были четко определены функции МИД, структура и персонал, порядок прохождения службы, замещения должностей, присвоения дипломатических рангов, вопросы оплаты труда, финансового и материально-технического обеспечения.

На сегодняшний день вопросы Министерства иностранных дел Республики Казахстан регулируются Положением «О Министерстве иностранных дел Республики Казахстан», утвержденным постановлением Правительства от 28 октября 2004 г. [4].

В 1993 г. РК подписал Венскую конвенцию о консульских сношениях от 18 марта 1963 г. В связи с этим появились документы дипломатии РК, регулирующие взаимоотношения с другими государствами на уровне консульств, их деятельность, особые условия консульских взаимоотношений. (В истории независимого Казахстана впервые Закон «О дипломатической службе» был принят 12 ноября 1997 г. С вступлением этого закона в силу прошло определенное время. За этот период многие его нормы, хоть и стали востребованными в дипломатической деятельности Республики, но показали некоторые его несовершенства с точки зрения юридической и практической целесообразности [5; 5]).

Усложнение документооборота на дипломатическом уровне потребовало и перехода на новый уровень оценки внешнеполитической деятельности РК. Фундаментом национально-правовой системы и международной правосубъектности является Конституция (Основной Закон) РК. Конституция РК 1993 г. «переходного периода» была направлена в основном на решение ближайших внутренних задач, и вопросы внешней политики и дипломатической деятельности не нашли в ней достаточного отражения. Вопросы внешней политики были отнесены к компетенции главы исполнительной власти: согласно Конституции 1993 г. Президент представляет Республику Казахстан в международных отношениях; ведет переговоры и подписывает международные договоры Республики Казахстан, обеспечивает соблюдение заключенных республикой договоров и принятых ею обязательств [6].

После развития политических отношений в РК была принята новая Конституция 1995 г. Она сохранила ряд нововведений по международным приоритетам РК. Статья 4 Конституции:

- определяет включение международных договорных и иных обязательств республики в действующее право на ее территории; признание приоритета международных договоров, ратифицированных РК, перед ее законами;
- устанавливает, что РК уважает принципы и нормы международного права и проводит соответствующую политику;
- четко распределяет внешнеполитические полномочия между внутригосударственными органами внешних сношений и ветвями власти (все ветви власти вовлечены во внешнеполитическую деятельность) [7].

Указанные выше документы являются основой формирования внешнеполитического курса в истории современного Казахстана.

Межгосударственные отношения в Центральной, Средней Азии и регионах, сопредельных Казахстану, имеют группу дипломатических документов как исторических источников по двусторонней политике.

С первых дней независимости Казахстан уделял большое внимание развитию двусторонних отношений, стремился к созданию прочной договорно-правовой базы на всех направлениях внешней политики со всеми заинтересованными государствами, представляющими для нас практический интерес.

Данная практика была закреплена, когда 25 мая 1992 г. между Россией и Казахстаном был подписан Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимопомощи, зафиксировавший принцип взаимного уважения, суверенитета, нерушимости государственных границ обоих государств. Еще один важный документ — это Декларация между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о вечной дружбе и союзничестве, ориентированная в XXI столетие, подписанная в Москве 6 июля 1998 г. Договор о вечной дружбе между Республикой Казахстан и Республикой Узбекистан был подписан в Ташкенте 31 октября 1998 г. В 1997 г. 10 января был подписан Договор о вечной дружбе между Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой и Республикой Узбекистан. Согласно договору между этими странами исторически сложилась прочная связь, основанная на близости истории, культуры, языка и традиций. В декабре 2002 г. в время визита Президента Н.Назарбаева в Китай был подписан первый в истории двусторонних отношений Договор о дружбе, сотрудничестве и добрососедстве [3; 60–66]. В дальнейшем эта группа документов стала базой для формирования ценностей дружбы, сотрудничества и добрососедства как образца развития дальнейших двусторонних дипломатических взаимосвязей. В таком виде они важны как исторический источник для региональной истории современного Казахстана.

Следующей группой дипломатических источников является комплекс документов, который связан с развитием многосторонней дипломатии. Один из первых комплексов дипломатических источников по многосторонней дипломатии представлен документами Содружества Независимых Государств. 8 декабря 1991 г. Казахстан подписал Соглашение о создании Содружества Независимых Го-

сударств, 21 декабря 1991 г. подписал Алма-Атинскую Декларацию. Сообразно данным двум документам и было разработано довольно большое количество параметральных соглашений в рамках СНГ, которые и составили основу усовершенствования дипломатических отношений в рамках данного Содружества.

31 декабря 1991 г. представителем Казахстана было передано Генеральному секретарю ООН Заявление Республики Казахстан о приеме в члены ООН. В соответствии с правилами процедуры Заявление Казахстана о приеме было направлено Генеральным секретарем для рассмотрения в Совет Безопасности, заседание которого состоялось 16 января 1992 г. На основе Заявления 2 марта 1992 г. Казахстан был принят в ООН, 15 апреля 1992 г. Указом Президента РК главой Представительства РК в Нью-Йорке была назначена А.Х.Арыстанбекова.

В мае 1992 г. в качестве одной из равноправных сторон Договора о стратегических наступательных вооружениях (СНВ-1) Казахстан подписал Лиссабонский протокол и взял на себя обязательство стать безъядерным государством. 23 января 1995 г. было подписано Соглашение о партнерстве и сотрудничестве между Европейскими сообществами и их государствами-членами, с одной стороны, и Республикой Казахстан — с другой.

15 мая 1992 г. в Ташкенте главами пяти государств СНГ был подписан Договор о коллективной безопасности. Государства — участники Договора подтвердили обязательство воздерживаться от применения силы или угрозы силой в межгосударственных отношениях. В 1994 г. был принят ряд важных нормативно-правовых документов, продвигавших процесс военно-политической интеграции в различных областях, входящих в его компетенцию.

Среди первых таких документов фигурировали принятые в 1995 г. «Декларация государств-участников ДКБ», «Концепция коллективной безопасности государств-участников ДКБ», документ об «Основных направлениях углубления военного сотрудничества». Качественно новый этап в развитии Договора был открыт принятым Советом коллективной безопасности в 2000 г. Меморандумом о повышении эффективности ДКБ и его адаптации к современной геополитической ситуации, реализация которого нацеливала Договор на отражение новых вызовов и угроз региональной и международной безопасности. В 2004–2008 гг. шла интенсивная работа по строительству организации, наработке потенциала для решения задач по основным направлениям деятельности. В этот период принят ряд основополагающих документов, в которых намечены конкретные направления развития на перспективу, в том числе План основных мероприятий по всестороннему укреплению межгосударственного сотрудничества, формированию и развитию системы коллективной безопасности в рамках ОДКБ на 2006–2010 гг., План коалиционного военного строительства ОДКБ на период до 2010 г. и дальнейшую перспективу и другие. (Судьба ОДКБ продолжается в комплексе современных Деклараций, группе документов по согласованию действий в ОДКБ, по учету качества и количества вооруженных сил, входящих в ОДКБ, и другой ОДКБ-документации.)

26 апреля 1996 г. был подписан Договор об углублении порубежного доверия в приграничных районах в Шанхае главами государств Казахстана, Китайской Народной Республики, Кыргызстана, России и Таджикистана. Те же страны 24 апреля 1997 г. подписали Договор о сокращении вооруженных сил в районе границы на встрече в Москве [7; 28, 29].

Последующие ежегодные саммиты Шанхайской пятерки прошли в Алма-Ате (Казахстан) в 1998 г., в Бишкеке (Кыргызстан) в 1999 г. и в Душанбе (Таджикистан) в 2000 г. На Саммите в Шанхае в июне 2001 г. к Шанхайской пятерке присоединился Узбекистан и главы шести государств подписали Декларацию о создании Шанхайской организации сотрудничества (ШОС).

Главы государств-членов ШОС в июне 2002 г. встретились в Санкт-Петербурге и подписали Хартию, которая содержала цели организации, принципы, структуру и форму работы ШОС и утвердили документ официально, с точки зрения международного права.

В дальнейшем комплекс дипломатических документов ШОС упорядочился и стал источниковой базой для изучения подключения Казахстана к международным проблемам безопасности в Евразийском регионе. Последующая источниковая база представляет Казахстан в свете Шанхайской организации сотрудничества как страну, заботящуюся о развитии партнерства в контексте представительной международной организации.

Предпосылка дальнейшей работы Казахстана в рамках продолжения безопасности в русле работы ОБСЕ была в разработке документального комплекса, связанного с попыткой создания Евразийского ОБСЕ как СВМДА. В Алматы 4 июня 2002 г. состоялся первый саммит СВМДА, в работе которого приняли участие главы государств, правительств 16 стран-участниц Совещания. На саммите

были приняты Алматинский акт, а также Декларация СВМДА об устранении терроризма и содействии диалогу между цивилизациями. Эти документы являются уникальными, так как подтверждают политическую волю азиатских государств. Второй саммит форума состоялся 17 июня 2006 г. На нем был принят всеобъемлющий политический документ — Декларация Второго саммита, а также подписан основополагающий документ по практической структуризации Совещания — Соглашение о Секретариате СВМДА. Республика Корея была принята в качестве восемнадцатого государства-члена СВМДА. Третий саммит глав государств и правительств государств-членов СВМДА состоялся в Стамбуле 8 июня 2010 г. Впервые саммит прошел за пределами Казахстана. Во время этой встречи на высшем уровне произошла первая в истории Совещания передача председательства — от Казахстана Турецкой Республике. Четвертый саммит СВМДА состоялся 20–21 мая 2014 г. в г. Шанхае (КНР), в ходе которого произошла передача председательства в СВМДА от Турции Китаю. В работе саммита приняли участие 47 государств и международных организаций. Впервые в саммите принял участие Генеральный секретарь ООН. В ряды Совещания в качестве полноправных членов вступили Катар и Бангладеш; подписаны и утверждены ряд важных документов, а именно Меморандум о взаимопонимании между Шанхайской организацией сотрудничества и Секретариатом СВМДА и новые Правила процедур СВМДА, значительно конкретизировавшие правовые рамки его деятельности. Документы СВМДА выгодно представили Казахстан в источниковом плане как инициативный комплекс источников по дополнению работы ОБСЕ на Востоке Евразии.

Необходимо отметить, что в 2010 г. Казахстан стал председателем в Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ). Главное итоговое событие председательства — Астанинский саммит ОБСЕ, который прошел 1–2 декабря 2010 г. Принятая главами государств и правительств стран-участниц ОБСЕ Астанинская декларация ознаменовала начало качественно нового этапа отношений в Организации — совместного воплощения в жизнь идеи свободного, демократического, общего и неделимого Евроатлантического и Евразийского сообщества безопасности на пространстве от Ванкувера до Владивостока, основанного на согласованных принципах, совместных обязательствах и общих целях. В свете развития Астанинской декларации Казахстан был представлен в документальном контексте на дипломатической арене как государство, которое является носителем результатов деятельности не правительства, а своего международного опыта.

Анализ содержания нормативных международно-правовых актов, заключенных РК международных договоров и иных дипломатических документов свидетельствует, что Казахстан в сфере внешних сношений ориентируется как на двустороннюю, так и многостороннюю дипломатию; участвует в различных блоках и региональных экономических группах; в РК растет число визитов иностранных делегаций самого высокого уровня с обсуждением и подписанием международных соглашений; в сферу внешних сношений вовлекается все большее число государственных органов, министерств, ведомств.

Представленным дипломатически-документальным комплексом, состоящим из двух классификационно-обозначенных частей, Казахстан характеризуется по своему месту в развитии дипломатических источников Центральной Азии как лидирующий представитель международного источниковедения.

Исследовать поэтапно развитие внешней политики Казахстана в контексте этих источников мы предполагаем, используя накопленный материал по вторичным и массовым документам, представляющим обыденную дипломатическую работу и сосредоточенным в архивах Администрации Президента РК, Парламента РК, МИД РК и подведомственных международных секретариатах ОДКБ, ШОС, СВМДА, ОБСЕ.

Список литературы

- 1 Конституционный закон Республики Казахстан. О государственной независимости Республики Казахстан от 16 декабря 1991 г. — [ЭР]. Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000798
- 2 Токаев К.К. Дипломатия Республики Казахстан. — Астана: Елорда, 2001. — 552 с.
- 3 Токаев К.К. Дипломатическая служба Республики Казахстан. — Астана: Дом печати «Эдельвейс», 2004. — 544 с.
- 4 Положение о Министерстве иностранных дел Республики Казахстан, утвержденное Постановлением Правительства РК от 28 октября 2004 года № 1118 «Вопросы Министерства иностранных дел Республики Казахстан» (с изменениями, внесенными Постановлением Правительства РК от 13 марта 2013 года № 233). — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.nomad.su/?a=3-201304050024>

5 Турanova А. Каким должен быть Закон Республики Казахстан «О дипломатической службе» // Правовая реформа в Казахстане. Информационно-аналитический журнал. — 2000. — № 3. — С. 4–12.

6 Конституция Республики Казахстан от 28 января 1993 г. — [ЭР]. Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001000>

7 Конституция Республики Казахстан от 30 августа 28 января 1995 г. — [ЭР]. Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029

Г.П. Акмадиева

Қазіргі кезеңдегі Қазақстан тарихындағы дипломатиялық құжаттардың алатын орны мен атқаратын ролі

Мақалада сыртқы саяси тәжірибе мысалында қазіргі Қазақстанның деректік негізінің жағдайы қарастырылып, талдау жасалды. Екі үлкен дерек тобының: екі жақты дипломатияны қамтамасыз ететін дипломатиялық құжаттар тобы және Қазақстан Республикасының көпжақты дипломатиясына қатысты деректер кешенінің маңызы анықталды. Автор халықаралық деректанудың дамуындағы дипломатиялық деректердің орны мен ролін жан-жақты зерттеген.

G.P. Akmadiyeva

The place and role of diplomatic documents in the history of modern Kazakhstan

The article discusses the condition of the source base of modern Kazakhstan in line with the foreign policy practice. In the course of the study revealed the role of two large groups of sources: a group of diplomatic documents providing two-way diplomacy and complex of documentations related to the multilateral diplomacy of the Republic of Kazakhstan. There were revealed the place and role of diplomatic documents in the development of international of sources.

References

1 The Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan. On the State Independence of the Republic of Kazakhstan dated from December 16, 1991, [ER]. Access mode: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000798

2 Tokayev K.K. *Diplomacy of the Republic of Kazakhstan*, Astana: Elorda, 2001, 552 p.

3 Tokayev K.K. *Diplomatic service of the Republic of Kazakhstan*, Astana: Printing House «Edelweiss», 2004, 544 p.

4 Provision of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, approved by the Government of the Republic of Kazakhstan from October 28, 2004 № 1118 «Issues of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan» (as amended by the Decree of the Government of RK from March 13, 2013 № 233), [ER]. Access mode: <http://www.nomad.su/?a=3-201304050024>

5 Turapova A. *Legal Reform in Kazakhstan informational-analytical magazine*, 2000, 3, p. 4–12.

6 The Constitution of the Republic of Kazakhstan from January 28, 1993, [ER]. Access mode: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001000>

7 The Constitution of the Republic of Kazakhstan on August 30, January 28, 1995, [ER]. Access mode: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029

Н.Н. Ақпанбет¹, А. Ташағыл²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана;²Мимар Синан университеті, Стамбул, Түркия
(E-mail: n.19-79@mail.ru)**Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің 25 жылдағы белестері**

Биыл өзінің ширек ғасырлық табысты белесін атап отырған тәуелсіз Қазақстанның жас мемлекетінің қалыптасу, өсіп, өркендеу жолындағы қарышты қадамы, ауқымды істері, толымды табыстары қоғамдық-саяси ортаны да, ғылыми ортаны да қызықтыруда. Мақалада қазақ мемлекетінің 25 жылдық белестеріне шолу жасалып, жеткен жетістіктері айтылған. 25 жылдық тарихи кезеңде жас қазақ мемлекеті өзінің мемлекеттік шекарасын бекемдеді, көрші елдермен оны ратификациялау өзара түсіністік негізінде жүргізілді. Тәуелсіздіктің бастапқы кезеңінен бастап-ақ Қазақстан өзінің жана, демократиялық принциптерге негізделген мемлекеттік басқару жүйесін қалыптастырды. Осы жылдары еліміздің құқықтық іргетасын нығайтқан екі бірдей Конституция қабылданды. Социалистік тоталитарлық экономикадан бас тартқан тәуелсіз Қазақстан нарықтық экономикаға көшудің алғашқы қиындығын жеңе отырып, әлемдік деңгейдегі бәсекеге қабілетті елдердің қатарына ену туралы стратегиялық жоспарды табысты жүзеге асыруда.

Кілт сөздер: тәуелсіз Қазақстан, мемлекеттік саясат, «Мәңгілік Ел» идеясы, ұлт тарихы.

2016 жылдың 16 желтоқсанында Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдық мерейтойы тойланбақ. Бұл мемлекетіміз бен халқымыз үшін ең басты әрі құнды мереке болмақ. Тәуелсіз еліміз ширек ғасырға жуық уақыт ішінде қаржы дағдарыстарының қиындықтарына қарсы тұра білді, тұрақты даму жолына түсіп, биік белестерді бағындырды, толағай жетістіктерге қол жеткізді, әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына енді. Мемлекет басшысының елді дамытудағы стратегиялық бағдарламалары мерзімінен бұрын жүзеге асып келеді. Осы кезең ішінде не тындырдық? 25 жылда жеткен жетістіктеріміз қандай? Биыл осы сұрақтарға жауап беретін, өткен жылдарға қорытынды жасап, Мәңгілік Ел болуға бекінген мемлекетіміздің бүгінгі мен келешегі туралы ой толғайтын еліміздің есепті жылы десек, қателеспейміз.

Осы орайда, 2015 жылғы 30 қарашадағы халыққа арнаған Жолдауында Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев тәуелсіз мемлекет атанғанымыздың 25 жылдығына аяқ басқалы тұрғанымызды айта келіп: «Бұл — тәуелсіздікті нығайту жолындағы өлшеусіз еңбегіміздің ширек ғасырлық белесін қорытындылайтын мерейлі сәт. Тәуелсіздікті баянды ету оған қолжеткізуден де қиын. Мемлекеттігіміздің тұғырын мызғымастай нығайта түсу үшін бізге әлі талай өткелі күрделі, өкпегі көп бұралаң жолдардан өтуге тура келеді», — деп алдағы кезеңде кездесетін сын-қатерлерден мүдірмей өтуге шақырды.

Тәуелсіздіктің алғашқы нышаны 1920–1950 жылдарда қуғын-сүргінге ұшырап, жазықсыз атылып кеткен қайраткерлерді ақтаудан басталды. Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ш.Құдайбердіұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Х.Досмұхамедов, М.Тынышпаев сынды көптеген Алаш қайраткерлері мен ғылыми-шығармашылық зиялы қауым өкілдерін ақтауға және олардың мұраларын қайта қалпына келтіруге мүмкіндік берілді. 1990 жылы 25 қазанда Қазақстан Жоғары Кеңесі «Қазақ КСР-ның Мемлекеттік егемендігі туралы декларация» қабылданды. Бұл тарихи құжат еліміздің тәуелсіздігіне жасалған маңызды қадам болды. 1991 жылы 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі жарияланды [1; 133].

Тәуелсіз Қазақстан Республикасының алдында үлкен міндеттер қойылды. Олар — елдің ішкі жағдайында Егемен Қазақстан мемлекетінің тұтастығын нығайтып, нарықтық экономикаға көшу, елдің ішінде көпұлтты халықтардың бірлігін сақтауға барлық мүмкіндіктерді пайдалану. Қазақстанның бейбітсүйгіштік саясаты тәуелсіздіктің бастапқы кезеңінен-ақ байқалды.

Қазақстанның ядролық қаруды таратпаудың алғашқы қадамы 1991 жылы Семей ядролық сынақ полигонын жабудан басталды. Семей полигонын толығымен құрту үшін Қазақстан мемлекетінің ядролық қару орталығы Америка Құрама Штаты үкіметімен 5 жыл жұмыс істеді. АҚШ үкіметі Семей полигонын жарып құртуға 172 млн долл. беріп көмектесті. 1995 жылы Қазақстан шын мәнісіндегі ядролық қарусыз мемлекетке айналды [2; 337].

Мемлекеттік рәміздер — бұл кез келген мемлекеттің егемендігі мен біртұтастығын бейнелейтін, оның ажырағысыз атрибуттарының бірі. Қазақстан Республикасында Мемлекеттік Ту, Мемлекеттік Елтаңба және Мемлекеттік Әнұран мемлекеттік рәміздер болып табылады.

Н.Назарбаев 1992 жылы 4 маусымда «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туы туралы», «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасы туралы» және «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Әнұранының музыкалық редакциясы туралы» Заңдарға қол қойды.

1993 жылдың 13 қаңтарында Қазақстан Республикасы «Мемлекеттік шекара туралы» Заң қабылдады. Бүгінгі таңда Қырғызстан, Түркіменстан, Өзбекстан Республикалармен шекараны межелеу мәселесі толығымен реттелді. Шекараның ұзындығы Қырғызстанмен шамамен 1242 шақырым, Түркіменстанмен — 426 шақырым, Өзбекстанмен 2351 шақырымды құрайды [2; 160].

1992 жылдың басында Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі жаңа Конституцияның жобасын әзірлеу үшін «Конституциялық комиссия құру туралы» Қаулы қабылдады.

Конституция мазмұны «Мемлекеттік тәуелсіздік туралы» Заңның ережелері мен ұстанымдарына сәйкес айқындалды. Ол 4 бөлім және 21 тараудан тұрды. Қазақстанның толыққанды мемлекеттік тәуелсіздігін конституциялық-құқықтық тұрғыдан рәсімдеу 1993 жылғы 28 қаңтарда Қазақстан Республикасының алғашқы Конституцияның қабылдануымен жүзеге асты.

Бірақ іс жүзінде 1993 жылғы қабылданған Конституцияның Қазақстандағы шынайы әлеуметтік-экономикалық және саяси үдерістерден алғашқы мемлекет тұрғындарының тіл мәселесі, меншік нысандары, жерге, азаматтыққа, мемлекеттік сипатына қатысты сәйкессіздіктерін туындатты. Негізгі Заңда атқарушы және заң шығарушы биліктердің арасындағы келіспеушіліктерді шешетін тетіктер болмады. Әсіресе мемлекеттік билік тармақтарының арасындағы қайшылық күшейе түсті. Осы себептерге байланысты 1993 жылғы Конституцияны қайта қарау және жаңа Конституцияның қажеттілігі туралы пікір туындады. 1993 жылғы Конституцияда жазылған құқықтық мемлекетті құруға бағытталған әрекеттерді жүзеге асыру мақсатында 1994 жылы елімізде құқықтық реформалардың бағдарламасы қабылданды [2; 131].

Жаңа Конституция қоғам мен мемлекеттің қайшылықсыз дамуын, елдің азаматтарының ұлтына карамастан, ертеңгі күнге деген сенімділігін орнықтыруды, қазақстандық патриотизмді нығайтып, заңды орындау және сайлау мәдениетін негіздеуі керек болды.

1995 жылдың 30 тамызында Қазақстан халқының жаңа Конституциясы қабылданды. Жаңа Конституция негізінде құқықтық мемлекетке бастау болған демократиялық дамуды бекіткен конституциялық заңдар қабылданды. Мемлекеттік-құқықтық жүйені түбегейлі өзгерткен реформалар жүргізіліп, қазіргі мемлекетті басқару жүйесі қалыптасты [3; 49].

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары білім саласында жан ауыртар жайсыз жағдайлар орын алды. 1997 жылы республикада 229 шағын комплектілі мектептер жабылды. Осындай дағдарысты жағдайға карамастан, Қазақстан Республикасы білім саласына үлкен маңыз берді. Себебі елдің өсіп-өркендеуі, өркениетті өмірден өзіндік орын алуы оның ұлттық білім деңгейіне, даму бағытына тікелей байланысты.

Білім реформасы 1991 жылдан бері бірнеше кезеңде жүріп жатыр. Атап айтқанда:

- реформаның бірінші кезеңі 1991–1993 жылдарды қамтыды. Тәуелсіз Қазақстанның білім жүйесінің құқықтық негізін қалыптастыру, оны заңдық тұрғыда қамтамасыз ету мақсатында 1992 жылы «Білім туралы», 1993 жылы «Жоғары білім туралы» Заңдар қабылданды;

- 1993–1996 жылдарды қамтыған екінші кезең, білім жүйесінің тұжырымдамалық-бағдарламалық тұрғыдағы жаңару кезеңі. Білім берудің әр саласын қамтыған 18 тұжырымдама жасалды. Білім саласындағы мемлекеттік саясат Концепциясы, Қазақстан Республикасындағы гуманитарлық білім Концепциясы бекітілді. 1993 жылдың 11 қарашасында Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен «Болашақ» халықаралық стипендиясы белгіленген. 1994 жылы алғаш рет 187 қазақстандық студент АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Франция елдерінің жоғарғы оқу орындарына барып білім алды;

- 1996–1997 жылдарды қамтыған үшінші кезеңде басқару мен қаржыландыру жүйесі жетілдірілді. Оқу орындарын ғылыми-әдістемелік тұрғыда қамтамасыз етіп, жаңа оқулықтар, оқу әдебиеттерін дайындаумен айналысатын Ы.Алтынсарин атындағы Қазақ білім академиясы ұйымдастырылды;

- 1998–2000 жылдарды қамтыған төртінші кезең — білім жүйесін тұрақтандыру және оның дамуының стратегиялық бағдарлану кезеңі.

Білім берудің бүкіл жүйесін одан әрі ақпараттандыру мақсатында Қазақстан Республикасы Үкіметі «Қазақстан Республикасының бастауыш және орта кәсіптік білім беретін оқу орындарын ақпараттандыру бағдарламасын» бекітіп, «2002–2004 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін ақпараттандыру тұжырымдамасын» мақұлдады.

Қазір Қазақстандағы мектептердің 3716-сы, немесе 45,2 %, ұлттық мектептер. 2073-і қазақ және орыс тілдерінде білім беретін аралас мектептер. Біздіңше, бұл бағытта жүйелі жұмыстар жүргізіліп келеді. Бір ғана «100 мектеп, 100 аурухана» бағдарламасы аясында ұлттық мектепке, ондағы білім мазмұны мен сапасына айтарлықтай маңыз берілуде [2; 257].

2009 жылы, Әлемдік дағдарыс жағдайына қарамастан, Қазақстан жан-жақты даму саясаты бойынша алға басты. Республикада ислам банкинг жүйесін енгізуге бағытталған заң жобалары қабылданып, тиімді қаржы құралдарын қолдануға шарттар жасалынды. Қазақстан екі онжылдық бойы халықаралық аренада сенімге тұрарлық мемлекет құрып келе жатқандығымен сипатталды. Мемлекет соңғы бірнеше онжылдықтар ішіндегі ең күрделі әлемдік дағдарыстың экономикаға кері жерін тигізіп отырған қиын жағдайында батыл шараларды қолға алып, іске асырды. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы нысандарын, көліктік және әлеуметтік инфрақұрылымдарды жаңғырту, жұмыссыздықпен күрес және халықты әлеуметтік қорғау жөніндегі жұмыстарды күшейту, жұмыс берушілермен жасасқан үшжақты меморандумдар мен келісімдердің орындалуына үнемі мониторинг жүргізіліп отырды. Шағын және орта бизнесті қолдаудың маңыздылығына көңіл бөлінуі күшейе бастады. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін нығайту және барлау қызметін одан әрі жетілдіру бойынша бірқатар іс-шаралар атқарылды. Денсаулық сақтау саласындағы заңнаманы жүйелендіруге, оны халықаралық норма мен стандарттарға үйлестіруге, ұлттың медициналық мәртебесін, азаматтарға сапалы медициналық көмек және медициналық қызмет көрсету деңгейін арттыру мақсатында бағытты саясат атқарылды. Мемлекеттік деңгейде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті жетілдіруге, оның пайда болуына байланысты жауапкершілікті күшейту және алдын алу шаралары маңызды мәселелердің бірі болып табылды [4; 205].

2014 жылы Астана күні қарсаңында Елордада жаңадан салынған Ұлттық музей ашылды. Салтанатты ашылу рәсіміне қатысқан Н.Назарбаев: «Бұл — заманауи сәулеттің үздік туындысы, ол қалалық ландшафтты өзінің бірегейлігімен толтырады», — деп атап өтті.

Елбасы Астана қаласының белсенділерімен кездесу кезінде 2015 жылы қазақ мемлекеттілігінің 550 жылдығы атап өтілетіні жайлы мәлімдеді. Президент Н.Назарбаев: «Керей мен Жәнібек 1465 жылы алғашқы хандықты құрып, қазақ мемлекеттілігінің негізін салды. Бәлкім, ол бүгінгі түсініктегі мемлекет болмаған шығар, бірақ ешқандай мемлекет дәл бүгінгі күйінде құрылмады. Басты нәрсе, сол кезде негіз қаланды және біз ата-бабамыздың салған ізінің жалғастырушысымыз», — деп атап өтті.

2014 жылдың ең негізгі саяси оқиғасы атанған «Нұрлы жол — болашаққа бастар жол» атты Жолдауында Президент әлем дағдарыс салдарынан жаһандық сынақ уақыты болатынын атап өтіп, осындай қиын кезеңнен тиімді шығудың тетіктерін жариялады. Нақтырақ айтқанда, тәуелсіз тарихымызда екінші рет Ұлттық қор қаражаты ел мүддесі үшін жаратылатын болып шешілді. Осы жылдары Қазақстан Республикасында дербес сыртқы дипломатиялық саясат қалыптасты.

Тәуелсіздік алғаннан кейін БҰҰ-ға кіру мәселесі тұрды. Қабылдау өтінішті Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев 1991 жылы 31 желтоқсанда жолдады. БҰҰ Бас Ассамблеясы 1992 жылы 2 наурызда Қазақстан Республикасын БҰҰ-ға мүшелікке қабылдау қаулысын жариялады. Еліміз 1997 жылы Еуроатлантикалық әріптестік кеңесі болып қайта құрылған ірі халықаралық ұйым саналатын Солтүстік Атлантикалық ынтымақтастық кеңесіне 1992 жылдан мүше болды.

1992 жылы қыркүйекте АҚШ-тың Қазақстандағы елшілігі ашылды. Президент Н.Ә.Назарбаевтың 1994 жылы ақпанда АҚШ-қа ресми сапары, екі мемлекет басшылары барлық бағыт бойынша Қазақстан мен АҚШ-тың әріптестік қарым-қатынасын дамытуға бағытталған негізгі құжат «Демократиялық әріптестік туралы хартияға» қол қойды. 2007 жылдан бастап мемлекеттік жекеменшік әріптестігі бойынша қазақстан-американдық бағдарлама іске қосылды [5; 192, 193].

1993 жылы ақпанның басында Мемлекет басшысының Брюссельге ресми сапары болды. Еурокомиссия Төрағасы Жак Делормен кездесуден кейін өкілдік ашу туралы келісімге қол қойылды. 1993 жылы желтоқсанда Брюссельде Қазақстан Республикасының өкілдігі, ал 1994 жылы қарашада Алматыда Еуропалық комиссияның өкілдігі ашылды. 1994 жылы мамырда (Еуропалық одаққа жаңа 10 мүше-мемлекеттің кіргенін ескеріп) Еуропалық одақпен Әріптестік және ынтымақтастық туралы хаттамаға қол қойылды. 2005 жылы маусымда Қазақстан Республикасының Президенті хаттаманы

бекіту туралы Заңға қол қойды. Қазақстан ЕО-ның Орталық Азиядағы ірі сауда және инвестициялық әріптесі болды. 2007 жылы шілдеде ЕО өкілдігі Астанаға көшті.

1994 жылы Қазақстан мен Түркия арасында Достық және ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды. Қазақстан мен Түркия арасындағы өзара қарым-қатынастың тереңдеуіне Президент Абдулла Гүлдің 2010 жылы мамырдағы Астанаға сапарының үлкен маңызы болды. Кездесу барысында екі жақты саяси, экономикалық және гуманитарлық ынтымақтастықтың басымдықтарын анықтады.

Азия бағытында Қазақстан Монғолия, Корея Республикасы, Жапония, Катар, Үндістан, Оңтүстік Африка Республикасы, Сингапур, Пәкістан, Малайзия, Иран, Бахрейн, Израиль, Оман сұлтандығы, Кувейт, Сауд Арабиясы, Палестина, Біріккен Араб Әмірлігі, Ауғанстан, Египет, Иордания, Марокко, Сирия, Ливиямен екіжақты саяси, экономикалық, мәдени ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды [5; 195–198].

2000 жылы 10 қазанда Астана қаласында халықаралық экономикалық ұйым ретінде Кеден одағына қатысушы-мемлекеттердің басшылары қол қойған ЕурАзЭҚ құру туралы шартқа сәйкес құрылды.

Еуразиялық экономикалық қауымдастықты құру мақсаты — мүше-мемлекеттердің экономикалық даму деңгейін көтеру, кедендік құқықтардың бұзылуына жол бермеу, біртұтас көлік жүйесін қалыптастыру, орталық энергетикалық нарық қалыптастыру, өндірісті және кәсіпкерлікті дамыту, ғылым мен техника саласында бірлескен зерттеулер жүргізу, білім, мәдениет саласында өзара байланысқа ықпал ету [5; 206].

2001 жылы Қытай, Ресей, Қазақстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Өзбекстан басшылары негізін қалаған халықаралық аймақтық ұйым Шанхай ынтымақтастық ұйымына кіретін елдердің жалпы аумағы 30 млн шаршы шақырымды құрайды, яғни Еуразия территориясының 60 %-ы. Ұйымның басты мақсаттары — мүше-мемлекеттерді біріктіретін кең кеңістікте тұрақтылық пен қауіпсіздікті нығайту, лаңкестік, сепаратизм, экстремизм, есірткі саудасымен күрес, экономикалық ынтымақтастық, энергетикалық әріптестік, ғылыми және мәдени өзара әрекеттестікті дамыту [5; 216].

2005 жылы қаңтарда Ресей мен Қазақстан арасындағы 7591 шақырымды қамтитын мемлекеттік шекара белгіленген тарихи маңызды құжатқа қол қойылды. 2006 жылы екі ел басшыларының кездесулері нәтижесінде 20-дан астам келісімдерге қол қойылды.

Қазақстан тарихындағы маңызды белестің бірі елдің 2010 жылы Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына төраға болды. Бұл ұйым Солтүстік Америка, Еуропа және Орталық Азияның 56 мемлекетін біріктіреді.

Төрағалықтың басты нәтижелі түйіні — ЕҚЫҰ-ның онжылдық үзілістен кейінгі 2010 жылғы 1–2 желтоқсанда өткен Астана Саммиті. Оған дейінгі жоғары деңгейдегі басқосу 1999 жылы Стамбулда өткен болатын.

Саммитке ЕҚЫҰ-ға мүше 38 мемлекет және үкімет басшысы, жоғары лауазымды шенеуніктер, сонымен қатар басқа да халықаралық және өңірлік ұйымдардың өкілдері қатысты. Олардың қатарында ЕҚЫҰ Бас Хатшысы Марк Перрен де Бришамбо, БҰҰ Бас Хатшысы Пан Ги Мун, Ресей Федерациясының Президенті Дмитрий Медведев, АҚШ Мемлекеттік хатшысы Хиллари Клинтон, Германия Федералдық Канцлері Ангела Меркель, Италия Премьер-министрі Сильвио Берлускони, тағы басқалар бар. Астана саммиті ЕҚЫҰ-ға мүше-мемлекеттер басшыларының халықаралық саясатта алдын ала байқалған поляризация нышандарын еңсерудегі және Ұйымға қатысушы-елдерінің өзара алыстау бағытына қатысты саяси жігерінің айқын көрінісі болды. Еуроатлантикалық және Еуразиялық кеңістіктердегі тұрақты қауіпсіздік мәселелері, Ауғанстан түйткілі, «тоңы жібімей келе жатқан» қақтығыстарды шешу жайы саммиттің негізгі тақырыптары ретінде талқыланды.

Форумға қатысушылар алдында сөйлеген Қазақстан Президенті Нұрсұлтан қауіпсіздікті қамтамасыз етудің жаңа парадигмасына көшу, яғни, ынтымақтастықтың төрт мұхит шекарасындағы — Атлант мұхитынан Тынық мұхитқа және Солтүстік Мұзды мұхитынан Үнді мұхитына дейінгі біртұтас кеңістіктің қалыптастыру қажеттігі жөнінде мәлімдеді.

Кездесу соңында аса жоғары деңгейде Астана декларациясы қабылданды. Онда Саммитке қатысушылар ЕҚЫҰ-ның Хельсинки актісінде және Жаңа Еуропаға арналған Париж хартиясында, Ұйымның өзге де құжаттарында бекітілген міндеттемелерін, қағидаттары мен құндылықтарын қуаттады. Сонымен қатар қатысушы-елдер өкілдері ЕҚЫҰ-ның барлық үш өлшемі бойынша жұмысты жалғастыруға, ұйымның жауапкершілігі аймағында орын алып отырған қақтығыстарды реттеуде күш-жігерді арттыруға, адам құқықтарын қорғауға, заңның үстемдігін қамтамасыз етуге,

жаңа қатерлерге лайықты түрде қарсы тұру мүддесі жолында Ұйым жұмысын жаңаша жолға қоюға міндеттенді.

Астанадағы саммит делегациялар басшылары тарапынан жоғары бағаға ие болды. Мәселен, Ұйымның Бас Хатшысы Марк Перрен де Бришамбо Қазақстан Елордасында қабылданған шешімдер ортақ қауіп-қатерлерге қарсы тұрудың біртұтас стратегиясын жасауға ықпал ететінін атап өтті. БҰҰ Бас Хатшысы Пан Ги Мун ЕҚЫҰ-дағы Қазақстан төрағалығының мейлінше табысты болғанын атады. Ал АҚШ-тың Мемлекеттік хатшысы Хиллари Клинтон ЕҚЫҰ саммиті Қазақстанның халықаралық қоғамдастықта үлкен рөл атқаратынының дәлелі екенін атап айтты [6; 281, 282]. ЕҚЫҰ-ның Астанадағы саммиті «еуропалық ортақ үй» салуға қайтадан кірісуге нақты мүмкіндік берді. Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев «Астана рухы» айрықша белгісіне айналған екікүндік саммитті «бүкіл ЕҚЫҰ қоғамдастығы үшін тарихи оқиға» ретінде сипаттап берді.

ЭКСПО–2017-ге дайындық барысында Астана болашақтың энергиясы мен жасыл экономиканы іздеу мен құру жөніндегі озық әлемдік тәжірибені зерттейтін және енгізетін орталыққа айналады. Қазақстанның ЭКСПО-мен бірлескен тарихы 2005 жылдан басталады. Қазақстанға көрмеге тіркелу ісін жемісті қорғағаны және өзіне осынша жоғары міндеттемелер қабылдауының куәлігі ретінде ЭКСПО туы тапсырылды [7; 273].

Қорыта айтсақ, қазіргі Қазақстан өзінің тарихи жерінде жаңа үлгідегі қазақ мемлекеттілігін жаңғыртып, жаһандық әлемде толыққанды мемлекет ретінде өмір сүруге қажетті барлық құрылымдар мен мүмкіндіктерді иеленген, сапалы жас мемлекетін қалыптастырды. Осы себептен аз ғана жылдар ішінде толағай табыстарға жетіп, төрткүл дүниеге танымал болған еліміздің тарихын тереңнен зерделеу қажеттігі де артып тұр.

Жиырма бес жылдың ішінде біздің мемлекетімізде күрделі өзгерістер болды. Қазақ мемлекеті жүздеген жылдарға созылған отаршылдық құрсауынан арылып, тәуелсіздіктің арқасында қайта жаңғырды. Жаңа құндылықтар жүйесіне көштік. Қазақстан Республикасының тәуелсіз даму кезеңі қазақстандық қоғамның тағдырын анықтады деп де айтуымызға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан тәуелсіздігінің қалыптасу тарихы / А.С. Сағынғали, Б.М. Каипованың ред. — Астана, 2008. — 133-б.
- 2 *Аяган Б.Ф., Әбжанов Х.М., Махат Д.А.* Қазіргі Қазақстан тарихы. — Алматы: Раритет, 2010. — 337 б.
- 3 *Назарбаев Н.Ә.* Қазақстан жолы. — Астана, 2006. — 49 б.
- 4 Қазіргі Қазақстан тарихы: хрестоматия / Құраст. Т.С. Қаленова, А.Т. Серубаева, Ж.С. Абдраманов; Б.Ф. Аяғанның ред. — Алматы: Раритет, 2010. — 205 б.
- 5 Қазақстанның жаңа тарихы: дағдарыстан шығу. — II-т. / Т.ғ.д., проф. Б.Ф. Аяғанның ред. — Алматы, 2012. — 216-б.
- 6 Қазақстан халқы Ассамблеясы: жиырма жылдық тарих. — Алматы: ҚАЗАқпарат, 2015. — 282 б.
- 7 *Сыздықов С., Қанаев С.* Мәңгілік Ел идеясы. — Астана: Фолиант, 2013. — 273 б.

Н.Н. Ақпанбет, А. Ташағыл

Достижения Республики Казахстан за 25 лет независимости

Показан четвертьвековой путь формирования, поступательного развития и расцвета независимого Казахстана, грандиозные успехи которого вызывают как общественно-политический, так и научный интерес. Рассмотрены достижения Казахского государства за 25-летний период, укрепившего свои границы, ратифицировавшего договоры на основе взаимопонимания с соседними государствами. Начиная с первого этапа независимости Казахстан сформировал новую систему государственного управления, основанную на демократических принципах. Были приняты две Конституции страны, которые укрепили правовой фундамент государства. Определено, что, отказавшись от социалистической экономики, независимый Казахстан, преодолев трудности перехода к рыночной экономике, успешно реализует стратегический план вхождения в число конкурентоспособных на мировой арене стран.

N.N. Akpanbet, A. Tashagyl

Achievements of Independent Kazakhstan in 25 years

The Independent Kazakhstan, which is celebrating 25 years of success this year, causes a great interest among social-political and scientific surroundings by its formation of the young country, the growth, creation on the path of prosperity and large-scale affairs. This article gives information about all accomplishments and difficulties in 25 years of Independence. During 25 years of historical period young Kazakh country strengthened the state border and led the idea of ratifying with neighbor countries based on mutual understanding. From the beginning of independence Kazakhstan formed governance system based on new and democratic principles. Throughout this period there were adopted two Constitutions which has strengthened the legal foundation of country. Kazakhstan, which abandoned socialist totalitarian economy, overcame the difficulties of transition to a market economy and is realizing strategic plan to be among the competitive countries in the world.

References

- 1 *The history of formation of Kazakhstan's independence*, edit. A.S. Sagyngali, B.M. Kayipova, Astana, 2008, 133 p.
- 2 Ayagan B.G., Abzhanov Kh.M., Makhat D.A. *The history of present Kazakhtan*, Almaty: Raritet, 2010, 337 p.
- 3 Nazarbayev N.A. *The way of Kazakhstan*, Astana, 2006, 49 p.
- 4 *The history of present Kazakhstan: chrestomathy* / T.S. Kalenova, A.T. Serubayeva, Zh.S. Abdramanov; edit. B.G. Ayagan, Almaty: Raritet, 2010, 205 p.
- 5 *A new history of Kazakhstan: out of the crisis*, II, edit. prof. B.G. Ayagan, Almaty, 2012, 216 p.
- 6 *Assembly of People of Kazakhstan: 20 years history*, Almaty: KAZakparat, 2015, 282 p.
- 7 Syzdykov S., Kanayev S. *The idea of eternal nation*, Astana: Foliant, 2013, 273 p.

Г.А. Алпыспаева¹, Ш.Н. Саяхимова¹, М.Н. Краснова²

¹Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, Астана;

²Чувашский государственный университет им. И.Н. Ульянова, Чебоксары, Россия
(E-mail: sametova_gulmira@mail.ru)

Торговля как фактор социокультурного развития города На материалах города Акмолинска XIX– нач. XX веков

В статье рассмотрены проблемы социокультурного развития г. Акмолинска. Научная база исследования представлена комплексом письменных, картографических и статистических источников. Торговля выделена как важнейший фактор социокультурной динамики города на всех этапах его развития. Показано, что социально-экономическому развитию Акмолинска в конце XIX– начале XX вв., росту численности населения, изменению его национальной, социальной структуры способствовали развитие и расширение разных форм торговли. Определено опосредованное влияние торговли на развитие различных сфер городской жизни: градостроительство, благоустройство, здравоохранение.

Ключевые слова: торговля, города, Акмолинск, царская администрация, военные укрепления, Средняя Азия.

Проблема социокультурного развития города в течение более двадцати лет является областью научных интересов авторов данной статьи. Цель данного исследования — изучить влияние торговли на социокультурное развитие города. Объектом исследования является социокультурное пространство дореволюционного города Акмолинска (историческое название города — Акмола, современная столица Казахстана — Астана). Научную базу исследования составили письменные, картографические, статистические источники (описания и обзоры города, уезда, области), справочные издания, извлеченные из фондов казахстанских и российских архивов, материалы периодической печати, а также материалы полевых исследований. В исследовательской практике авторы опирались на широкий спектр методов научного познания городской культуры: метод дискурсивного анализа архивных документальных материалов, статистический, конструктивный, биографический, визуальный метод фотографии.

Военная крепость Акмола была основана российскими военными отрядами в степях Центрального Казахстана в 30-х годах XIX в. в ходе военно-административной колонизации Края. В 40–50-е годы XIX в. Акмола была административным центром Акмолинского внешнего округа. Как и другие города Северного Казахстана, она являлась одним из организационно-политических центров системы российского колониального управления регионами. В процессе хозяйственного освоения казахских степей Российской империей крепость постепенно переросла в догородское поселение. С 60-х годов XIX в. Акмола стала центром Акмолинского уезда. В октябре 1862 г. в соответствии с Указом правительствующего Сената Акмолинское поселение официально получило статус города.

Основу экономики Акмолинского поселения на начальном этапе его становления в 30–40-х годах XIX в. составлял формирующийся торгово-ростовщический капитал. Складывался он постепенно, в процессе развития торговых связей в Крае. С появлением в казахских степях русских военных отрядов и торговцев казахи близлежащих районов вступали в меновые отношения. В торговлю включались и предприимчивые сибирские и уральские казаки.

Развитию меновой стационарной торговли в степи способствовали экономические меры Российского правительства, направленные на развитие внешней торговли. В 1831 г. по Сибирской военной линии, проходившей вдоль северных границ Казахстана, были отменены пошлины с привозимого из казахской степи скотоводческого сырья [1]. Предприимчивое население Акмолинского окружного приказа выменивало на местах скотоводческое сырье на фабрично-заводские изделия и с выгодой для себя перепродавало их по Сибирской линии. При окружных приказах появляются первые представители (приказчики) купцов, занимающиеся обменом с местным населением. При Акмолинском укреплении одними из первых открыли торговлю купцы Г. Москалев из Владимирской губернии и Н. Ушаков из Екатеринославской губернии [2]. Объемы товарооборота были небольшими, торговля не всегда была успешной вследствие неразвитости традиций меркантилизма в степи.

С 1834 г., в целях стимулирования внешней торговли в Степи, русское правительство предоставило бухарским и ташкентским купцам право продавать азиатский товар без оплаты гильдейских пошлин на границе и в городах [3]. В 1835 г., в целях поощрения перехода казахов-кочевников к оседлости, колониальные власти разрешили беспошлинный ввоз во внешние округа хлеба и земледельческих орудий труда [4]. Это обстоятельство стимулировало развитие хлебопашества в Степи, а также увеличило поток торговцев в Казахские степи, желающих выгодно продать хлебную продукцию. Акмолинское поселение в этой торговле стало одним из главных пунктов. Российским купцам торговать здесь хлебом было выгодно, так как цены на него были намного выше, чем в Петропавловске. С другой стороны, здесь значительно дешевле можно было приобрести скот. Этим акмолинская торговля была привлекательна для купцов и торгового населения. Отмена пошлин была на руку и казахам, среди которых стали появляться скупщики-перепродавцы, которые с выгодой для себя доставляли оптом в города и станицы по Сибирской линии сырье, выкупленное в отдаленных волостях по выгодной цене.

Еще одним шагом в развитии торговли стало «Положение об отдельном управлении Сибирскими киргизами», утвержденное в 1838 г. Согласно параграфу 35 «Положения» при каждом открываемом в Степи приказе устраивались казенные лавки и учреждались базары или торжища. Местное начальство обязано было поддерживать их «с употреблением на них издержек из сумм, остающихся от ежегодного ассигнования на каждый год» [5; 7 л.]. Более того, с 1845 г. азиатские купцы получали право осуществлять торговые операции без торговых свидетельств. Эти меры стимулировали развитие торговли на караванных путях между Петропавловском и Средней Азией. Для Акмолы это имело огромное значение, так как в это время происходит постепенное усиление значения Акмолинского поселения как перевалочного торгового центра из Петропавловска в Ташкент и Бухару. Собственно, первые статистические сведения о караванной торговле в Степи появляются в связи с тем, что с открытием Акмолинского окружного приказа в 1832 г. российские пограничные власти стали официально регистрировать прохождение торговых караванов через Акмолинскую крепость. Здесь производились так называемые «карантинные досмотры» товаров [6]. Хотя известно, что еще задолго до появления первых статистических данных XIX в. Акмолинское поселение среди кочевников-скотоводов и в «мусульманско-торговом мире было известно под именем «Кара-Уткуль» [7].

Важная роль, которую играла Акмола в обеспечении международных связей, побуждала многих иностранных купцов открывать здесь магазины и оставлять для постоянного проживания своих представителей. В поселении открывались мелочные и оптовые лавки, строились оптовые склады, начал функционировать базар. Здесь происходила перегрузка купеческих кладей: караваны, которые следовали из Средней Азии, перегружались на телеги, а прибывшие из Петропавловска грузы перегружались на верблюдов для дальнейшего следования в Среднюю Азию. Во время прихода караванов оживлялась торговля, формировались транспорты и обозы для доставки товаров к месту назначения.

Политика российской царской администрации была направлена на вовлечение казахского населения в торговые отношения и распространение промышленности в Степь. При этом имелось в виду не только и не столько получение выгод от торговли с казахами, сколько решение политических задач, связанных с укреплением авторитета российской власти в Степи, желание посредством вовлечения казахов в торговые операции приблизить их к новой администрации. Об этом свидетельствует начальник Главного управления Западной Сибири, генерал-лейтенант князь Горчаков. В письме пограничному начальнику области Сибирских киргизов 6 июля 1842 г. он писал: «...желая, с одной стороны, сблизить киргиз с местным начальством, познакомить их с выгодами общей торговли и личных произведений, а с другой — обезопасить русских и других торговцев от грабежей и разных потерь, которым они подвергаются, углубляясь в степь для торговых оборотов с киргизами ... я признал полезным на первый раз для опыта назначить торговые пункты в Акмолинском, Каркаралинском и Аягузском округах, на местах пребывания тамошних приказов, куда бы собрались торговцы и киргизы для разных продаж, покупок и мены, произведения между собою торговых оборотов, заключения сделок и пр. с тем, чтобы если опыт этот удастся, в таком случае можно будет определить постоянные ярмарки» [5].

Об активном поощрении торговли с казахским населением свидетельствует и факт устройства официальными властями в городских поселениях меновых дворов, устраиваемых, как правило, на степной стороне, с расчетом на пригон скота из Степи. Появился такой двор и в Акмолинске в конце 50-х–нач. 60-х годов XIX в.

Развитию торгово-промышленного капитала в городе и регионе способствовали две ярмарки, учрежденные в Акмоле в первой половине 50-х годов XIX в. Константиновская ярмарка была открыта в 1851 г. решением генерал-губернатора Западной Сибири. Она проводилась весной, с середины мая до середины июня. Дмитриевская ярмарка была учреждена в 1852 г. и функционировала в осеннее время, с конца октября до середины ноября. Ярмарки появились не только в Акмолинске, но и в близлежащих селах, что привело к созданию в начале XX в. ярмарочной сети.

Константиновская ярмарка быстро набирала обороты, чему в немалой степени способствовал удобный временной режим проведения — в летнее время ничто не препятствовало кочевникам сгонять на ярмарку скот. В первый год открытия ярмарки общий торговый оборот ее составил 46822 рубля [8]. За первые пять лет, с 1852 по 1857 гг., обороты ее увеличились в 2,3 раза [9]. Анализ ассортимента товаров свидетельствует о том, что по объемам привоза лидировали (64,6%) товары из Средней Азии: чай, фрукты, рис, шелковые и хлопчатобумажные ткани. Товары и продукция Казахской степи (скот, животноводческое сырье, мясные и молочные продукты и пр.) составляли 21,6%. Товары, привозимые из российских регионов (Поволжье, Урал, Сибирь), а именно хлеб, овес, выделанная кожа, посуда чугунная, фаянсовая, железная, мелочные товары и прочие, составляли 12,6% [9; 44, 45].

В конце 50-х годов XIX в. ярмарочная торговля по объемам торговых оборотов превысила стационарную. Общий оборот стационарной торговли в 1857 г. составил 112,5 тыс. руб., а обороты двух названных ярмарок в этом же году — 172,26 тыс. руб. [9; 6]. «...Ярмарки как форма организации торговли оптимально соответствовали ритмо-режимным традициям хозяйственной жизни общинных структур. Превращаясь на время в стационарные центры рыночных контактов, они привлекали значительные массы казахских хозяйств» [10]. Рост ярмарочной торговли обусловлен был выгодным географическим положением поселения. Ярмарки способствовали росту торгового значения Акмолы.

Развитие торговли способствовало росту численности населения Акмолинского поселения. В 1832 г. в Акмолинской крепости проживали 313 жителей [11]. В основном это обосновавшиеся в крепости участники военного отряда, силами которого была заложена крепость. В 50–60-е годы XIX в. наблюдается заметное увеличение численности населения за счет наплыва сельского и торгово-промышленного населения. По данным «Военно-статистического обозрения Российской империи», число жителей в городе в 1852 г. составляло 2003 человека [11; 22]. Согласно статистическому описанию Акмолинского поселения в 1864 г. в Акмоле проживали 4777 человек [2; 59].

Быстрый рост числа жителей объясняется постепенным усилением роли Акмолинского поселения как перевалочного торгового центра между Петропавловском и городами Средней Азии. Выгодное положение станицы на караванных путях стало фактором роста населения. Особенно много поселилось в городе выходцев из Средней Азии сартов, главным занятием которых была торговля.

Рост населения усилился с получением Акмолой статуса уездного города в 1861 г., так как горожане, мещане и купцы, приписавшиеся к городу, получали льготы в сфере торговли и предпринимательства сроком на десять лет. Кочевники-скотоводы, пожелавшие приписаться к городу, приобретали те же льготы на право торговли и освобождались от платежей ясачной повинности. Неприписавшимся горожанам позволялось производить, кроме торговли, все промыслы без всяких свидетельств [12]. Азиатские торговцы имели возможность пользоваться льготами, дарованными горожанам, на общих основаниях, с обязанностью нести городские повинности наравне с прочими жителями. В 1872 г., после неоднократных обращений купечества налоговые льготы были продлены.

Эти меры и вольности обеспечили приток предприимчивого населения и стимулировали формирование экономики города. По статистическим данным за 1863 г., горожан купеческого сословия в Акмолинске не было, а в 1864 г. к городу приписались 6 купцов 2-й гильдии [9; 166]. Кроме того, в городе временно проживали 145 российских купцов, 38 из которых имели свою недвижимость, а также 1319 иностранных гостей, 56 из них имели недвижимое имущество [9; 131]. В 1870 г. на фоне общего роста численности населения города заметно увеличение лиц торгового сословия. По данным хозяйственного департамента МВД за 1875 г., к городу приписались несколько десятков купцов и их семейств, а также мещан. Купеческое сословие составило 19,2 % общего числа горожан — довольно высокий процент даже для старых городов Сибири. О росте купеческой торговли говорит и факт выдачи горожанам 125 торговых свидетельств в 1875 г. [13].

Дальнейшее развитие получила караванная и ярмарочная торговля. Так, по данным Акмолинского областного правления за 1867–1870 гг., через Акмолинск проследовали торговые караваны с азиатскими товарами на сумму более миллиона рублей [14].

Во второй половине XIX в. наблюдался достаточно устойчивый рост стационарной торговли в городе. Так, если в 1854 г. в поселении было 4 лавки и в них вели торговлю 10 постоянных торговцев, то в 1863 г. — уже 82 лавки, из которых 72 оптовые и 10 временных, в них торговали 311 купцов и торговцев [9; 5, 6]. Всего же в городе числилось 1236 торговцев. В 1914 г. в городе действовали 284 торговых заведения с годовым оборотом 4,5 млн рублей [15]. Рост постоянной торговли свидетельствовал о постепенном перерастании поселения в город. Как писал М. Вебер, «еще одним необходимым признаком города следует считать «рынок», наличие не спорадически, а регулярного товарообмена внутри поселения в качестве существенной составной части дохода и удовлетворения потребностей населения» [16].

Свидетельством роста торгового капитала было появление в городах Казахстана торговых домов. По данным за 1904 г., в Казахстане действовало всего 12 торговых домов. В дальнейшем их количество увеличилось и составило к 1914 г., по самым скромным подсчетам, более 30 [17]. В городе Акмолинске тоже появились крупные торговые дома, ведущие монопольную торговлю теми или иными товарами. К примеру, торговый дом «Матвей Кубрин и сыновья» занимался продажей золота и серебра, мануфактуры, часов, металла, аптекарских и бакалейных товаров. Его торговые дома находились не только в Акмолинске, но также в Кокчетаве, Атбасаре и в России. Торговый дом «Андрей Кубрин с сыновьями» имел свои торговые и пивные лавки в крупных селениях Атбасарского и Акмолинского уездов. Позже открыли свои торговые дома купцы С.У. Халфин, П.Е. Путилов, К. Кошегулов, братья Беловы и другие. Открытие торговых домов поощрялось и приветствовалось властями. Купцы обязаны были приобрести или построить за свои средства гостиные дворы, иметь свою производственную базу (заводы). Как отмечали исследователи, «разрешая и поощряя торговлю купцов... без платежа гильдейских пошлин, ... правительство намеревалось сформировать «капитальное» купечество, вовлечь его в товарное производство» [18].

В развитии торговых отношений в Крае условно можно обозначить несколько этапов. Если до середины XIX в. в Степи на караванных путях из России в Среднюю Азию действовали стихийные торжки, то уже с середины XIX в. получает распространение ярмарочная торговля, а со второй половины XIX в. заметным фактором экономических связей становится стационарная торговля. И хотя стационарная торговля в отдельные годы по объемам капитала уступала ярмарочной, но стабильность роста давала ей преимущества.

Во второй половине XIX в. под влиянием развивающихся рыночных отношений и процессов разложения крестьянских хозяйств происходит перерастание торгово-ростовщического капитала в капиталистическое предпринимательство. В структуре промышленности города в конце XIX– начале XX вв. преобладали обрабатывающие отрасли. Ведущее место занимала обработка сельскохозяйственного сырья: мукомольная, маслобойная, салотопенная, мыловаренная, кожевенная отрасли. В городе в 1896 г. действовали заводы: 6 салотопенных, 4 свечных, 2 овчинных, мыловаренный, кожевенный, шерстомойный и кишечный [19]. В начале XX в. появилось еще 2 кожевенных завода [20].

Второе место по объемам производства занимала переработка минерального сырья — кирпичная, гончарная, механическая отрасли. Эти отрасли были представлены 4 гончарными, 9 кирпичными заводами и 21 кузницей. Гончарные мастерские в 1914 г. дали продукцию на 1000 руб. Более динамично развивалось кирпичное производство, так как в городе развернулось строительство. Если в 1902 г. было 5 заводов с 22 рабочими и производительностью 6,30 тыс. руб. в год, то в 1914 г. работало уже 9 заводов с 50 рабочими, они произвели продукцию на 150 тыс. рублей [21].

Рост населения города в конце XIX– нач. XX вв. осуществлялся за счет миграции населения из центральных губерний России и Сибири. Приток мастеровых людей, ремесленников и обилие местного сырья определили появление кустарной промышленности. В 1911 г. в городе были зарегистрированы 491 ремесленник, из них 366 мастеров, 125 рабочих и учеников. В сфере приготовления продуктов питания заняты 30 чел.; занимавшиеся изготовлением предметов одежды — 80; занимавшиеся приготовлением предметов жилища — 188; изготовлением предметов домашнего быта — 81; прочие ремесленные мастера (водовозы, извозчики, часовщики, печатники, наборщики и пр.) — 117. Наиболее многочисленные категории ремесленников — плотники, кузнецы и слесари, портные, извозчики и каменщики [22].

Пищевая промышленность города была представлена предприятиями по производству муки, масла, меда, различных напитков и пр. Самым оснащенным и крупным по объемам капитала и производства был пивомедоваренный завод А.Кубрина. На заводе работали в разные годы от 8 до 18 человек, а производительность его составляла от 15 до 35 тыс. руб. [2; 95].

В 80-е годы XIX в. в городе действовала одна водяная мельница. Производительность ее за пять лет, с 1883 по 1888 гг., выросла в 25 раз. В 1893 г. в городе появилась первая паровая мельница, а в 1911 г. — еще одна [19; 79]. В начале XX в. в городе насчитывалось свыше 50 ветряных мельниц с общим количеством рабочих более 208 человек. Мельниц вокруг города было так много, что, по выражению русского ученого-экономиста П. Головачева, впервые побывавшего в Акмолинске, «создавалось впечатление, что вокруг города стоят шаманы и, размахивая руками, отгоняют от него злых духов» [23]. Крупнейшим владельцем мельничного производства был купец П. Моисеев.

Развитию мукомольного дела способствовали заселение Акмолинской области крестьянами-переселенцами и распространение хлебопашества в Крае в конце XIX–нач. XX вв. Если до 1893 г. в Акмолинскую область в среднем переселялись около 4-х тысяч душ обоего пола, что составляло всего один процент к общему числу переселяющихся в Сибирь, то начиная с 1894 г. этот показатель составил 20 % — 150 тыс. душ обоего пола. Акмолинская область по количеству переселенцев уступала лишь Тобольской области [24].

О динамике роста экономики города свидетельствует увеличение размеров городского бюджета: 1890 г. — 16000 р., 1897 г. — 25541 р., 1908 г. — 35595 р., 1912 г. — 56242 р., 1914 г. — 99807 р. За пятнадцать предреволюционных лет бюджет города вырос в 6 раз [20; 48]. Вместе с тем сравнительный анализ темпов развития городов Северного Казахстана показывает, что Акмолинск по степени и темпам развития во многом уступал Омску и Петропавловску. Сказывались его отдаленность от железной дороги, слабое развитие транспортной инфраструктуры. Сибирская железная дорога проходила по северной части Акмолинской области, до города это более 500 верст. Местными промышленниками неоднократно поднимался вопрос о проведении в Крае железной дороги. Определенное значение для развития экономики Края имело принятие в 1891 г. решения о строительстве Транссибирской железнодорожной магистрали. Строительство ее ускорило процесс хозяйственной колонизации областей Сибири и северных регионов Казахстана и способствовало вовлечению экономики Края в общероссийскую экономику.

С преобразованием Акмолинска в административный центр Акмолинской области в 60-е годы XIX в. быстро растет численность городского населения. В 1868 г. в нем проживали 5172 чел. [20; 48]. Быстрому росту населения способствовало распространение на город «Положения о правах и льготах» для городов Семипалатинской области, принятого в 1859 г. В соответствии с ним все лица свободного состояния, вступившие в подданство России, могли поселиться в городе, записавшись в купеческое, мещанское или ремесленное сословие. Им отводилась в городской черте свободная от казенных построек земля для строительства домов, устройства садов и огородов и различных коммерческих заведений. Они получали право приобретать в городе любую недвижимость. Для строительства, под выгоны, огороды и хозяйственные заведения отмежевывались земли на расстоянии от двух до трех верст во все стороны города [25].

Заметной особенностью процесса урбанизации в 70-80-е годы XIX в. является изменение социальной и национальной структуры населения города, увеличение численности коренного населения среди горожан. Усиление торговой функции города привело к увеличению удельного веса купеческого сословия, как за счет миграционных процессов в город из разных городов Российской империи, так и вследствие перехода разночинцев в категорию торгово-промышленного населения. «По открытии города Акмолинска 26 сентября 1862 года большая часть из жителей российских губерний, людей рабочего класса, из видов воспользоваться свободно землею, приписались в город Акмолинск купцами и мещанами», — сообщается в протоколе общего собрания купцов и мещан Акмолинска от 20 июля 1871 г. [2; 75]. Увеличению удельного веса коренного населения в демографической структуре способствовала политика поощрения перехода к оседлости казахского населения.

Новый этап демографического роста города происходит в 90-е годы XIX в., когда начинается крестьянская колонизация Казахского края. Она стала главным фактором увеличения численности населения Степного края, в том числе и городского. Акмолинская область по своему географическому положению стала исторически первым этапом в движении огромных масс из европейских губерний Российской империи в Казахстан. Акмолинская область заселялась преимущественно выходцами из Воронежской, Пензенской, Пермской, Полтавской, Самарской, Саратовской, Черниговской губерний. Для данного этапа характерна активизация процессов формирования полиэтнической структуры населения.

По данным первой Всероссийской переписи 1897 г., в городе проживали 9707 чел. Из них 5105 лиц мужского пола и 4602 — женского, в том числе 34 иностранных подданных. Этническая струк-

тура городского населения выглядела так: казахов — 3020 чел., русских — 4619 чел., татар — 1035 чел., мордвцев — 223 чел., немцев — 205 чел., евреев — 173 чел., украинцев — 101 чел. и другие. Сословный состав населения выглядел так: дворян — 139, лиц духовного звания — 33, купцов — 85, мещан — 2800, крестьян — 1829, инородцев — 3936, других сословий — 1438. Семь жителей города имели высшее образование, и среди них была лишь одна — единственная женщина. Грамотные люди составляли 22,5 % от общего числа акмолинцев [26].

В 1913 г. Акмолинск занимал третье место по численности населения, уступая таким крупным центрам, как Омск (127685 чел.) и Петропавловск (43248 чел.) [19; 79]. Если учесть, что названные города были основаны раньше, экономика этих городов была вовлечена в систему хозяйственных связей еще с XVIII в, то можно утверждать, что темпы демографического роста Акмолинска были велики. Высокие темпы роста населения Акмолинска отмечал и П.М Головачев. Исследуя прирост населения сибирских городов за 50-летие — с 1860 по 1910 гг., он дает такие цифры: Акмолинск — 481,1 %, Петропавловск — 420,8 %, Семипалатинск — 239,7 %, Томск — 309 %, Тюмень — 143,6 %, Омск — 503,5 % [27]. Таким образом, темпы роста населения Акмолинска были выше даже старых городов Казахстана и Сибири.

С обретением городом статуса областного центра начинается быстрое градостроительное развитие Акмолинска. Город увеличился территориально, о чем говорят материалы статистического описания поселения Уфинцова 1864 г. Город занимал площадь в 25 квадратных верст. В городе имелось 37 казенных зданий, в большинстве своем построенных из сырцового кирпича, 365 частных деревянных домов и 82 торговые лавки [2; 62]. В 1880 г. была произведена первая архитектурная планировка города, тогда же был утвержден первый градостроительный план.

В 90-е годы заметно оживилось строительство города. Это связано с ростом городского населения и увеличением городского бюджета. В Акмолинске началось строительство общественных зданий, торговых дворов, активно возводились магазины, частные купеческие особняки, складские помещения. В 90-е годы было построено несколько крупных для того времени общественных зданий, в том числе здание городской управы, на строительство которого из средств городской Думы было израсходовано 9934 руб. 85 коп. [28; 54].

Недалеко от здания городской управы была сооружена пожарная каланча, одна из самых высоких городских построек того времени. В 1891 г. был построен каменный торговый центр, являвшийся собственностью города. В 1890 г. городские власти приступили к строительству на центральной площади гостиного двора — два корпуса одноэтажных каменных магазинов, занявших по фасаду целый квартал. Вдоль обоих корпусов над входными железными и зарешеченными окнами магазинов тянулись навесы, опиравшиеся на чугунные столбы, красовались громоздкие вывески. Перед магазинами стояли врытые в землю бревенчатые перекладки-коновязи для приезжающих. Местные купцы и приезжие торговцы арендовали в нем помещения для временной или постоянной торговли. Оба гостиных двора в общей сложности насчитывали 221 лавку.

В эти годы в городе появились объекты духовной культуры горожан. Мусульманская мечеть, именуемая в народе «татарская», или «зеленая», была построена в 1895 г. на средства акмолинского купца Н. Забирова. В 1891 г. началась закладка каменного здания Александро-Невского православного собора на центральной площади города. Строительство его завершилось в 1893 г.

В конце XIX–нач. XX вв. в городе появилось еще несколько общественных зданий. Школа для мусульманской молодежи, построенная на средства купеческой семьи Кошегуловых, представляла собой одноэтажное прямоугольное здание из обожженного кирпича, выполненное техникой узорчатой кладки. Под городскую гимназию было сооружено двухэтажное здание из красного кирпича с интересной и своеобразной архитектурой. Оно располагалось рядом с городской управой. Напротив пожарной каланчи в 1910 г. был открыт первый в городе кинотеатр «Метеор». В 1911 г. он сгорел, на этом месте построили новый кинотеатр «Прогресс» [11; 80]. Он был местом проведения балов, новогодних маскарадов, общественных собраний.

Активно строились частные купеческие особняки. Пожалуй, самым красочным и оригинальным архитектурным сооружением, украсившим внешний облик города, стал жилой дом купца Кубрина, построенный в 1909 г. московским архитектором. Он представлял собой одноэтажное здание с высокой цокольной частью, с четырёхгранным куполом и балконом, фасад которого оформлен в стиле «модерн». В подобном стиле было выполнено и другое сооружение, принадлежавшее купцу Кубрину, — торговый дом. Здание состоит из 2-х частей (крыльев), имеющих угловое соединение, над которым расположен четырехгранный купол. В месте их углового соединения находится парадный выход

на центральные улицы города. Выполненные в едином архитектурном стиле и расположенные по одной оси городских улиц здания дополняли друг друга и создавали единый архитектурный ансамбль.

Не менее интересное архитектурное решение представляли дома состоятельных акмолинских купцов И.С. Силина, Д.В. Егорова, П.Г. Моисеева, демонстрирующие «кирпичный» стиль архитектуры, характерный для конца XIX–нач. XX вв. Прямоугольное двухэтажное в плане здание дома Силина имело подъезд с колоннами, на которые опирался балкон. Жилой дом Егорова представлял собой крестообразное в плане одноэтажное строение с цокольным этажом. Между оконными проемами первого и цокольного этажей располагались прямоугольные ниши. Одним из красивейших зданий дореволюционного города было двухэтажное кирпичное здание дома купца П.Г. Моисеева, самого богатого человека Акмолинска. Архитектурный стиль представляет собой эклектику начала XX в. Фасад здания напоминает воспроизведение форм дворцовой архитектуры флорентийского раннего Ренессанса, стиль которого ярко выражен в оконных проемах и карнизах, оформленных фигурной кладкой из кирпича. Наряду с кирпичными строениями немало было зданий из дерева.

Замечательным материалом, характеризующим город, его историю, топографию являются названия улиц. «Городские названия — язык города» — писал известный российский исследователь города Н.П. Анциферов [29]. Первые названия улицы Акмолинска обрели в конце XIX в. В большей мере они отражали местоположение городских строений: на ул. Думской располагалось здание городской управы, на ул. Мечетной находилась мечеть, по ул. Гостинодворской — гостинный двор, были также Тюремная, Церковная улицы. В названиях улиц хорошо отражено возрастающее значение торговли в жизни города: Торговая, Большая Базарная, Малая Базарная, Караванная. На улице Степной появилось много постоянных дворов, поэтому ее в народе называли «Постояльской». Часть улиц имела топографическое происхождение: Чернобродская (Караоткельская), Степная, Речная. Улицы Крепостная, Станичная, Татарская отражали историю заселения города.

Из материалов первой Всероссийской переписи следует, что как город Акмолинск состоял из нескольких административных единиц: города, пригородов и слобод («солдатская слободка», «татарская слободка»). В 1910 г. была введена должность главного архитектора города. Архитектурное развитие получило более системный характер, но сохранило черты провинциального города. Побывавший в Акмолинске в 1903 г. П. Головачев поделился впечатлениями от этой поездки на страницах московского географического сборника «Азиатская Россия»: «На видном месте, на одной площади с собором, думой и гостинным двором находится острог, квадрат в 20 сажень, по сторонам огороженный «палями — заостренными бревнами» сажени 3 в высоту. У ворот острога стоит единственный часовой... Улицы Акмолинска, конечно, не освещаются. Несколько фонарей стоят только у больших магазинов. В обычное время эти широкие и длинные улицы никогда не подметаются, их очищают ветры, часто поднимающие целые тучи пыли и затхлового навоза... На хлебном базаре находятся несколько десятков «кумысен». Эти «кумысны» представляют собой ряды деревянных маленьких лавочек, на дверях которых красуются русские надписи «кымызами», «кумызной» и т.п. Возле хлебного базара находятся (сартовские. — *Авт.*) рестораны, где продаются «манты» (пельмени), пилав и кумыс... Посетителей встречает хозяин-повар с низкими поклонами и прижиманиями к сердцу левой руки...» [11; 23].

Осенью 1873 г. в Акмолинске, как и в других городах Российской империи, было введено Городовое положение, по которому сословные органы управления упразднились и заменялись городскими Думами. В апреле 1874 г. в результате выборов была сформирована городская Дума. Среди 30 гласных, избранных в первый состав Думы, представители разных городских сословий: купцы, мещане, представители интеллигенции. На своем первом заседании гласные Думы избрали членов городской управы — исполнительного органа Думы. В составе городской управы, так же как и Думы, были представлены разные сословия, но преобладали купцы [30].

Управа играла важную роль в политической, общественной, хозяйственной и культурной жизни Акмолинска. Особенно роль местного самоуправления заметна в вопросах социокультурного развития города. На первом рабочем заседании гласных Думы в мае 1874 г. был вынесен вопрос о благоустройстве города [2; 97]. Постановление, вынесенное по данному вопросу, обязывало всех горожан, без исключения, соблюдать следующие правила: содержать в чистоте дворы и прилегающую к ним часть улицы, по выходным и праздничным дням убирать их, регулярно вывозить нечистоты, не реже одного раза в месяц чистить домовые трубы и печи. Торговцы обязаны содержать в чистоте торговые лавки в гостинном дворе, реализуемые ими товары и продукты должны быть свежими и не содержать

вредных для здоровья примесей. Горожане обязаны были соблюдать правила санитарной гигиены и пожарной безопасности.

Решением городской Думы произведен сбор средств на проведение телеграфной линии Акмолинск–Петропавловск, а уже в 1878 г. стала действовать линия Кокчетав–Атбасар–Акмолинск. В 1874 г. Дума приняла решение о строительстве зданий городского общественного и полицейского управления.

Среди законодательных решений городской Думы — постановление 1915 г. «Об установлении правил трудового дня», в котором оговаривались обязательные единые правила организации трудовой недели. Вводились единые сроки обеденного времени, праздничных дней. Строго нормировалась работа детей. Малолетних служащих, не достигших 15 лет, следовало освобождать для занятий и посещения школы на 3 часа каждый день — с 9 до 12 часов. Все работодатели обязаны были следовать правилам [31; 87].

Другое постановление 1915 г. определяло порядок открытия и содержания в городе заведений трактирного промысла: гостиниц, постоялых дворов, харчевен, столовых, буфетов при театрах и клубах, пивных лавок и кумысниц с продажей горячей пищи, ресторанов и пр. Устанавливались единые санитарные требования, режим работы заведений и продажи спиртных напитков. В заведениях, расположенных по центральным улицам города, запрещалась продажа крепких спиртных напитков. Обязательным условием функционирования заведений трактирного типа было наличие отдельной кухни, помещения для хозяина и кладовой. Содержатели заведений обязывались установить при входе в помещение фонари и зажигать их в ночное время [31; 74].

Утверждаемые Думой правила подлежали исполнению в обязательном порядке. Контроль их исполнения возлагался на городскую управу либо назначались, а точнее, уполномочивались, специальные члены городского правления. В крайних случаях надзор осуществляла местная городская полиция.

Городская реформа, ставшая одной из составных частей буржуазных преобразований в России, привнесла существенные изменения в жизнь уездного города Акмолинска. При всей своей ограниченности реформа местного управления способствовала укреплению позиций зарождающейся буржуазии, в городском обществе усилилась роль прослойки купечества.

Развитие города в качестве административного и торгового центра региона способствовало формированию системы образования. Первые учебные заведения появляются в городе еще в середине XIX в. В статистическом описании города за 1864 г. упоминаются три одноклассных училища, созданных в разное время [2; 63]. Первым учебным заведением в городе было одноклассное татарское училище при мусульманской мечети, построенной старшим султаном округа К. Кудаймендиным. Школа содержалась за счет добровольных пожертвований прихожан, обучение в ней было бесплатным. В ней обучались до 40 мальчиков разных национальностей мусульманского вероисповедания. Второе училище находилось в казачьей станице, здесь обучались дети из казачьего сословия. В 1863 г. было создано женское училище. В нем обучались воспитанницы из разных сословий: купеческого, мещанского, солдатского и казачьего.

С введением городского самоуправления вопросами развития просвещения стала заниматься Акмолинская городская управа. По ее инициативе в городе открывались учебные заведения, из городской общественной казны выделялись средства на их содержание. Первым таким учебным заведением было мужское приходское училище [28; 259]. Другим мероприятием Думы в области просвещения стало создание в Акмолинске общества попечения о начальном образовании. Оно содействовало снабжению учебных заведений учебными пособиями и письменными принадлежностями, оказывало материальную поддержку учащихся из малообеспеченных семей, организовывало благотворительные мероприятия: театральные представления, концерты, научные лектории и пр. В центре внимания общества были не только вопросы материального плана, но и проблемы нравственного состояния образования [28; 1].

Недостатком в развитии системы образования в области и городе было отсутствие профессиональных школ. В этом плане Акмолинская область считалась наиболее отсталой. Развивающаяся экономика Края требовала расширения подготовки профессиональных кадров. Потребность в них компенсировалась открытием при начальных училищах профессиональных классов и ремесленных отделений. При Акмолинском мужском высшем училище производилось обучение переплетному мастерству.

Кроме проблем с финансированием и слабостью материальной базы заведений, острой была проблема учительских кадров. Подготовкой кадров для заведений области занимались 2 учительские семинарии: в Омске и Акмолинске. Акмолинская семинария открылась в 1916 г., но вскоре она была реорганизована.

По данным за 1916 г., в Акмолинске функционировали три мужских и два женских приходских училища. Всего же в городе, по сведениям 1913 г., обучались 620 школьников, в том числе в сельскохозяйственной школе — 39 чел, в женском училище — 29 чел, в Высшем начальном училище — 113 чел. [32]. Кроме того, в городе работала одна библиотека. Она имела в своих фондах 11000 книг [20; 54].

Реформы 60-х годов XIX в. почти не изменили ситуацию со здравоохранением в Казахской степи. На весь уезд приходился один врач (более чем на 100 тысяч человек). В 1892 г. был открыт городской приемный покой, при котором в качестве вольнонаемного работал один фельдшер. В 1897 г. по ходатайству городской Думы он был утвержден в штатной должности городского фельдшера. Кроме того, в городе за счет средств земств содержалась больница на 8 кроватей [2; 108].

Таким образом, первоначально возникнув как военная крепость, Акмолинск за неполные сто лет превратился в провинциальный город. Обретение городом Акмолинском статуса уездного и областного центра стало важным фактором его социально-экономического развития. В конце XIX– начале XX вв. город стал организующим центром всей экономической жизни уезда, экономика города и уезда втягивалась в товарно-денежные, рыночные отношения. Развитие торговли стимулировало развитие в Крае кустарной промышленности, различных промыслов и ремесел, в которые активно вовлекалось местное население.

Социально-экономическое развитие Акмолинска в конце XIX– нач. XX вв. способствовало росту численности населения, изменению его национальной, социальной структуры. Рост населения города сопровождался усложнением его этнокультурного состава, увеличением в составе населения города удельного веса торгово-промышленных слоев (купцов, мещан, ремесленников) и разночинцев-интеллигентов (учителей, врачей, служащих). Эти городские категории населения доминируют в разных сферах городской жизни. Отражением сословной и социальной структуры населения стала территориальная структура города.

Введение в Акмолинске Городового положения стало основой для формирования системы местного самоуправления. Система управления городом была унифицирована, и это упорядочивало, а самое главное, стимулировало развитие города. Городская Дума стала играть заметную роль в политической и хозяйственной жизни города, возросла роль купечества. Усилиями депутатов Думы получили решение вопросы социокультурного развития города и его инфраструктуры. Изменился архитектурный облик Акмолы, получило развитие градостроительство. Особенностью социокультурного развития города было формирование инфраструктуры светской культуры, наряду с сохранением и доминированием в общественной жизни города культуры духовной. В городе формируется сеть учебных заведений, создаются новые центры культуры: библиотеки, кинотеатр, обсерватория, клубы. С конца XIX в. городская территория благоустраивается, проводятся первые мероприятия по озеленению города, положившие начало формированию зеленого массива. В рассматриваемый период начинает формироваться образовательная среда города. Рост населения, становление системы образования стали важными градообразовательными факторами.

Список литературы

- 1 Смирнов А. Куяндинская ярмарка. — Семипалатинск, 1924. — 51 с.
- 2 Касымбаев Ж.К., Азубаев Н.Ж. История Акмолы: XIX – нач. XX вв.: исследования, источники, комментарии. – Алматы: Жеты жаргы, 1998 – 42 с.
- 3 Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. — СПб., 1897. — 405 с.
- 4 Материалы по истории политического строя Казахстана / Сост. М.Г. Масевич. — Алма-Ата: Академии наук КазССР, 1960. — 30 с.
- 5 Госархив Омской области РФ. Ф. 3. Оп. 2. Д. 2027.
- 6 Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. — СПб., 1897. — 597 с.
- 7 ГАОО. Ф. 366. Оп.1. Д. 454.
- 8 ЦГА. Ф. 374. Оп. 1. Д. 2524.
- 9 ЦГА. Ф. 345. Оп. 1. Д. 579.

- 10 *Абылхожин Ж.Б.* Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930 гг.). — Алматы: Ғылым, 1991. — 45 с.
- 11 Государственный архив г. Астаны. Ф. 362. Оп. 4. Д. 31.
- 12 ЦГВИА. Ф. 1265. Оп. 11. Д. 78.
- 13 Экономическое состояние городских поселений Сибири. — СПб.: Изд. хозяйственного департамента МВД, 1882. — 113 с.
- 14 Торговый путь из наших среднеазиатских владений в Акмолинскую область // Акмолинские областные ведомости. 1871. — 8 сент.
- 15 *Красовский М.* Область Сибирских киргизов. — СПб., 1868. — 307 с.
- 16 *Вебер М.* Избранное: образ общества. — М.: Юрист, 1994. — 310 с.
- 17 *Абилов К.Ж.* Торговые дома как форма организации предпринимательской деятельности в дореволюционном Казахстане // Вестн. Казахского национального ун-та. Сер. История. — 2005. — № 1 (36). — С. 63–66.
- 18 *Аполлова Н.Г.* Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI–XIX вв. — М.: Наука, 1976. — 344 с.
- 19 *Антонова И.В.* К вопросу о складывании структуры обрабатывающей промышленности в городе Акмолинске // Социально-политическая история Приишимья. — Целиноград, 1990. — 77 с.
- 20 Госархив города Астаны. Ф. 286. Оп. 1. Д. 38.
- 21 Обзор Акмолинской области за 1914 г. Приложение. Ведомость о промышленности. — Омск, 1915. — 125 с.
- 22 Обзор Акмолинской области за 1911 г. Приложение. Ведомость о ремесленниках. — Омск, 1912. — 64 с.
- 23 *Дубицкий А.Ф.* Акмолинск — торговый город // Акмолинская правда. — 1957. — 4 июля.
- 24 *Головачев П.М.* Сибирь. Природа, люди, жизнь (со многими рисунками и двумя картами). — М., 1905. — 201 с.
- 25 Казахско-русские отношения в XVIII–XIX вв. (1771–1867 гг.). Сборник документов и материалов. — Алма-Ата: Наука, 1964. — С. 484.
- 26 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Изд. центр. стат. комит. МВД. Под ред. Н.А. Тройницкого. LXXXI. Акмолинская обл. — СПб., 1904. — С. 40–41.
- 27 *Головачев П.М.* Экономическая география Сибири. — М., 1914. — 161 с.
- 28 ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 4566.
- 29 *Анциферов Н.П.* Непостижимый город... Душа Петербурга. Петербург Достоевского. Петербург Пушкина / Сост. М.Б. Вербловская. — СПб.: Лениздат, 1991. — 46 с.
- 30 Государственный архив г. Астаны. Ф. 343. Оп. 1. Д. 1.
- 31 ГАОО. Ф. 1617. Оп. 1. Д. 148.
- 32 Государственный архив г. Астаны. Ф. 32. Оп. 11. Доп. Д. 41.

Г.А. Алпыспаева, Ш.Н. Саяхимова, М.Н. Краснова

Сауда қаланың әлеуметтік-мәдени даму факторы ретінде XIX–XX ғ. басындағы Ақмола қаласының құжаттары негізінде

Мақалада Ақмола қаласына қатысты құжаттар негізінде қаланың әлеуметтік-мәдени дамуы қарастырылған. Сауда-саттық қала дамуының барлық кезеңдеріндегі әлеуметтік-мәдени дамудағы басты фактор ретінде зерттелген. Авторлардың пайымдауынша, XIX аяғы — XX ғасырдың басындағы Ақмола қаласының әлеуметтік-экономикалық дамуына, халық санының өсуіне, әлеуметтік құрылымының өзгеруіне сауда-саттық түрлерінің дамуы себеп болған.

G.A. Alpyspayeva, Sh.N. Sayakhimova, M.N. Krasnova

Trade as a factor of socio-cultural development of the city On the materials of the city of Akmolinsk in XIX – beginning of XX centuries

In the article on materials of Akmola city discusses the problems of socio-cultural development of the city. Source base of the research accomplished through a variety of written, cartographic sources. Trade is regarded as an important factor of socio-cultural dynamics of the city at all stages of its development. Socio-economic development of Akmola in the late of 19th and early of the 20th centuries, growth in population, changes in its national, social structure contributed to the development and expansion of different forms of trade. Displaying indirect impact of trade on development of various spheres of city life: urban planning, landscaping, healthcare.

References

- 1 Smirnov A. Kuyandinskaya fair, Semipalatinsk, 1924, 51 p.
- 2 Kasymbaev J.K., Erubaev N. Well. *Akmola's history: the XIX– early XX century: researches, sources, and comments*, Almaty: Zhety Zhargy, 1998, 42 p.
- 3 Gaines A.K. *A collection of literary works*, Saint Petersburg, 1897, 405 p.
- 4 Materials on the history of political system of Kazakhstan. Comp. M.G. Masjevich, Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960, 30 p.
- 5 The State archive of the Omsk region of the Russian Federation. f.3, op.2, q. 2027.
- 6 Gaines A.K. *A collection of literary works*, Saint Petersburg, 1897, p. 597.
- 7 Goo. f. 366, op.1, d. 454.
- 8 October. f. 374, op. 1, d. 2524.
- 9 October. f. 345, op. 1, d. 579.
- 10 Abylkhozhin J.B. *The Traditional structure of Kazakhstan: social and economic aspects of functioning and transformation (1920–1930)*, Almaty: Gylym, 1991, 45 p.
- 11 The State archive of Astana city. f. 362, op. 4, d. 31.
- 12 TSGVIA. f. 1265, op.11., d. 78.
- 13 *The Economic condition of the urban settlements of Siberia*, Saint Petersburg: Ed. the economic division of the Ministry of interior, 1882, 113 p.
- 14 *Akmola regional statements*, 1871, 8 p.
- 15 Krasovsky M. *Region Siberian Kirghiz*, Saint Petersburg, 1868, 307 p.
- 16 Weber M. *Favorites: the image society*, Moscow: Yurist, 1994, 310 p.
- 17 Abilov K.Zh. *Vestnik of Kazakh National University. Series history*, 2005, 1 (36), p. 63–66.
- 18 Apollova N.G. *Economic development of the region at the end of the XVI–XIX centuries*, Moscow: Nauka, 1976, 344 p.
- 19 Antonova I.V. *Socio-political history priishimje*, Tselinograd, 1990, 77 p.
- 20 The state Archives of Astana. f. 286, op.1, d. 38.
- 21 Overview of the Akmola region in 1914, Statement about the industry, Omsk, 1915, 125 p.
- 22 Overview of the Akmola region for 1911. App. The statement on the craftsmen, Omsk, 1912, 64 p.
- 23 Dubitskiy A.F. *Akmola true*, 1957, July, 4.
- 24 Golovachev P.M. *Siberia. Nature, people, life (with many illustrations and two maps)*, Moscow, 1905, 201 p.
- 25 *The Kazakh-Russian relations in the XVIII–XIX centuries (1771–1867.)*. A collection of documents and materials. Alma-ATA: Nauka, 1964, p. 484.
- 26 The First General census of the Russian Empire. 1897. Ed. center. stat. komit. MIA. Ed. Troinitskiy. LXXXI. Akmola obl., Saint Petersburg, 1904, 40–41 p.
- 27 Golovachev P.M. *The Economic geography of Siberia*, Moscow, 1914, 161 p.
- 28 TSGA RK. f. 369, op. 1, d. 4566.
- 29 Antsiferov N.P. *Unfathomable city... the Soul of St. Petersburg. Petersburg of Dostoevsky. The Petersburg of Pushkin*, M.B. Werblowskaya, Saint Petersburg: Lenizdat, 1991, 46 p.
- 30 State archive of Astana city. f. 343, op. 1, d. 1.
- 31 Goo.f.1617, op.1, d. 148.
- 32 State archives of Astana. f. 32, op. 11, d. 41.

С.У. Бақторазов

*М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті
(E-mail: nucha13-94@mail.ru)*

Оңтүстік өңірдегі саяси қуғын-сүргінді жүзеге асыру барысындағы жеке тағдырлар қасіреті

Аймақта репрессияға ұшыраған қарағандылықтар хақында

Жаппай саяси репрессиялар кезеңінің объективтілік мазмұны жеке адамдардың тағдырларын жіті қарастырмай толық бола алмайды. Автор деректемелік негізде жаппай және кең ауқымды жазалау шараларының басталуына белгі ретінде БК(б)П ОК-нің 1937 жылдың 2 шілдесіндегі шешімі мен осыдан кейінгі, шұғыл түрдегі Ішкі істер Халкомы Н.Ежовтың қолы қойылған № 00447 бұйрықты айта отырып, бұл арқылы 268950 адамды репрессияға ұшыратып, оның 75950-ін ату жазасына кесу көзделінгендігін, Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша бірінші категориямен 150 адам ең жоғарғы жазаға кесіліп, екінші категориядағылардың саны 300 адам болып белгіленсе, солардың ішінде 30 қарағандылықтардың да болғандығын нақты көрсетті.

Кілт сөздер: репрессия, БК(б)П, Ішкі істер Халкомы, Оңтүстік Қазақстан облысы, айыптылық презумпциясы, қарағандылықтар.

Жаппай саяси репрессиялар кезеңінің объективтілік мазмұны жеке адамдардың тағдырларын жіті қарастырмай толық бола алмайды. Қоғамдық өмірде болып өткен ірі ауқымдағы өзгерістер жеке адамдардың өміріне, олардың сол дәуірдегі саяси оқиғаларға, әйтеуір бір қатыстылығына байланысты, әсер етпей қалған жоқ. КСРО-дағы кең ауқымды жазалау шараларының басталуына белгі ретінде БК(б)П ОК-нің 1937 жылдың 2 шілдесіндегі шешімі мен осыдан кейінгі, шұғыл түрдегі Ішкі істер Халкомы Н.Ежовтың қолы қойылған № 00447 бұйрықты айтуға болады, бұл арқылы 268950 адамды репрессияға ұшыратып, оның 75950-ін ату жазасына кесу көзделді [1]. Аталған цифрлар тиісінше КСРО аймақтары бойынша «бөлініп», күтілгеніндей, жергілікті жердегілердің «жоспарды қолдауына» («қарсы жоспарларына») ұласты. Осылай Қазақстан К(б)П ОК бюросы 1937 жылдың 19 қарашасында репрессияланатын антикөнестік элементтердің санын ұлғайту жөніндегі шешімін қабылдады. Репрессияланатындар екі категорияға бөлінді. Біріншісіне, билік басындағылардың пікірі бойынша, «барынша дұшпандық» көзқарастағы антикөнестік элементтер жатқызылып, оларға ату жазасы қолданылса, екінші категориядағы осындай элементтер, бәлкім, қауіпсіздеу деп есептелінгендіктен болар, лагерлер мен түрмелерде 8-ден 10 жылға дейін, кей жағдайда 25 жылға бас бостандығынан айырылды. ОК бюросының шешімімен республика бойынша бірінші категориядағы «бекітілген жоспар» 2000 адам болып белгіленді, мұның өзі Орталық бұдан бұрын белгілеген 1925 адамдық «нормадан» асып түсті. Тиісінше 275 және 350 адамнан «қосымша резерв» те қарастырылып қойды. ОҚО бойынша бірінші категориядағы 150 адамның саны өзгертілмей, екінші категориядағылардың саны «жоспардағыдан» жүзге кемітіліп, 300 адам болып белгіленді [2]. Соңынан, Республика бойынша репрессияға ұшырағандардың саны бірінші категориядағылар 600 адамға, екіншісіндегілер 1000 адамға асып кетті [3; 253]. Репрессиялық іс-шараларды тікелей қолдану құқы бірқатар сот және соттан тыс органдарына берілді. Осылай КСРО Жоғарғы Сотының Жылжымалы коллегиясы Оңтүстік Қазақстан аймағының ірі-ірі партия және кенес қызметкерлерінің ісін қарады. Сәйкесінше облыстық соттың шешімімен сотталғандардың құрамы әлеуметтік статусы бойынша әр тақылеттес болып, түрлі деңгейдегі партиялық-шаруашылық қызметкерлерін, қатардағы партия мүшелерін және жай азаматтарды да қамтиды. Соттан тыс орган ретіндегі «үштіктер» құрамына партияның облыстық комитетінің бірінші хатшысы, облыс прокуроры және ПХК (НКВД) облыстық басқармасының бастығы кірді. «Үштіктердің» сот тыс үкім шығарудағы және халықтың әртүрлі әлеуметтік топтарының істерін қараудағы шексіз өкілеттіліктері, өз кезегінде, олардың мүшелерінің жеке қауіпсіздігіне кепіл бола алған жоқ. Осылай КСРО Жоғарғы Сотының Жылжымалы коллегиясының үкімімен ОҚ Қ(б)ПОК бірінші хатшылары Ә.Ы.Досов пен Б.Манкин, Қызылорда Қ(б)П ОК бірінші хатшысы Қ.А.Әміровтар репрессияға ұшырап кетті [4; 70]. Зерттеліп отырған кезеңдегі ПХК-ның облыстық басқармасының бастығы С.Д.Пинталъ, бәлкім,

«үштіктің» төрағасы да шығар репрессияға ұшырап, басқа бір соттан тыс орган КСРО ПХК-ның арнайы кеңесінің 1937 жылғы желтоқсандағы үкімімен ату жазасына кесілді [5; 4].

Заңдық нормалардың барынша босаңсып, саяси негізде, жеке адамға қарсы жасалынған қылмысқа, адамгершілік-этикалық тұрғыдағы тосқауылдың алынып тасталуы, республиканың партия және кеңес басшыларын қиын-қыстау жағдайда қалдырды. Едәуір жеткілікті дәрежедегі билікке ие бола тұра, олар Орталықтың партиялық баспасөз арқылы жасаған тегеуіріні мен КСРО ПХК-сының орталық аппаратының қысымына төтеп бере алмады. Республикадағы «бастаушылық және жол көрсетушілік» ролін формальді түрде (ілдебайлап) сақтай алғанымен, Қазөлкеком және кейіннен ҚК(б)П ОК халыққа идеологиялық жұмыс жүргізу құралы ғана болып қалды, олардың республика территориясында ПХК органдарының қызметін тексеруге шамасы келген жоқ, сондықтан тек БК(б)П ОК келген директиваларды орындаумен ғана шұғылданды. Республикадағы жазалаушы органдардың іс-жүзіндегі еркіндігі оларға Н.Ежовтың бағытын республика басшылығына еш алаңдамай-ақ жүргізуге мүмкіндік берді. Мұндай жағдайда Қазақстандағы партия және кеңес басшыларының саяси және жеке тағдырының тәлкекке ұшырайтындығы анық еді. Саяси репрессияларды жүргізу механизмін теңселмелі (маятник) түрінде болды десек, оның бір шетінде республикалық орталық, траекториялық қозғалыстың орта бөлігінде — облыс орталығы, ал келесі шеткі нүктесінде қалалар мен аудандар болғандығы анық. Республика территориясында жаңа облыстар құрылып, жаңа аудандардың саны өскен кезде, Оңтүстік Қазақстан облысының құрамында 19, ал Қызылорда облысының құрамында 8 аудан болған еді [6; 22, 23]. Репрессиялық саясатты жүргізу барысындағы партия және кеңес номенклатурасын жаппай тазалау науқанында, барлық дерліктей ауком хатшылары мен ауатком төрағаларының көпшілігі ПХК органдарының құрығына түсті. Осылай, 1938 жылдың 31 наурызындағы, яғни, жаппай репрессиялар әлі жалғасып жатқан кездегі «ҚК(б)П аукомдары мен қалкомдарының коммунистерге берген партия құжаттарына халық жаулары болып кеткен адамдардың қолдары қойылғандығы» туралы архив материалында 70-тен астам ауком хатшыларының фамилиялары бар. Олардың ішінде Оңтүстік Қазақстан облысы мен Қызылорда облысынан 14 фамилия кездеседі [7]. Жалпы аудандар санына қатысты алсақ (19 аудан), репрессияланғандардың пайыздық үлесі 73,2 %-ды құрайды.

Аудандық деңгейдегі кадрларға қарсы репрессиялар «стандартты» — «буржуазиялық ұлтшыл», «қаскүнемдікпен шұғылданды», «сын мен өзара сынды тұқыртты» деген айыптауларға қосымша «бүгінде әшкереленген халық жауымен байланыста болды» немесе «халық жауының қойған адамы» деу негізінде қылмыстық іс қозғауға ұласты. Соңғы айыптаулар сол уақыттағы кейбір құжаттарда жетекші партия органдарына «өз» адамдарын тартудың дұшпандық әрекеттері» ретінде көрсетілді [8]. Тиісінше, егер обком хатшыларына олардың жаңа ауком хатшыларына ұсынуына байланысты айыптаулар табылып жатса, соңғылары дәл осындай кепті ауатком төрағалары мен өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы басшыларын тағайындағаны үшін кешті. Сондықтан да аудандық деңгейдегілерге «халық жауы ретінде» әшкерелену қауіпі «жоғарыдан» да, сол сияқты «төменнен» де төніп тұрған еді. Осы мәселедегі республика бойынша жағдай Алматы обкомы облыстық конференциясындағы есепті баяндамада былай сипатталады: «Обкомға әбден кірігіп алған халық жаулары, ауком хатшылығы мен аудандағы басшылық жұмыстарға халық жаулары мен кез келген күдікті, тексерілмеген адамдарды қоюмен келді. Әсіресе қатты былғанғаны аукомның бірінші хатшысының орны болды [3; 296]. Тиісінше, сол кезеңнің талабына сәйкес ҚК(б)П ОК өлекекомының бірінші хатшысы Л.И.Мирзоян ОҚО Қ(б)П-ның Қарсақбай АҚ-не (ол кезде Қарсақбай ауданы Қарағанды облысының құрамында емес еді. — Авт.) жеделхатында «ұлтшылдығы үшін» айыптаулар фактілерімен мұқият танысып, тексеріп шығуды тапсырды [9]. Осындай аудандық деңгейдегі кадрлерді мұқият «тексерудің» нәтижесі 1937 жылдың 3–10 қарашасында Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша қабылданған «ҚК(б)П ОК бюросының партия және кеңес органдарының басшы қызметкерлерін жұмыстан шығару жөніндегі шешімінде» анық көрінген еді. «... 12 п. Қожахметовты Ұлттар Кеңесіне сайлау жөніндегі Түркістан аймақтық сайлау комиссиясының төрағасы қызметінен және А.Избановты аймақтың сайлау комиссиясының орынбасарлығы қызметінен босату. 37 п. Оңтүстік Қазақстан обкомы К(б)П-ның Н.Данияровты Сарысу аукомының хатшылығы қызметінен алу туралы ұсынысын қабылдау ...38 п. Оңтүстік Қазақстан обкомының... С.Баймахановты Мирзоян аукомы ҚК(б)П хатшылығынан алу туралы ұсынысы қабылдансын [10]. Осылай, аудандық комитет хатшылары мен аудандық шаруашылық қызметкерлеріне қарсы қолданылған репрессиялардың ОК Бюросының қаулысы негізінде жүзеге асырылуы кездесіп тұратын.

Әйтсе де бастамашылардың басқа да түрдегілері бар болатын. КазТАГ-тың облыстық бөлімшесі, күні қойылмаған, бірақ аталған ОК Бюросы шешімінен бұрын болса керек, «Комсомолдар халық жауларын әшкереледі» деген хабарламасында «Сарысу ауданының комсомол ұйымы өз қатарларын халық жаулары–ұлтшыл — фашистер мен троцкистік-бухариндік сатқындардан» тазарту үшін күресуде [11], — дей келе, ары қарай ауаткомның бұрынғы хатшысы Дүйсенбековтің және аудандық «Астықдайындау» («Заготзерно») мекемесінің (кеңсесінің) меңгерушісі Оралбековтың «әшкереленгендігі» туралы айтады. Аталған адамдар – комсомолдар, ал оларды ауаткомның бастауыш комсомол ұйымының жиналысында әшкерелеп отыр. Оларды осы уақытқа дейін «әшкереленіп қойған» Сәдуақасовпен байланыста болғанындар деп кінәлайды. Бұларда «...ҚК(б)П Сарысу аукомының хатшысы Данияровтың осы халық жауларының Сәдуақасовпен байланысты екендігін біле тұра үндемегендігі» айтылады. Алматыға барған кезінде Данияров Сәдуақасовпен кездесіп, оған Дүйсенбековтің жазған хатын көрсетеді. Комсомолдар өз сөздерінде аукомхатшысы Данияровтың таптық қырағылық танытпай ұлтшыл-фашистік элементтерді әшкерелеуге күш салмағандығын атап өткен. Әлі күнге дейін Сарысу ауаткомы төрағасының орынбасары болып халық жауы Сапарбековтың баласы (ҚК(б)П БҚО обкомының 1937 жылдың қазанына дейінгі бірінші хатшысы. Авт.) жұмыс істеп келеді. Данияровтың өзі Дүйсенбековтің көмегіне сүйенген. Дүйсенбековтың Сәдуақасовтан сұрануы бойынша Данияров Шаян ауданына жұмысқа жіберіліп тұрған жерінен, Сарысу аукомының хатшысы қызметінде қалдырылды». Осылай АҚ хатшысы Данияровқа «қырағылықты жойғаны», «халық жауларымен байланыста болғаны» және «халық жаулары қойған адаммен» байланыстылығы үшін айыптар тағылады. Бұл саяси айыптаулардың кез келгені оңай қауіп емес еді, ал басы біріге келе көздегенін құрдымға жіберетіндігі анық болатын. Қорытындысында, Нұрыш Данияров (1899–1938) Солтүстік Қазақстан облысының қазағы, 1934–1937 жж. ОҚО ҚК(б)П Сарысу АҚ хатшысы болған, 19.02.1938 ж. КСРО Жоғарғы Сотының әскери коллегиясының шешімімен ату жазасына кесіледі [3; 275].

Басқа аудандардағы осындай жағдайлардың өзіндік ерекшеліктері болғанымен, жалпы алғанда бәрі де ортақ сценарий бойынша жүріп жатты. Осы орайда айта кетер болсақ, жалпы, солтүстік өңірден Қазақстанның оңтүстігіне қызмет бабымен қоныс аударып, репрессияға ұшыраған азаматтардың ішінде қарағандылықтардың шоғыры едәуір болып шықты. Олардың ішінде тек Қазақстанның Халық Комиссарлары Кеңесі құрамында қызмет атқарғандарының саны жиырмаға жуықтайды. Бірнешеуінің өмірбаяндық берілімдеріне мән беруге болады: Саматов Мұхтар Саматұлы (1894–1938). Қарағанды облысы Қарқаралы округі Баянауыл ауданында туған, қазақ. 1917–1918 жж. «Алаш» партиясының мүшесі, 1920 жылдан Коммунистік партиясының мүшесі. 1917 ж. Ауыл шаруашылық училищесін (Омбы қ.), 1919 ж. Омбы политехникалық институтының 1-курсын бітірген. 1931–1932 жж. «Қазполиметалл» комбинаты директорының орынбасары (Шымкент қ.). Қуғындалған. 1938 ж. ақпанда ату жазасына кесілген. Ақталған [12; 382].

Қошанбаев Хасен (Хасан) (1896–1938). Қарағанды облысы Атбасар ауданы № 14 ауылында шаруа отбасында туған, қазақ. 1920 жылдан Коммунистік партиясының мүшесі. 1912 жылы орыс-қазақ училищесін бітірген, 1913–1914 жж. бір жылдық педагогикалық курсына оқыған. 1936–1937 жж. Қызылорда аудандық атқару комитетінің төрағасы. Қуғындалған. 1937 ж. наурызда тұтқындалған, 1938 ж. ақпанда ату жазасына кесілген. 1958 ж. мамырда ақталған [12; 272].

Күленов Сәлемхат Күленұлы (1898–1938) Қарағанды облысы Баянауыл ауданында мал өсіруші отбасында туған, қазақ. 1928 ж. Коммунистік партиясының мүшесі. Екі жылдық мұғалімдер курсы, 1933 ж. Бүкілодақтық социалистік егін шаруашылығы академиясын бітірген (Мәскеу қ.). 1936 жылы Алматы облыстық кеңшарлар басқармасының бастығы. Қуғындалған. 1937 ж. қазанда тұтқындалған, 1938 ж. ақпанда ату жазасына кесілген. 1957 ж. қыркүйекте ақталған [12; 262].

Әрине, қиын-қыстау замандағы қарағандылық қайраткерлер туралы баянымыз барысында ұлтымыздың ерекше тұлғасы Нұрмақов Нығметтің (1896–1937) қоғамдық-саяси өміріне тоқталмай кетуге болмайды. Сол кездегі Семей облысы Қарқаралы уезі Қу болысында мал өсіруші отбасында өмірге келген бабамыздың 1911 ж. Қарқаралы орыс-қазақ училищесін, 1915 ж. Омбы мұғалімдер семинариясын тәмамдағанын, Қарқаралы уезінде кеңестік жұмыста болып, азамат соғысы кезінде осы үшін 1918 ж. қыркүйегінен 1919 ж. желтоқсанына дейін ақгвардияшылардың абақтысында тұтқында отырған. Өңірде большевиктер билігі қайта орнағаннан кейін 1920 ж. бастап коммунистік партияның мүшесі ретінде партиялық-кеңестік жұмыстарға араласып, нәтижесінде 1924 ж. қыркүйегінен қарашасына дейін ҚАКСР Халкомкеңесі төрағасының орынбасары, 1924 ж. қарашасынан 1929 ж. сәуіріне дейін Төрағасы болып сол кездегі ҚазақАКСР-ның астанасы

Қызылорда қаласында қызмет еткен. 1931 ж. БК(б)П ОК жанындағы Коммунистік университетін бітіріп, Мәскеу қаласында лауазымды қызметтер атқарған атпал азамат қуғындалып, 1937 ж. қыркүйегінде ату жазасына кесілген. 1956 ж. тамызда ақталған [12; 328].

Осы орайда, халқына еңбегі сінген ер бабамыз Нұрмұхамедов Хасен Нұрмұхамедұлын (1900–1938) да атап кету орынды болмақ. Қарағанды облысы Есіл ауданында шаруа отбасында туып, 1917–1919 жж. «Алаш» партиясының, 1920 ж. Коммунистік партияның мүшесі болған Хасен Нұрмұхамедұлы 1921 ж. Сібір облыстық кеңес-партия мектебін (Омбы қ.), 1927 ж. К.А. Тимирязев атындағы Ауылшаруашылық институтының экономика факультетін, 1932 ж. Ұжымшар ғылыми-зерттеу институтының аспирантурасын бітіргеннен (Мәскеу қ.) кейін, 1932–1933 жж. Ауылшаруашылығын социалистік тұрғыда қайта құру ғылыми-зерттеу институтының директоры (Алматы қ.), кейіннен 1936 ж. шілдесінен 1937 ж. қазанына дейін ҚазақКСР Денсаулық сақтау халкомы болып қызмет атқарған абзал аға қуғындалып, 1937 ж. қазанында тұтқындалған, 1938 ж. ақпанында ату жазасына кесілген. 1957 ж. желтоқсанында ақталған [12; 329].

Осы қатардан Семей облысы Қарқаралы уезі Абралы болысы Ұзынбұлақ ауылында туып, 1918 ж. Коммунистік партияның мүшесі болған, 1932 ж. БК(б)П ОК жанындағы марксизм-ленинизм курсы бітірген (Мәскеу қ.), 1924 ж. қарашасынан 1928 ж. мамырына дейін ҚазақКСР-і Еңбек халкомы, 1928 ж. мамырынан 1930 ж. маусымына дейін ҚазақКСР-і Денсаулық сақтау халкомы болып қызмет атқарған Тәтім Мұхамедғали Қойшыбайұлының (1894–1938) да орын алатындығы анық. Мұхамедғали бабамыз қуғындалған, 1937 жылдың тамызында тұтқындалып, 1938 жылдың ақпанында ату жазасына кесілген. 1956 жылдың қарашасында ақталған [12; 430].

Қарастырылып отырған жылдары кеңестік биліктің қылбұрауынан аман қалып, Оңтүстік өңірге әйтеуір бір қатыстылығына байланысты табан тіреген ағаларымыз тұрғысында айтсақ: 1932–1933 жж. Оңтүстік Қазақстан облыстық Кәсіпшілер одағы кеңесі төрағасының орынбасары болып қызмет атқарған Қарағанды облысы Қарсақбай ауданының тумасы Қонысбаев Шопан (1906–1942) [12; 271].

Қарағанды облысы Нұра ауданы Ивановка селосының шаруа отбасында өмірге келіп, 1932 ж. Агрономиялық-политехникалық институтын (Ташкент қ.) бітіріп, 1933–1936 жж. Каучукты өсімдіктер оқу-өндіріс комбинатының техникалық директоры (Оңтүстік Қазақстан облысы Бурный с.), Оңтүстік Қазақстан облыстық жер бөлімі басқармасының бастығы (Шымкент қ.) болып қызмет атқарған Мыңбаев Кәрім (1906–1948) [12; 316]. Қарқаралы уезі Қу болысының тумасы, 1932–1933 жж. «Қазполиметалл» комбинаты директорының орынбасары (Шымкент қ.) қызметін атқарған Боранбаев Тұрсынбек (Тұрсын) (1898-?) [12; 128].

Семей губерниясы Қарқаралы уезі Ақбота болысы № 4 ауылының тумасы, 1930 ж. Коммунистік партияның қатарына өтіп, 1932 ж. жұмысшылар факультетін (Омбы қ.), 1937 ж. БК(б)П ОК жанындағы Я.М.Свердлов атындағы Насихатшылар жоғары мектебін (Мәскеу қ.), бітірген. 1938 жылы ҚК(б)П аудандық комитетінің бірінші хатшысы (Арыс ауданы), кейіннен Оңтүстік Қазақстан облыстық атқару комитетінің төрағасы (Шымкент қ.) қызметтерінде болған Бектасов Әшімбек Жүнісбекұлы (1910–1981) [12; 109] сынды ардақтыларымыздың атының тұяғы тиген жерде тұғыры биік болғандығын бүгінгі ұрпақтарының жадында жаңғырту ісі баршамыздың бірлесіп атқарар міндетіміз болса керек.

Ары қарай айтар болсақ, қалың қазақтың қабырғасын қайыстырып, жаппай саяси қуғын-сүргін зұлматында Оңтүстік өңірде опат болған қарағандылық асыл ерлеріміздің тізбесі мынадай: Абдуллин Шамғон. 1908 ж. Қарағанды облысында туылған, қазақ, мемлекеттік сақтандыру инспекциясының аға инспекторы. ОҚ облысы бойынша Ішкі Істер Халық Комиссариатының Басқармасы (ары қарай — УНКВД) «үштігі» 1938 ж. 26 тамызында соттаған. 1957 ж. 2 тамызында ОҚ облыстық соты ақтаған [13; 10].

Александров Александр Иванович. 1909 ж. Қарағанды облысында туылған, орыс, спорт жөніндегі нұсқаушы. ОҚ облысы бойынша УНКВД «үштігі» 1938 ж. 14 ақпанында соттаған. 1956 ж. 1 қыркүйегінде ОҚ облыстық соты ақтаған [13; 25]. Алтыбаев Мансур. 1908 жылы Қарсақбай ауданында туылған, қазақ, Шымкент қорғасын зауытының тәбелшісі. ОҚ облысы бойынша УНКВД «үштігі» 1937 ж. 26 тамызында соттаған. 1957 жылдың 2 тамызында ОҚ облыстық соты ақтаған [13; 26]. Аянов Ахан. 1898 жылы Қарағанды облысында туылған, қазақ, «Қаратөбе» ұжымшарының мүшесі. ОҚ облысы бойынша УНКВД «үштігі» 1937 ж. 28 қарашада соттаған. 1980 жылдың 11 маусымында КСРО Жоғарғы Соты ақтаған [13; 37]. Әбдіғалиев Темірғали. 1912 ж. Қарағанды облысында туылған, қазақ, Түркістан ауданы бойынша қаржы тексерушісі. ОҚ облысы бойынша УНКВД «үштігі» 1942 ж. 31 наурызында соттаған. 1957 ж. 17 шілдесінде ОҚ облыстық соты ақтаған

[13; 39]. Әлімбаев Ибрагим. 1906 ж. Қарсақбай ауданында туылған. ОҚ облысы бойынша УНКВД «үштігі» 1937 жылы 26 тамызында соттаған. 1957 жылдың 2 тамызында ОҚ облыстық соты ақтаған [13; 42]. Әубәкіров Құлтас Қоңырбайұлы. 1916 ж. Қарсақбай ауданында туылған, облыстық мал дайындау мекемесінде есепші. ОҚ облысы бойынша УНКВД «үштігі» 1937 ж. 26 тамызында соттаған. 1957 ж. 2 тамызында ОҚ облыстық соты ақтаған [13; 44]. Бандурин Иван Васильевич. 1901 ж. Қарағанды облысында туылған, Леңгір көмір кенішінде істеген. ОҚ облысы бойынша УНКВД «үштігі» 1938 ж. 31 қаңтарында соттаған. 1989 ж. 19 сәуірінде ОҚ облыстық соты ақтаған [13; 49]. Бегенов Баймахан. 1896 ж. Қарсақбай ауданында туылған, қазақ, Шымкент қорғасын зауытының жұмысшысы. ОҚ облысы бойынша УНКВД «үштігі» 1937 жылы 26 тамызында соттаған. 1957 жылдың 2 тамызында ОҚ облыстық соты ақтаған [13; 51]. Болтаев Рахымбек Қошқар. 1901 ж. Қарағанды облысында туылған. Арыс мақта пунктiнiң жұмысшысы. ОҚ облысы бойынша Ішкі Істер Халық Комиссариатының Басқармасы (УНКВД) «үштігі» 1938 жылы 2 маусымында соттаған. 1957 жылдың 16 ақпанында ОҚ облыстық соты ақтаған [13; 57]. Бөкебаев Көбей. 1911 ж. Қарсақбай ауданында туылған, қазақ, машинист. ОҚ облысы бойынша УНКВД «үштігі» 1937 ж. 26 тамызында соттаған. 1957 ж. 2 тамызында ОҚ облыстық соты ақтаған [13; 58]. Бурханов Ахмедия. 1897 ж. Қарсақбай ауданында туылған, қазақ, Шымкент қорғасын зауытының жұмысшысы. ОҚ облысы бойынша УНКВД «үштігі» 1937 ж. 26 тамызында соттаған. 1957 ж. 2 тамызында ОҚ облыстық соты ақтаған [13; 60]. Есболғанов Балабек. 1887 ж. Қарағанды облысының Қарсақбай ауданындағы № 2 ауылында туылған, қазақ. ОҚ облысы бойынша Орта Азия Әскери Округі (САВО) әскери трибуналы 1940 ж. 11 сәуірінде соттаған. 1958 ж. 13 мамырында РКФСР УПК-сы ақтаған [13; 86]. Жихарев Михаил Андреевич. 1888 ж. Қарағанды облысында туылған. ОҚ облысы бойынша Бірлескен Мемлекеттік Саяси Басқармасының Толықөкілетті Өкілдігі (ПП ОГПУ) «үштігі» 1932 жылдың 25 желтоқсанында соттаған. 1989 ж. 16 қаңтарында КСРО Жоғарғы Соты ақтаған [13; 95]. Иманбеков Оразбай. 1891 ж. Қарсақбай ауылында туылған, қазақ, агент. ОҚ облысы бойынша УНКВД «үштігі» 1937 ж. 26 тамызында соттаған. 1956 жылдың 21 сәуірінде ОҚ облыстық сотының Президиумы ақтаған [13; 106]. Кунарысов Сейіт. 1883 ж. Қарағанды облысындағы Қарсақбай ауданында туылған, қазақ, колхозшы. ОҚ облысы бойынша 1937 ж. 7 желтоқсанында соттаған. 1958 ж. 3 шілдесінде ОҚ облыстық соты ақтаған [13; 141]. Қазыбеков Исмағұл Сұлейменұлы. 1897 ж. Қарағанды облысында туылған, қазақ. ОҚ облысы бойынша КСРО Жоғары Сотының әскери коллегиясы 1938 ж. 20 ақпанында соттаған. 1957 жылдың 21 желтоқсанында КСРО Жоғарғы сотының әскери коллегиясы ақтаған [13; 142]. Қаратеміров Әбілдә. 1902 ж. Қарағанды облысының Қарсақбай ауылында туылған, қазақ, звено жетекшісі. ОҚ облысы бойынша УНКВД «үштігі» 1938 жылдың 2 айында соттаған (*құжатта солай*. — Авт.). 1957 жылдың 16 ақпанында ОҚ облыстық соты ақтаған [13; 145]. Қарсақбаев Бөстекбай. 1886 ж. Қарағанды облысының Қарсақбай ауданында туылған, қазақ, қазіргі Төле би аудандық шикізат қоймасының меңгерушісі болған. ОҚ облысы бойынша УНКВД «үштігі» 1937 жылдың 15 қыркүйегінде соттаған. 1957 жылдың 11 шілдесінде ОҚ облыстық соты ақтаған [13; 145]. Қодарқұлов Қасымбек. 1911 ж. Қарағанды облысының Қарсақбай ауданында туылған, қазақ, цех бригадирі. ОҚ облысы бойынша УНКВД «үштігі» 1937 ж. 26 тамызында соттаған. 1957 жылғы 2 тамызда ОҚ облыстық соты ақтаған [13; 148]. Оспанов Әбдірахман. 1890 ж. Қарағанды облысында туылған. ОҚ облысы бойынша УНКВД «үштігі» 1937 жылы 26 тамызында соттаған. 1957 жылдың 2 тамызында ОҚ облыстық сотының Президиумы ақтаған [13; 201]. Сағындықов Мұстафа. 1907 ж. Қарағанды облысы Қарқаралы ауданында туылған, қазақ. ОҚ облыстық дайындау конторының басқарушысы, КСРО Жоғарғы Сотының әскери алқасы 1937 жылдың 2 қарашасында соттаған. 1966 ж. 25 қарашасында ҚКСР Жоғарғы Сотының төралқасы істі қысқартқан [13; 232]. Сарсенбаев Мұқаш. 1898 ж. Қарағанды облысы Қарсақбай ауданының № 4 ауылында туылған, қазақ, ШҚЗ-да тас қалаушы. УНКВД-ның ОҚ облысы бойынша «үштігі» 1938 ж. ақпан айында соттаған. 1957 жылдың 16 ақпанында ОҚ облыстық сотының төралқасы істі қысқартқан [13; 237]. Тәукебаев Абдулхамит. 1906 ж. Қарағанды облысы Қарсақбай ауданында туылған, қазақ, қазіргі Түркістан қаласының Күшата ауылындағы балалар үйінде есепші. 1937 ж. 26 тамызында УНКВД ОҚ облысы бойынша «үштігі» соттаған. 1957 жылдың 2 тамызында ісі қысқартылған [13; 248]. Төртаев Шахман. 1900 ж. Қарсақбай ауданында туылған, қазақ, ШҚЗ-да инженер. 1938 ж. 26 тамызында КСРО Жоғарғы Сотының әскери алқасы соттаған. Жоғарғы Сот 1960 жылдың 3 наурызында істі қысқартқан [13; 254]. Төлеубаев Ыбырай. 1887 ж. Қарағанды облысы Қарааспан ауданының № 2 ауылында туылған, қазақ, жұмысы белгісіз. 1937 ж. 4 наурызында УНКВД «үштігі» соттаған. 1989 жылдың 16 қаңтарында ақталған [13; 255]. Айтуғанов Жүніс. 1867 ж.

Қарсақбай ауданында туылған, қазақ, колхоз мүшесі. 1937 ж. 30 желтоқсанында УНКВД «үштігі» соттаған. ОҚ облыстық сотының төралқасы 1957 ж. 16 мамырында істі қысқартқан [13; 262]. Усманов Әбдірайым. 1903 ж. Қарағанды облысы Қарсақбай ауданында туылған, қазақ, Келес аудандық қаржы бөлімінің меңгерушісі. 1937 ж. 19 қарашасында УНКВД «үштігі» соттаған. 1957 жылдың 16 қаңтарында ОҚ облыстық сотының төралқасы істі қысқартқан [13; 263]. Устжанов Кәрімбек. 1909 ж. Қарағанды облысы Қарсақбай ауданындағы № 6 ауылда туылған, қазақ, аудандық кенестің инспекторы. 1937 ж. 26 тамызында УНКВД «үштігі» соттаған. 1957 ж. 2 тамызында ОҚ облыстық сотының төралқасы істі қысқартқан [13; 265]. Ыдырысов Мәжіт. 1912 ж. Қарағанды облысы Қарсақбай ауданындағы № 6 ауылда туылған, қазақ, кенші. ОҚ облысы бойынша УНКВД «үштігі» 1938 жылдың 14 ақпанында соттаған. 1957 жылдың 14 наурызында ОҚ облыстық соты ақтаған [13; 288].

Әрине, бұл мәліметтер Оңтүстік Қазақстан өңірі бойынша 1937–1938 жж. қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтардың ашық баспасөз және мұрағат материалдары ақпараттары бойынша түзілген анкеталық анықтамалар екендігі белгілі. Ендігі жерде жоғарыда аты аталған бабаларымыздың өз халқына тигізген шаралаттарын қанықты етіп көрсету ұрпақтарының, яғни біздің, міндетіміз екендігі даусыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 10. — 82 с.
- 2 Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты (ҚРПМ). — 708-қ. — 1-т. — 53-іс. — 112-п.
- 3 Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг.: сб. док. — Алматы: Казахстан, 1998. — 336 с.
- 4 *Бақторазов С.* Оңтүстік Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін (1937–1938 жж.) // Қазақ тарихы. — 2005. — № 5. — 67–70-б.
- 5 Из истории поляков в Казахстане. (1936–1956 гг.): сб. док. — Алматы: Казахстан, 2000. — 344 с.
- 6 Қазақстан Коммунистік партиясы дамыған социализм жағдайында. — Алматы: Қазақстан, 1983. — 366–367-б.
- 7 ҚРПМ — 708-қ. — 1-т. — 39-іс. — 260-п.
- 8 ҚРПМ — 708-қ. — 1-т. — 28-іс. — 2–3-п.
- 9 Оңтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты (ОҚОММ). — 759-қ. — 6-т. — 351-іс. — 25-п.
- 10 ҚРПМ — 708-қ. — 1-т. — 39-іс. — 157–252-п.
- 11 ОҚОММ — 121-қ. — 1-т. — 954-іс. — 18-п.
- 12 Қазақстанның халық комиссарлары. 1920–1946: өмірбаяндылық анықтамалық. — Алматы: ҚазГЗУ баспа үйі, 2004. — 498 б.
- 13 Азалы кітап — Книга скорби. Атылғандардың тізімі. Оңтүстік Қазақстан бойынша. — Алматы: Зерде, 1998. — 295 б.

С.У. Бахторазов

Личностные трагедии во время осуществления политических репрессий в Южном регионе

О карагандинцах, подвергшихся репрессиям в Крае

В статье отмечено, что объективное содержание и субъективное осмысление прошедшей эпохи массовых политических репрессий будет неполным без рассмотрения судеб отдельных людей. На основе источниковой базы показано, что осуществление плана по массовым репрессиям датируется решением ЦК ВКП(б) от 2 июля 1937 г., которое предшествовало оперативному приказу № 00447, подписанному наркомом внутренних дел Н. Ежовым. Выделено, что согласно приказу должны быть репрессированы 268950 человек, к 75950 из них должна была быть применена крайняя мера наказания. Отмечено, что по Южно-Казахстанской области устанавливался план в 150 человек по первой категории, 300 — по второй, среди которых были и 30 уроженцев Карагандинской области.

S.U. Bahtorazov

**Personal tragedy during the exercise of political repression
in the Southern region****About Karaganda subjected to repression in the region**

The objective content and a subjective interpretation of the past era of mass political repressions will not be complete without consideration of the fate of individuals. The author in the article on the basis of the sources shows that the implementation plan for the massive repression dates back to the decision of the Central Committee of the CPSU (b) of 2 July 1937, preceded by an order number 00447 signed by the People's Commissar of Internal Affairs N.Ezhovym according to which should be punished by 268,950 people, to 75,950 from they have an extreme measure of punishment had to be applied. In the South - Kazakhstan region plan was established in 150 people in the first category, 300 people on the second, among whom were 30 natives of the Karaganda region.

References

- 1 *News of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union*, 1989, 10, 82 p.
- 2 *Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (APRK)*, f. 708, in. 1, c. 53, sh. 112.
- 3 Political repression in Kazakhstan in 1937–1938 years. Collection of documents, Almaty: Kazakhstan, 1998, 336 p.
- 4 Baktorazov S. *Kazakh history*, 2005, 5, p. 67–70.
- 5 From the history of the Polish people in Kazakhstan (1936–1956 yy.): collection of Documents, Almaty: Kazahstan, 2000, 344 p.
- 6 The Communist Party of Kazakhstan in the development of the socialist era, Almaty: Kazakhstan, 1983, 366 p.
- 7 *APRK F. 708*, in. 1, c. 39, sh. 260.
- 8 *APRK F. 708*, in. 1, c. 28, sh. 2–3.
- 9 *The State Archive of the South Kazakhstan region (SASKR)*, f. 759, in. 6, c. 351, sh. 25.
- 10 *APRK F. 708*, in. 1, c. 39, sh. 157–252.
- 11 *SASKR F. 121*, in. 1, c. 954, sh. 18.
- 12 *The People's Commissars of Kazakhstan. 1920–1946*: Bibliographic reference book, Almaty: Kazakh State University Publ. 2004, 498 p.
- 13 *The Book of sorrow. Shot list. In the South Kazakhstan*, Almaty: Zerde, 1998, 295 p.

Қ.Т. Бөдеев

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: Bodeev-78@mail.ru)*

Қарағанды қаласындағы желтоқсан толқуы

Мақалада Қарағанды қаласында өткен желтоқсан толқуының барысы, толқу аяқталғаннан кейінгі жазалау шараларының жүргізілуі, сол уақыттағы қоғамдағы жалпы ахуал қарастырылды. Қарағанды қаласында өткен толқуға қатысушылардың жай-күйі айтылды. Жазалау шаралары мен жазаланғандар тізімі қарастырылып, сұхбат негізінде сол уақыттағы кеңестік биліктің қуғындау әрекеттерінің XX ғасырдың соңындағы бейнесі зерттелді. Толқудан зардап шеккендердің сұхбат негізінде алынған естелік-әңгімелері айналымға енгізілді.

Кілт сөздер: тарих, желтоқсан толқуы, жазалау шаралары, саяси қуғын-сүргін, тәуелсіздік.

Биылғы жыл қоғамда ерекше аталып өтуі тиіс оқиғалардың бірі — желтоқсан толқуы. Үстіміздегі жылы 30 жыл толатын осы оқиға толыққанды зерттелді ме? Мемлекет тарапынан, қоғам мен қоғамдық ғылымдар тарапынан өз бағасын алды ма? Бұл оқиғаны қалай атауымыз керек? Оқиға ма? Қозғалыс па? Көтеріліс пе? Осы заңды сұрақтарға жауап беру мақсатында аталмыш мәселені зерттеуді жөн көрдік. Толқуға қатысқан әрбір адамның алға қойған мақсаты, өз пікірі болды. Қоғамдағы, адамдар бойындағы саяси өзгерістерді, науқанды өздері ұсына отырған билік қабылдауға қауқарсыз болды. Толқуға қатысқан жастар кейінгі жазалау шаралары нәтижесінде қудаланып, болашақтарына балта шабылды.

Желтоқсан оқиғасынан кейінгі жағдайдың қалай өрбігенін жақсы білеміз. Халқымызға «ұлтшыл» деген таңба басылды. Орталық баспасөз беттерінде қазақтың ұлттық ар-намысына тиетін мақалалар жиі басылды. Бұл науқанда орталық басылымдардан «өзіміздің» «Казахстанская правда», «Ленинская смена» газеттері де қалыспады. Қазақ көзге түрткі болып, оның басына бұлт үйірілді. Лауазымды орындағы қазақтарға сенбеушілік белең алып, оның сол орынға қалай жеткендігі астыртын тексеріле бастады. Процентке шағу деген пәле пайда болды. Сол кездегі Қарағандыдағы табысы мол кәсіпорындар қазақтарды неліктен жолатпайды деген мәселеге көңіл бөлінбеді. Ондай орындардың қазақтарға есігі жабықтығын ешкім қаперіне де алмады. Қазақтың тілі отбасынан тысқары шыға алмады.

Міне, осы және басқа қордаланып қалған жайларға назар аудармай, қайта тырнақ астынан кір іздеу белең алды. Кеңестік жүйе тиістерге жан таба алмай шырқ ұрды. Шүкіршілік ету керек, қай буында болмасын түйені түгімен жұтқан қазақтар табыла қоймады. Содан да болар, кейбір адам күлерлік, күнделікті тұрмыстық жайлар да ілік етіп алынып, ол баспасөзде жарияланып жатты. Басқа «ішіп-жегені» болмағандықтан, республикамызда кей қазақ басшыларына «пәтерлеріндегі электр қуатына ақыны уақытылы төлемегендігі үшін» де партиялық жаза қолдануға дейін барды.

Толқу өткен уақытта ҚарМУ-дың тарих факультетінің II курс студенті Б. Несіпов «Жалпы Қарағандыдағы Желтоқсанды ұйымдастырған негізінен юрфактың жігіттері болды. Себебі Қарағандыдағы оқиға басталар кезде жатақханаларға келіп, обкомның (қазіргі әкімшіліктің алды) алдына жиналайық деп жігіттер аралап шақырды. Өзінен-өзі жастар жинала салған жоқ қой. Бұл Оңтүстік Шығыста. Ал қалада әсіресе белсене қатысқан Индустриалды техникум, Политехника институты және филология факультетінің жігіттері мен қыздары» [1] деп еске алады.

Жазалау шаралары басталып, жоғарғы оқу орындарындағы студенттер мен оқытушы-профессорлар құрамына шүйлігу басталды. Қазақтардың негізінен Қазақстандағы жоғарғы оқу орындары болмаса, сыртқа баруға көбінің қолы жетпейтіндігін ешкім түсінгісі келмеді. Сөйтіп, Қарағандының жоғары оқу орындарындағы оқытушы-профессорлардың және студенттердің ұлттық құрамы жіктеліп, процентке шағылып шыға келді. Қазақстан Компартиясы облыстық комитетінің мәліметінен: «Қарағанды мемлекеттік университеті, Политехникалық, Педагогикалық және Кооператив институттары мен Қарағанды металлургия комбинатының жанындағы Жоғары техникалық оқу орындарында барлығы 32076 студент бар, оның 19415-і күндізгі, 9063-і сырттай, 3598-і кешкі бөлімдерде оқиды. Осылардың 10930-ы орыс, немесе 34 процент, 13890-ы қазақ, немесе 43,3 процент. Күндізгі бөлімде орыс саны 5941, немесе 30,6 процент, қазақ саны 9682, немесе 49,9

процент. Кешкі бөлімде орыс саны 1605, немесе 44,6 процент, қазақ саны 947, немесе 26,3 процент, сырттай оқыту бөлімінде орыс саны 9063, немесе 37,3 процент, қазақтар да сол шамалас, 36 процент» [2; 22].

Тиісті орындардың процентке жүгінгенінен ештеңе шықпады. Себебі көрсеткіштерде ештеңе жоқ еді. Содан да болар, бұл мәселе бойынша қудалауды тоқтатты. Тек «оқытушы-профессор құрамының саны университет пен Кооператив институтында қазақтарға ауыңқырап кеткені» айтылды. Сөйтсе де жоғарыдан түскен нұсқау негізінде желтоқсан оқиғасына қатысы барларды қудалау, оқудан шығару мен жұмыстан босату, жазалау шарасынан ешкім шет қалмады. Алдымен басты соққы 19–20 желтоқсан күндері алаңға шыққан, ішкі істер органдарына жеткізіліп, аты-жөндері қағазға түскендерге тиді.

Қарағандыдағы 19–20 желтоқсан күнгі оқиғаға қатысушылардың бәрі де өзінің оған қатысына байланысты тиісінше жазаланды. Сотталғандар да болды. Көшеге шыққан жастардың әке-шешелері де назардан тыс қалмады. Олардың бала тәрбиесіндегі қателіктері беттеріне басылды, жиналыстарға салынды. Коммунист ата-аналар партиялық жаза алды.

Аты-жөні тізімге ілінген алаңға шығушылардың ең сенімсіз дегендері сот залынан бір-ақ шықса, қалғандары еңбек ұжымының, партия, комсомол ұйымдарының талқысына түсті. Жоғарғы оқу орындарынан желтоқсан оқиғасына қатысы барларды қатаң жазалау, тіпті оқудан шығаруға дейін бару қажеттігі талап етілді.

Желтоқсан оқиғасына қатысушылардың соңына түсіп, оны қудалауға, оң жамбасқа келсе, сот алдында жауапқа тартуға деген ұмтылыс белең алған сол күндері талайлар жазықсыз жапа шекті. Баласы үшін ата-анасын жауапқа тартты, қызмет басында жүргендерді аудандық, қалалық, облыстық партия бюросына салып жатты. Журналистер Амантай Сағындықов пен Зарқын Тайшыбаевтардың сондарына «балалары желтоқсан оқиғасына қатысқан» деп шам алып түсті. Партиялық қатаң шара қолданды. Қарағандыдағы желтоқсан оқиғасына қатысқан бірнеше адам сот алдында жауапқа тартылды. Соның бірі Қарағанды жүк-автотранспорт басқармасында бухгалтер болып істейтін Р.М. Сәрсембекова еді. Сот процесі баршаға жария түрде өтті. Бұқаралық ақпарат құралдары «басбұзар» Сәрсембекова туралы жарыса жазды. Ресми органдар тарапынан берілген «Сот залынан» деген айдармен «Арандатқаны үшін жазаланды» деген шағын хабар облыстық «Орталық Қазақстан» газетінің 1987 жылғы 25 ақпандағы күнгі санында жарияланды. Онда «Қарағанды жүк-автотранспорт басқармасында бухгалтер-ревизор болып істейтін Р.М. Сәрсембекова қоғамға жат арандату әрекеттерін жүргізіп, жауапсыздыққа, саяси сауатсыздыққа салынғаны үшін жауапқа тартылды делінген.

1986 жылғы 17–18 декабрьде Алматыда бір топ оқушы-жастардың жат құбылыстарды арандатып, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумы шешіміне қарсы тәртіпсіздік жасағанын естіген Р.М. Сәрсембекова 19 желтоқсанда Қарағанды аяқ-киім фабрикасының жатақханасында жиналыс ұйымдастырған. Ол жиналғандарды жұмысқа шықпауға және бұл қолайсыз жат әрекеттерді қолдануға шақырып, үгіттеген. Оның үгітіне ерген кейбір саяси санасыз жергілікті ұлттың осы фабрикадағы қызметкерлері жұмысқа бармай, өздерінің пленум шешіміне келіспейтіндігін айту мақсатында көшеге шыққан.

Қарағанды облыстық соты бұл істі қарап, Р.М. Сәрсембекованы, Қазақ ССР-нің Қылмыстық кодексінің 60 статьясында көрсетілгеніндей, қылмысқа айыпты деп танып, оны жергілікті жерде міндетті түрде еңбекке қатыстырып, шартты түрде екі жылға бас еркінен айыруға үкім шығарды» делінген.

Мұрағат материалдары бойынша Қарағандыдағы желтоқсан толқуы бойынша 5 қыз-келіншек сотталған. Олар Р.К. Әлиева, А.Г. Еркімбекова, Ж.А. Досанова, Г.К. Мусина және жоғарыда аталған Р.М. Сәрсембекова [3].

Мұрағат мәліметтеріне сүйенсек, оларды шартты жазаға кескен. Бірақ сол оқиға кезінде куәгер болғандардың бірі «...Желтоқсан оқиғасы күндері «студент жастар арасында ұлтшылдық пиғылдағы үндеу паракшыларын таратты» деген айыппен Қарағанды мемлекеттік медицина институтының бірінші курс студенттері Г. Мусина, Ж. Досанова және А. Еркімбекова оқудан шығарылып, қамауға алынды. Г. Мусина мен А. Еркімбекова екі жылға, Ж. Досанова бір жарым жылға бас еріктерінен айырылады. Міне, сол кездегі «Кеңестік әділ соттың» үкімінің түрі.

Жақында редакцияның арнайы тапсырмасымен осы беймезгіл үсікке ұрынған үш қызғалдақ туралы газетке мақала жазу үшін бірнеше күн деректер іздестірдік. Өкінішке орай, бұлардың үшеуі де қазір сырт облыстарда тұрады. Сол себепті олармен жүздесудің сәті түспеді. Қолда бар дерекке

қарағанда, Г. Мусина жазасын өтеп шыққан соң бұрынғы оқуына қайта қабылданып, 1993 ж. Қарағанды мемлекеттік медицина институтының педиатрия факультетін бітіріп шығыпты. А.Еркімбаева жазықсыз жазаның салдарынан денсаулығынан айырылып, кемтар болып қалған көрінеді. Ал, Жанат Досанова қазір Жезқазған қаласында тұрады. Тұрмысқа шыққан, Абай мен Абылай есімді екі баланың анасы. Ол оқудан шығарылған соң көп мұхнат тартып, өзінің Жезқазғанына қайтып оралған. Сондағы тоқыма фабрикасында біраз уақыт жұмыс істеген. Кейін Жезқазған педагогикалық институтының тіл-әдебиет факультетін қызыл дипломмен тәмамдап шығып, ұлағатты ұстаз атанған.

Желтоқсан оқиғасының Қарағандыдағы қаһарман қыздарының бірі Жанат Досанованың ерлігі республика жұртшылығына журналист Коммунар Табейдің «Мұзда жанған алау» атты кітабы арқылы жақсы белгілі. Сонда комиссия мүшелерінің бірі Жанат Досанованың басынан кешкен бейнеті туралы әңгімесін естігенде жан тебіренісін жасыра алмай, солқылдап жылап жіберіпті. Осы деректен-ақ Жанаттың тозақ отына тірідей түсіп шыққанын түсінуге болады» [4] деп еске алады.

Осы мәліметтердің өзі-ақ Алматыда басталған желтоқсан оқиғасының жаңғырығы Қарағандыны да айналып өтпегенін айқын дәлелдейді. Жоғарыда атап өткеніміздей, милицияның қолына түсіп, тізімге іліккендердің жазасыз қалғандары болмады. Ең жеңіл дегені талқылаумен құтылды.

Қарағанды облыстық партия комитетінің Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне жолдаған мәліметінен «19–20 желтоқсан күндерінде оқиғаға қатысуына байланысты Қарағанды университетінен 12, Политехника институтынан 6, Медицина институтынан 28, Педагогика институтынан белгісіз, Кооператив институтынан 3 студент оқудан шығарылады. Мәдени-ағарту училищесінен 9, индустриалды-педагогикалық техникумынан 2, есеп-кредит техникумының 4 оқушысы да оқудан шығарылды. Жоғары оқу орындарындағы 59 адамға қатаң сөгіс берілді ...» [2; 27].

Жастар наразылығынан кейін арада бірнеше күннен соң, атап айтқанда, 1986 жылғы 25 желтоқсанда облыстық партия комитетінің бюро мәжілісі өткен болатын. Оған обкомның бірінші хатшысы В.И. Локотунин төрағалық етті. Бюрода партиялық ұйымдастыру, идеологиялық жұмыстары, кадр саясатындағы, еңбекшілерге, әсіресе жастарға интернационалдық-патриоттық тәрбие берудегі елеулі кемшіліктерді жою жөніндегі мәселелер талқындалды.

Бюро мәжілісі: «Алматы қаласында 17–18 желтоқсанда болған жосықсыз көріністер сияқты Қарағанды қаласында ұлтшылдық шырғауындағы жігіттер мен қыздардың шағын тобының қоғамдық тәртіп бұзғана тырысқан әрекеті жастар арасында патриоттық интернационалдық тәрбиені жедел күшейтуді талап етеді» деп атап көрсетеді. Жоғарыда өзіміз айтқан жастарға қолданылған шаралар патриоттық, интернационалистік тәртіпті «жедел күшейтудің» жолы ретінде жүзеге асырылған істердің бір бөлігі еді.

Мұнымен желтоқсан жыры тыйылмады. Облыстық партия комитеті жоғарғылардың шығарған қаулыларына орай желтоқсан оқиғасына дүркін-дүркін қайта оралып отырды. Соның ішінде ең үлкен басқосу Қарағандыда 1987 жылғы 21 наурызда өтті. Сол күні сенбіде Қазақстан Компартиясы облыстық комитетінің VII пленумы өтті. Онда СОКП Орталық Комитетінің «Қайта құру және партияның кадр саясаты туралы» қаңтар (1987 ж.) Пленумының шешімдерін орындау жөніндегі «Облыстық партия ұйымдарының міндеттері туралы» обкомның бірінші хатшысы В.И.Локотунин баяндама жасады.

В.И.Локотунин баяндамасынан: «...келіп түсіп жатқан хаттар мен шағымдарда, сұрақтарда авторлар Алматыда және Қарағандыда орын алған жастардың ұлтшылдық әрекеттерін өткір сынға алған. Көптеген адамдар тәртіпсіздіктерге қатысқандардың қатаң жауапқа тартылуын ұсынады. Қазақ ұлтының өкілдері өздерінің хаттарында саяси жағынан жетілмеген жастардың сиықсыз қылығын айыптайды, мұндай жағдай ешқашан қайталанбайтындығына сенім білдіреді...» [2; 32].

Сол кездегі Қарағанды қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы жарыссөзде: «Студенттер мен оқытушылардың арасындағы түрлі ұлт өкілдерінің арасалмағын қалыптастыру оқу орындары басшыларының ырқымен шешілді. Бұл өткен жылдың желтоқсан айында орын алған келеңсіз көріністерге әкеп соқты, — десе, Пленумда сөз алғандардың бірі республиканың бұрынғы басшылығын «бетің бар, жүзің бар» демей, өткір сынға алды.

Пленумдағы жарыссөзден: «... Қонаевтың еркінсушілігі партиялық, іскерлік жағдайында емес, жауапсыздығында, оның Брежневпен ағайыншылық қатынас жасауында. Егер Брежнев Қонаевпен партиялық, іскерлік қатынаста болса, Қонаев соңғы 10–15 жыл бойы ардан безбеген болар еді...» деген пікірлер айтылды.

Кешегі қазақ елін басқарған азамат хақында ардақты ағаларымыздың бірі облыстық үлкен мінбеден осылай десе, басқаларға не жорық. Иә, сол кезде бәрін бетке айтып, тіліп тастау алабөтен көрініс берді, әрі қай кездегідей болмасын асыра сілтеушілік те кездеспей қалмады. Мәселенің байыбына бармаушылық, үстірт ғайбаттауға ұрындырды. Бұл жалғыз Қарағандыда ғана емес, жалпы республика бойынша белең алған көрініс еді.

Пленумда сөйлегендердің бәрі бірдей қазақ халқына күйе жақты дей алмаймыз. Әйтсе де жоғарыдағыдай сөздердің айтылып, оның жалпы жұртқа тарағаны ақиқат еді.

Обкомның 1-ші хатшысы В.И. Локотунин облыстық партия комитетінің 1987 жылғы 11 қарашада өткен пленумында СОКП-ның барлық ұлттық саясатын облыстың басшы органдарындағы ұлтшылдықтың цифрлық қатынасына әкеліп тіреді. Оның баяндамасында қазақтар ешқандай еңбегі сіңбестен-ақ басымдық алуда деген ой өзек болып өріліп отырды. Ол пленумда былай деп мәлімдеді: «Неғұрлым көкейтесті мәселелердің ішінен алдыңғы қатарға неміс тілін ана тіліндей оқып-үйрену, оқыту сапасын жақсарту міндеті қойылуда». Солай дей тұра, ол қазақ тілін оқыту мәселелері туралы жұмған аузын ашқан жоқ.

Желтоқсан оқиғасынан кейін Қарағанды қаласының жоғарғы оқу орындарында ұлты қазақ оқушыларды қуғындау басталды. Университеттің бірінші проректорынан бастап декандарға дейін орындарынан ауыстырылды.

Қарағандыдағы КСРО ИМ Жоғары мектебінде 1985–1990 жж. аралығында 33 оқытушы жұмыстан кетіріліп немесе басқа жоғары оқу орындарына ауыстырылса, солардың 79 проценті жергілікті ұлттың өкілдері еді. Олардың арасында 29-ның ғылыми дәрежелері, атақтары болды, олар ғылым докторлары, ғылым кандидаттары, доценттер және мақсатты аспирантура мен адъюнктураның 4 түлегі болатын.

Толқуға қатысушылардың бірі осы кезең жайлы: «Содан бастап бізге жатақханадан шығуға рұқсат бермеді. Институт оқытушылары күндіз-түні кезекпен күзетте тұрды. 1986 жылғы 19 желтоқсан мен 1987 жылғы 9 ақпан аралығында МҚК-нің қызметкерлері бірнеше мәрте келіп, түсініктеме алып тұрды.

1987 жылғы ақпан айының алтысында институтта комсомол комитетінің бюросы болды. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумынан гөрі ұзақтау, жарты сағатқа созылған комсомол бюросы төмендегі шешімге келді:

- шеруге қатысқан студенттерді комсомолдан шығару;
- оларды институттан шығару үшін ректоратқа өтініш түсіру.

Шаш ал десе, бас алуға дайын тұрған комсомол мен ректораттың үкімі екі-үш күнде орындалып тынды» [5], деп еске алады.

СОКП Орталық Комитетінің 1986 жылғы 18 желтоқсанда қабылдаған «Алматыдағы жағдайға байланысты шаралар туралы» Қаулысын жүзеге асырудың іс-шараларын бекітті [6; 21]. Қабылдаған шешімде жаңа жыл мерекесі күндері партия, Совет, кәсіподақ, комсомол қызметкерлері, ұжым басшылары үшін жұмыс күні деп жарияланды. Барлық мекемелерде, ұжымдарда, кәсіпорындарда күн ұзақты кезекшілік ұйымдастырылатын болды.

Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ-дың 11 студенті оқудан шығарылды. Олардың қатарында Закарина А.К., Кунедиллов Н.Д., Тулеушова Е.Т., Накипова Г.К., Тусупбекова Т.А., Салиханова Г.А., Абишева М.М., Койманов К.Ш., Тулеубаева М.И., Дайрова Б.С., Бегалиева Л.Т. [7] болды. Физика факультетінің бес, филология факультетінің төрт, математика факультетінің екі студенті оқудан шығарылды.

ҚарМУ студенттеріне тағылған айып Желтоқсан толқуына қатысулары еді. Сонымен қатар идеологиялық, саяси, тәрбие жұмысында жіберілген олқылықтар, КСРО халықтарының достығы және интернационализм ұстанымдарындағы кемшіліктер т.б. Студенттерге тағылған айып қатарында ұлтшылдық та бар, нақтырақ айтар болсақ, «ұлтшылдық бағытты ұстанған топтарға ерген» [7; 1] деген де айып болды.

Қарағанды жоғарғы оқу орындары бойынша желтоқсан толқуына қатысқандар тізімі ҚОММ 205-қорының 113-ісінде берілген. Қарағанды мемлекеттік медицина институтының 28 студенті, ҚарМУ-дың 11, политехника институтының 6, кооперативтік институтының 3, есепті кредиттік техникумның 4 студентінің аты-жөні берілген.

Жазалау шаралары жайлы толқуға қатысушы Г. Накипова: «...тергеу бөлімінде бір офицерінің ақырып тұрып, «сендейлерді танкпен таптау керек» дегені әлі есімнен кетер емес. Қызбалығым ұстап «Керісінше, сендейлерді таптау керек, намысы жоқ, ездер...» деп айқайлағаным сол еді, қаматып

тастады. Шыңғырған қыздардың дауысы, у-шу, айқайлап жылау. «Енді не болар екен?» — деп, бір бірімізге жалтақтап қараймыз.

Екі күн қамақта ұстап босатты, артынша қудалаулар басталды. Күнде шақырып, түрлі сұрақтар қойып. «Не үшін бардың?», «Кім үгіттеді?» сынды сұрақтармен тергеу бөліміне қайта-қайта апарды. Желтоқсанның 20–23-теріне комсомол бюросының бірінші жиылысы өтті. Казанцев бастаған 33 бюро мүшелері түрлі сұрақ қойып, тура бір халық жауының бейнесін жасауға кірісіп кетті. Алғашқыда «қатаң сөгіс» жариялағанымен, 1987 жылдың 3 қаңтарында оқудан шығарды да жіберді. Әрбір сенбі ауылға барамыз. Өзімше жасырып жүрген едім, «барлығы жақсы» деп. Қаңтар айының ортасында үйге жеделхат келіпті. Үйге келсем, әкем сөйлеспейді, шешем мен жөнгерім «Не болды? Неге шықтың алаңға? Біреу ішімдік ішкізді ме? Нашақор болып кеттің бе?» деген сынды сұрақтардың астына алды. Алғашқы күннен бастап-ақ, бізге «нашақор, ішкіш, басбұзар бұзақылар» деген айыптар тағылды. Шешеме айттым «Ішкен де жоқпын, біреу үгіттеген де жоқ, өз еркіммен бардым», — деп еске алады [8].

Сол кездегі жағдайда ендігі күнде қазақ азаматтарының қызметте өсуі, өз қарымы мен біліктілігін танытуы қиынға соқты. Қазақтар басқаларға халық жау болып көрінді. Сөйтсе де халықтың ұнжырғасы түспеді, олар келер күнде шындықтың суырылып шығарына, ақиқаттың айдай әлемге белгілі боларына сенді. Осы сенім қазақ халқының ынтымағын одан бетер шыңдап, халықты тас-түйін етті. Қазақтар ақиқаттың ақ таңы атар сол күндерді асыға күтті.

XX ғасырдың 80-жылдарының соңындағы өзгерістер қоғамдық-саяси өмірде жаңалықтар әкелді. Репрессияланған тұлғалар ақталып, қоғам бұрын тыйым салынып келген туындылармен таныса бастады. Саяси партиялар мен қозғалыстар құрылды. Елдегі оң өзгерістердің, жариялықтың арқасында оның түбегейлі шешілуін талап етті. Мұхтар Шаханов басқарған комиссия арқасында көптеген сұрақтарға жауап табылды. Комиссия былай деп атап көрсетті: «Қазақ жастарының 1986 жылғы желтоқсанда Алматыда және Қазақстанның бірқатар облыстарында бой көрсетулері ұлтшылдық сипатта болған емес. Мұның өзі конституция кепілдік берген және қайта құру жарияланған азаматтық және саяси айқындаманы еркін білдіру правосын пайдаланудың алғашқы әрекеті еді».

Жастар наразылығының тереңге бойлаған тамырлары тұрмыстың төмен деңгейінде, әлеуметтік әділетсіздік пен әміршіл-әкімшіл жүйенің кемшіліктерінде жатқан болатын. 1990 жылғы қыркүйекте баспасөз беттерінде жарияланған «Алматы қаласында 1986 жылғы желтоқсанның 17–18-інде болған оқиғаларға байланысты баға беру жөніндегі комиссияның тұжырымдары мен ұсыныстары туралы» Қазақ ҚСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Қаулысы жұртшылықтан толық қолдау тапты. Содан бері де елімізде сан өзгерістер болды. Қазақстан егемен ел атанды. Қазақ елін әлем жұрты танып, білетін жағдайға жеттік.

Қазақстандағы желтоқсан оқиғасы тарихтан өз орнын алды. Республикамыздың Президенті Н.Назарбаев өз Жарлығымен желтоқсанның 17 жұлдызын еліміздің Демократиялық жаңару күні деп жариялады.

Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы «Қазақстандағы 1896 жылғы желтоқсанның 17–18-індегі оқиғаларға қатысқаны үшін жауаптылыққа тартылған азаматтарды ақтау туралы» Заңы қабылданды [4; 24].

Қаулыда Алматы қаласында және жекелеген облыс орталықтарында 1986 жылғы желтоқсанның 17–18-індегі жұмысшы, оқушы және студент жастардың демократиялық ниеттегі бөлігі республикаға басшы етіп өз өкілін жіберген, сөйтіп, азаматтардың ашу-ызасын туғызып, қарсы әрекет жасауға арандатқан орталықтың өктемдік наразылық белгісі ретінде демонстрацияға шықты. Осы оқиғаға қатысқан көптеген адамдар негізсіз қылмыстық, әкімшілік және тәртіптік жауаптылыққа тартылды.

Имандылық, объективтілік және әділеттілік принциптерін басшылыққа алып, қаулы етемін:

1. Қазақстандағы 1986 жылғы 17–18-індегі оқиғаларға қатыстаны үшін қылмыстық, әкімшілік және тәртіптік жауаптылыққа тартылған адамдар ақталған деп саналсын.

2. Осы Жарлық қасақана кісі өлтіргені және милиция қызметкерлерінің, халық жасақшысының өміріне қатер төндіргені үшін сотталған әрі олар жөнінде қылмысты істерді қараудың қолданылып жүрген тәртібі сақталуы тиіс адамдарға қолданылмайды.

3. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесіне Алматы қаласындағы 1986 жылғы желтоқсан оқиғаларына байланысты ішкі әскерлердің әскери қызметшілері мен құқық қорғау органдарының қызметкерлерін мемлекеттік наградалармен наградтау туралы Қазақ ҚСР Жоғарғы Кеңес

Президиумының жарлықтарын қате қабылдаған жарлықтар ретінде жою туралы мәселе қарау ұсынылсын.

КСРО Жоғарғы Кеңесіне осындай дәлелдерге сүйеніп, осы жағдайларға байланысты наградаларға ұсынылған барлық лауазымды адамдарды КСРО орденімен және медальдармен наградтау туралы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының жарлықтарын жою туралы ұсыныс енгізілсін.

4. Желтоқсанның 17-сі Қазақстан Республикасының Демократиялық жаңару күні деп жариялансын», делінген.

«Жалпы желтоқсан қозғалысы оқиғасы дегенді қою керек, қою керек деймізде, айта береміз, бұл Желтоқсан қозғалысы! «Оқиға» деген бұл ауылда «бір шөп өртеніп кетіпті» деген сияқты, «қой қырылып кетіпті» боранда деген сияқты... Мысалы, Ұлт-азаттық қозғалысы бұл! 1986 жылғы Желтоқсан толқуы ол Алматыда ғана болған жоқ. Қарағандыда, Өскеменде, Жезқазғанда, Семейде өтті. Ол кәдімгідей бүкіл ұлт-азаттық қозғалыстай Алматыда басталды әрі қарай жалғасты. Ұлт-азаттық жалпы ұлттық сипат алған, республикалық сипат алған...», — деп еске алады толқуға қатысушы Қойлыбай Асанов [9]. «Сонымен қатар естеріңізде болсын, Сіздер зерттеп жүрсіздер, айтыңыздар, толқу тек Алматыда өтті дегенге үзілді-кесілді қарсымыз. Алматыда басталды, қалған жерде қолдау болды, бұл жерде де жұмысшы жастар, әйелдер сотталып кетті. Мынау Теміртаудың ар жағында Көксу деген әйелдер колониясында кәдімгідей қазақ қыздары отырып шықты, үш жыл, бес жылға сотталып. Біздің журналистер интервью алды, оқудан шыққан қаншама балалар болды, жұмыстан шығып сотталып кеткендер болды, жалғыз студенттер ғана емес, жұмысшы жастар болды, шахтерлар, кеншілер, енді, әйтеуір, қазақпыз дегендердің бәрі шықты. Ол кездегі Қарағандымен қазіргі Қарағандыны салыстыруға болмайды. Ол кезде қалада қазақтар 7-ақ процент. Оның өзінде көбі студенттер, студенттер жазғы демалысқа кеткен кезде 4-ақ процент болатын. Орыс қаласы болатын сондай дәуір еді...», — деп сөзін аяқтады.

Толқудан кейінгі жастардың ой-арманы жайлы желтоқсаншы Г. Накипова: «Бар ойым оқуға қайта қабылданып, әкем алдында ақталып, өзіме қайта дәлелдегім келді. 1988 шілдесінде ақталып, артынша оқуға қайта қабылданғанша КГБ аңдумен болды. Қайда бардым, кіммен сөйлестім, немен айналыстым — барлығы жіті бақылауда болды. Біз сендік, бұл уақыттың өткінші екеніне, ақиқат ашылып, бір кездері әділдіктің орнайтынына. Тіптен беделін жоғалта бастаған БЛКЖО-ға қайта өтіп, билетін де алып алдым», — деп сөзін аяқтады. Ақталып шыққан кезде, мемлекеттен «репрессияланғаны үшін берілетін төлемақыдан» [8] да бас тарттым, дейді.

Қазақстанды қамтыған толқудың тарихи маңызы жайлы Б.К. Адамбеков «1986 жылғы көтеріліс шыққан сол Кеңес Одағының іргетасын шайқалтты... Іле-шала Литва, Грузияда, Әзербайжанда коммунистік партияның саясатына, Кеңес Одағына қарсы қозғалыс басталды. Ал сол қозғалыстарды бастап берген 1986 жылдағы қазақ жастары» [10] деген баға берді. Осы пікірлерді қолдай отырып, Қазақстан Республикасының, яғни егемен елдің, іргетасын қалаған желтоқсаншылар екенін көреміз. Желтоқсан толқуына қатысқандардың арман-тілектері орындалуы үшін де қызмет етуіміз керек.

«Қаланың орыстануы да кеңестік саясат нәтижесінде жүзеге асты. Ендеше, 93 пайыз өзге ұлт ортасында отырып, осындай әрекеттерге бару ерлік емес пе? Бірақ біз әлі күнге сол толқуға қатысушылардың кім екендігінен де бейхабармыз. Сондықтан Қарағандыда халқымыздың рухын көтере білген жастар есімдерін жария ету, оларға құрмет көрсету жайын ойластырған жөн. Сол сияқты сыңаржақ саясатқа өз наразылығын білдіру үшін Қарағандыда 19 желтоқсанда студент жастар жиналған Гагарин атындағы алаңдағы үйлердің бірінің қабырғасына ескерткіш тақта орнату керек деп білемін. Желтоқсан оқиғасының XX ғасырдың соңғы ширегіндегі халқымыздың өрлігі мен ерлігінің тағы бір жарқын көрінісі болғандығын ұмытуға хақымыз жоқ», — дейді Қойлыбай Асанов [9].

Қарағанды қаласында өткен толқуды жеке, аймақтық толқу ретінде қарастырған дұрыс емес. Толқудың себептері, орталықтың шешіміне қарсылық ретінде стихиялы түрде басталды. Жылдар бойы жиналған саяси-әлеуметтік мәселелердің шешілмеуінен тығырыққа тірелген қоғам, мемлекет басшысының ауысуын асыра сілтеу саясаты ретінде қабылдады. Сонымен қатар КСРО басшыларының мемлекеттің дамуын «қайта құруға» сәйкес айқындаған бағыттарының іс жүзінде жүзеге аспауы негізгі себеп болды. Республиканың басқа да болып өткен толқуларымен, себеп-салдарлары, барысы ұқсас болғандықтан, республика көлеміндегі толқуды біртұтас оқиға ретінде қарастыру, әділ баға бергендік болар еді.

Сонымен қатар бұл тақырып әлі де болса тарихшылар тарапынан өз бағасын алуы керек. Желтоқсан толқуына қатысқандардың бүгінгі мақсаттарының бірі де осы болып отыр. Мемлекет

тарапынан қолдау көрсетіліп, ерліктері насихатталып, келешек ұрпаққа жеткізілуін қалайды. «Ерім деген ел болмаса, елім деген ер қайдан туадының» дәлелі. Ел келешегі келер ұрпақ екенін ескере отырып, жастар тәрбиесіндегі отансүйгіштік, еліне адал қызмет ету, қандай да болмасын қиындыққа төтеп бере алатын, шын мәнісінде толерантты қоғам құра алатын, әділ ұрпақ тәрбиелеуде қосар үлесі, айтылмағаны көп тақырып.

Толқуға қатысушылар толқу соңы қақтығыстарға ұласады деп ойламаған. Қыз-жігіттерді жағаласып жүріп, автобустарға сүйреп, саперлік күректермен ұрғылап, иттермен қуалай бастағасын қақтығысуға мәжбүр болған. СОКП дәрменсіздігі, қалыптасқан жағдайдан шыға алмауы, немқұрайлылық шындық іздеп шыққан жастардың осынша күй кешуіне себепші болды.

Тарихшылардың алдына туындайтын іргелі мәселелердің бірі — Желтоқсан толқуын қарастырудың өзіндік тәсілдерін қарастыру. Тарихтағы «Алматы оқиғасы», «Желтоқсан оқиғасы» деген тақырып атауларын өзгертетін уақыт келді. «Толқу» деп аталуға толықтай құқылы.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Несіпов Б. берген сұхбат. — 2016 ж. — 26 наур.
- 2 *Лұқпанов Е.* Желтоқсан жаңғырығы. — Қарағанды: Болашақ - Баспа, 2001. — 36 б.
- 3 Қарағанды облыстық мемлекеттік мұрағаты (КОММ). — 205-қ. — 6-т. — 1384-іс.
- 4 *Мәнсұрұлы Т.* Үсікке ұрынған үш тал гүл // Азия Транзит. — 2000. — № 9. — 8 б.
- 5 *Саққұлақов Ж.* Тағдырыма әсер етті // Орталық Қазақстан. — 2006. — 3 қаңт. — 3-б.
- 6 *Байжантаев Б.Т.* Жезқазған: желтоқсан — 1986 жыл. — Жезқазған, 1999. — 61 б.
- 7 ҚарМУ мұрағаты. — 764-қ. — 2-т. — 262-іс. — 1-2-б.
- 8 Г.К. Накипова берген сұхбат. — 2016. — 20 наур.
- 9 Қ. Асанов берген сұхбат. — 2016. — 30 наур.
- 10 Б.К. Адамбеков берген сұхбат. — 2016. — 27 наур.

К.Т. Бөдеев

Декабрьские волнения в городе Караганде

В статье рассмотрены ход декабрьских волнений в городе Караганде, репрессивные мероприятия после подавления волнения, а также общая ситуация в обществе. Показано психологическое состояние участников декабрьских событий. Изучены списки участников волнений в городе Караганде. Автором проанализированы виды наказаний для участвовавших в декабрьских волнениях. Сделана попытка анализа характера гонений Советской властью в конце XX в. Приведены воспоминания участников декабрьских волнений.

К.Т. Bodeev

December agitations in city to Karaganda

In the article reviews the December riots in the city of Karaganda, repressive measures after the suppression of unrest, as the overall situation in society. Participants examine the state of unrest in the city of Karaganda. Studied lists of participants, types of punishment. An attempt was made to describe the analysis of the nature of the persecution of the Soviet government in the XX century. Introduced in the scientific revolution memoirs of participants of the December riots.

References

- 1 *Conversation with Nesipov B.*, 2016, March, 26.
- 2 *Lukpanov E.* *December is an echo*, Karaganda: Bolashak-Baspa, 2001, 36 p.
- 3 GAKO, f. 205, op.6, t. 1384.
- 4 *Mansuryly T.* *Asia Tranzit*, 2000, 9, p. 8.
- 5 *Sakkulakov Zh.* *Center is Kazakhstan*, 2006, January, 3, p. 3.

- 6 Байжантаев В.Т. *Jazkazgan: December*. — 1986 year, Jazkazgan, 1999, p. 61.
- 7 *KSU archive*, f. 764, op. 2, c. 262, p. 1, 2.
- 8 *Conversation with G.K. Nakipova*, 2016, March, 20.
- 9 *Conversation with K. Asanov*, 2016, March, 30.
- 10 *Conversation with B.K. Adambekov*, 2016, March, 27.

Р.М. Жумашев, А.О. Жетписбаев

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова
(E-mail: zhumashev@bk.ru)*

Этнос: история и теория вопроса

Отмечено, что исследование вопросов, связанных с этнокультурной идентификацией, приводит к необходимости сравнения трактовок понятия «этнос». В статье представлен обзор фундаментальных методологических подходов в изучении этноса: примордиализма, этноисторизма, конструктивизма и инструментализма, что позволяет учитывать большую часть совокупности факторов истории развития и трансформации этносов. Приведены основные признаки этноисторической общности как субъективного, так и объективного характера. Цель статьи — рассмотрение исторического значения понятия «этнос» и семантико-лингвистический разбор данной дефиниции. Выявлены этнический аспект в формировании сословных, кастовых и клановых обществ на территории евразийского континента в средние века. Исследована историческая роль этнокультурных общностей в вопросе эволюции стратификации и формирования социальной структуры традиционных обществ. Подчеркнута особая роль этносов в рамках генезиса и функционирования институтов этнокультурной консолидации. Большое внимание уделено следующим ранним формам институтов этнокультурной консолидации как высшим представительским совещательным органам власти: Курултай, Альтинг, Ямтланд, Тинуолд. Сделаны выводы о том, что современная идея и воплощение нации представляют собой итог эволюции исторически сложившихся форм консолидации этнокультурных общностей и групп.

Ключевые слова: этнос, этнокультурная консолидация, примордиализм, этноисторизм, конструктивизм, инструментализм, сословное деление, касты, Курултай, Альтинг, Ямтланд, Тинуолд, история парламентаризма, социальная структура средневекового общества, национализм, Ассамблея народа Казахстана.

Этнос — одна из ключевых категорий для понимания эволюционных трансформаций человечества. Исследование этнических процессов позволит прийти к урегулированию множества специфических задач, которые сейчас являются актуальными. Исходные позиции, связанные с историей и теорией этноса, носят не только исторический, но и выраженный социально-политический характер. В Республике Казахстан уделяется большое внимание построению идентичности на гражданской основе. Глава государства Нурсултан Назарбаев призвал не ставить разделительные черты между этносами: «Мы казахстанцы — мы нация единого будущего. Этим все сказано. Никаких разделительных черт между этносами не должно быть, если мы — казахстанцы. Мы добились значительных успехов в развитии собственной модели стабильности и согласия в стране» [1].

Исторические и теоретические аспекты этнических процессов и явлений представляют серьезную научную проблему. О природе этноса существует весьма обширная историография, представленная как зарубежными, так и отечественными авторами. На основе попытки анализа историографии по указанному вопросу в целом можно вычленить несколько теоретических трактовок понятия «этнос».

Социобиологическая трактовка либо примордиализм, согласуется с патриархальной теорией происхождения государственных формирований. Этническая идентификация здесь принимается в качестве прирожденного свойства антропологической составляющей сущности самой человеческой природы, но и с учетом исторических и социальных факторов развития. Широкое распространение получило представление об этносе, сформулированное Ю.В. Бромлеем в рамках марксистской интерпретации исторической науки. Согласно этой трактовке этносы характеризуются определенными собственно этническими свойствами (язык, культура, этническое самосознание, закрепленное в самоназвании), но эти свойства формируются только в соответствующих условиях — территориальных, природных, социально-экономических, государственно-правовых [2]. В примордиалистской концепции Л.Гумилева в качестве фактора этногенеза рассматривается пассионарность — энергия, которая возникает под влиянием энергии космоса, ландшафта и климата. Люди с избыточной энергией — пассионарии — способны к изменению будущего своих потомков, к созданию новых государств и всегда испытывают повышенную тягу к действию [3].

Примордиализм стал прикладной теорией и является методологическим фундаментом различных исследовательских работ в рамках этнической медицины, генетики и медицинской антрополо-

гии. Изучение этносов современной исторической наукой, археологией, этнографией во многом базируется именно на примордиалистском подходе. Таким образом, примордиалистские исследования по-прежнему оказывают колоссальный эффект на современную историческую науку.

В отечественной историографии изначально была заложена основа этноисторической традиции (Ш. Кудайбердыулы, М. Тынышпаев). М. Тынышпаев в изучении истории казахов использует этноисторический подход, для описания истории кыпчаков, аргынов, найманов и других родовых конгломератов в ретроспективе, но в рамках единого социально-политического пространства. Казахскую государственность указанный автор не связывает с Казахским ханством, а относит к более раннему периоду. При этом искать семантическое значение этнонима «qazaq» так же бесполезно, как и попытка найти этимологию слов *русский, араб, француз, англичанин* [4; 41].

Во второй половине XX в. в англоязычной историографии начинает развиваться инструменталистский подход в изучении теории этноса. Сторонники инструментализма считают, что этнос — это выражение воли элиты общества с целью извлечения политических дивидендов, получения, удержания и реализации власти [5].

Волонтаристский подход к трактовке понятия «этнос» также выражен в конструктивизме. Широкое распространение это направление получило в США, Канаде, Австралии. С точки зрения конструктивизма этнос — это интеллектуальный конструкт, который умышленно создан общественными и политическими деятелями, духовной элитой общества. В дальнейшем широкие массы получают сформированные представления об этносе посредством системы образования и СМИ. Этнос, по сути, является воображаемой общностью, в которой большая часть традиций была изобретена или заимствована. Апологеты конструктивизма в качестве примера приводят изобретение знаменитой шотландской юбки, которую придумал англичанин, а в дальнейшем она стала неотъемлемой частью культуры гэльских кланов [6; 40]. Для конструктивизма фундаментом этноса является вера в то, что все представители этноса объединены историческими, культурными и генеалогическими связями. При этом убежденность конструктивистов в «воображаемом» характере происхождения этноса не означает, что этногруппа является таким же воображаемым объектом и по своим социальным действиям. Современное конструктивистское понимание этногенеза основано как на представлениях о внешней среде — целенаправленном факторе эволюции и вере в человеческую способность осознанно контролировать общественную жизнь и природную среду, так и на постмодернистской изменчивости и неопределенности [7; 42].

Примордиализм, инструментализм, конструктивизм, в конечном счете, не противоречат друг другу, а даже дополняют. Наиболее полный анализ этногенеза способны дать представители примордиалистской концепции, современное положение этносов можно охарактеризовать в рамках конструктивизма, а решение вопросов гуманитарного характера, как, например, упреждение шовинистических тенденций и межэтнических конфликтов, возможно при использовании методов и исходных данных инструментализма. Исходя из сказанного выше необходимо отметить, что единственно четкого определения категории «этнос» в исторической науке нет. Можно лишь попытаться выделить объективные признаки этноса: общее для всех представителей этноса генеалогическое происхождение; политическое единство, например, на основе гражданства; представители этноса являются носителями единого или родственного языка — этнолекта; ярко выраженная и оформленная территориальная принадлежность; общие черты материальной культуры и хозяйства; схожие представления о духовной культуре, закрепленные в традициях и наблюдаемые в течение нескольких поколений. К субъективным признакам этноса относятся: мифологическая память об общем родовом происхождении; чувство солидарности представителей этнической группы; введение в язык реликтовых «исконных» слов в язык другой, доминирующей этнической группы; представления о миграции из других регионов; соблюдение традиций, не имевших места в ранней истории этноса; шовинистические заявления о собственной исключительности этноса.

С целью понимания исторического значения понятия «этнос» необходимо обратиться к семантическому разбору данной категории и внимательно рассмотреть историю дефиниции. Практически повсеместно встречается калька с греческого языка «ἔθνος» — этнос. По версии некоторых ученых, приводящих данное значение, греческое слово «ἔθνος» означает народ или племя. Но в греческом языке дефиниция «ἔθνος» является неологизмом и применяется как для определения слова *нация*, так и для обозначения термина «этнос». Другой смысловой нагрузки указанное выше слово не несет. В переводе на греческий «народ» — «ἄνθρωποι» (антропос) или «λαός» (лаос) [8; 340], а «племя» — «φυλή» — (филэй) [9; 342]. Термин «ἄνθρωποι» — по семантическому значению близок к ныне уста-

ревшему русскому слову «люди», а также казахскому «жұрт». Чаще вместо данных понятий сейчас применяются неологизм «народ» и арабское «Һалық» соответственно. При этом сам термин «народ» в русской культуре изначально носил негативный и уничижительный характер. В исходном смысле русизма термином «народ» обозначали группы людей народившихся, т.е. простонародья, безродных, низших слоев общества. После Отечественной войны 1812 г. в русскоязычном обороте публицисты употребляют понятие «народность» для детерминации национальной уникальности и неповторимости русской культуры и, в частности, литературы. Переход понятия «народность» из культурного измерения в политическую плоскость произошел в период правления Николая I, когда С. Уваровым был сформулирован принцип: «Православие, Самодержавие и Народность» [10; 70].

Этимологические корни термина «этнос», или «*ἔθνος*», необходимо искать в латыни, где под термином «*gentis*» в римскую эпоху маркировали слой свободного населения [11; 453]. В ходе исторических изменений и интерференции морфология латинизма «*gentis*» трансформировалась в «*ethnos*» с позиционной меной букв «N» и «T» и интезой буквы «G». В современном арабском для обозначения национальной принадлежности используется слово «جنسية» (*jinsia*) [12; 162], которое близко в смысловом значении и созвучно с латинским «*gentes*», но с учетом синтагматических законов позиционной мены букв.

С началом распространения католического варианта религии на территории христианского Рима под категорией «*gentes*» закрепилось понимание «язычники». С распространением латыни в Средневековой Европе это слово начинает входить в обиход повсюду. Иллюстрацией враждебного отношения к старым родовым формам отношений служит трактат известного идеолога церкви Фомы Аквинского (Thomas Aquinas, XIII в.), который заложил фундаментальные принципы актуальных и по сей день центральных учений католической церкви: томизм и неотомизм. Когда Фома Аквинский назвал свой трактат «*Summa contra gentiles*», то под «*gentiles*» он имел в виду именно язычников [13]. В русском языке язычник — переименованный латинизм «*gentiles*», или «*ἔθνικός*», и с понятием «язык» не имеет никакой связи. Так мы раскрываем содержание идиомы «языческие боги» — родовые боги.

Христианская церковь в целях установления гегемонии на территории Римской империи разрушила систему этнической идентификации. Полностью отрицая, порой преследуя генеалогические структуры прежнего типа — принципа кровного родства, утверждает территориальное единство, основанное на вероисповедании. Старая родовая знать потеряла привилегии, новая широкая группа людей, облеченных религиозной властью, обретает политические права.

В ходе процесса Реформации церкви (XVI в.) клерикальная католическая элита уступила место более секулярной — протестантской. И родовые отношения вновь вышли на некоторое время на передний план. Появился слой людей, которых называли *gentleman*, корнем данного слова является латинизм «*gentilis*», что в переводе означает *родовитый*. В своем первоначальном значении слово «джентльмен» обозначало человека из низшего ранга английского дворянства, который находился в аристократической иерархии ниже эсквайров, но выше йоменов. С развитием торговли и на фоне промышленной революции в 1700–1900 гг. произошло снижение стандартов. В сословие джентльменов были включены обеспеченные буржуа: юристы, врачи и даже торговцы [14].

Исходя из сказанного выше видно, что лингвистический ряд *gentilis, gentleman, gentes, jinsia, ἔθνος* объединен морфемой *gen.*, Ф. Энгельс в одной из своих фундаментальных работ «Происхождение семьи, частной собственности и государства» пишет следующее: «Латинское слово *gens*, которое Морган везде употребляет для обозначения родового союза, происходит, как и греческое равнозначное *genos*, от общеарийского корня *gan* (по-немецки *kan*, так как здесь, по общему правилу, вместо арийского *g* должно стоять *k*), означающего «рождать». *Gens, genos*, санскритское *dschanas*, готское (по указанному выше правилу) *kuni*, древнескандинавское и англосаксонское *kyn*, английское *kin*, средневерхненемецкое *kunne* означают одинаково *род, происхождение*. Однако латинское *gens* и греческое *genos* употребляются специально для обозначения такого родового союза, который гордится общим происхождением (в данном случае от одного общего родоначальника) и образует в силу связывающих его известных общественных и религиозных учреждений особую общность, происхождение и природа которой оставались, тем не менее, до сих пор неясными для всех наших историков» [15; 86, 87]. В этой же работе автор предполагает наличие связи между словами *gens*, его германизированной формой *kuni* и *kuning* — король. Но здесь необходимо указать, что существует общетюркское *kan* (казақша — *қан*, азәри — *qan*, түрксә — *kan*, узбекча — *qon*), которое в переводе означает «кровь». В английском языке синонимом к *genealogy* является слово *bloodline*, что в переводе означает «линия крови» и которое по смыслу близко к сути термина. Опираясь на строгий семантический

анализ термина «этнос», можно сделать вывод, что кровные родственные отношения между людьми исторически преобладали в создании единых общностей. Исходя из представленной логики в научном казахском лексиконе этнос (έθνος) может звучать, как «кандас» — *единокровный*.

Этническое деление являлось основой социальной стратификации в традиционных обществах, где переход из одного слоя, класса, страты в другой был недопустим. В древней и средневековой Азии было распространено представление о «четырех сословиях» [16; 108], или, точнее, «четырех занятиях» (кит.: 士農工商, яп.: 身分制, кор.: 사농공상). Основополагающие принципы данной социальной иерархии были отражены как в конфуцианстве, так и в легизме. Система не отражает всех особенностей традиционного китайского общества и носит отвлеченный идеалистический характер в силу подвижности и размытости крайних границ каждого из сословий, но позволяет понять основы стратификации. Например, высшая каста «Ши» (士) из сугубо военной правящей элиты с расцветом интеллектуальной жизни превратилась в слой правящих ученых и философов [17; 32], а затем, под влиянием конфуцианских принципов сдачи экзаменов, — в бюрократическую верхушку. На ранних этапах развития Ши (士) были всадниками и колесничими в войсках, имели право носить обоюдоострый меч, должны были обладать аристократической родословной [17; 22]. В более поздний период сформировался целый культ мудрых и справедливых чиновников, духи которых после смерти оберегали город и его жителей [18; 220].

Основой жизни в Китае было земледелие. А потому крестьяне и фермеры — Нонг (農) — играли важную роль в экономической жизни Китая. Простые солдаты также рекрутировались из Нонг. Если крестьяне проживали в черте города, то тогда границы между ними и жителями города практически стиралась [18; 102, 103].

Ремесленники, Гонг (工), — представители третьего вида занятий — не располагали в своей собственности земельными участками, а значит, не покрывали все потребности государства в налогах. Тем не менее их статусное положение было выше торговцев, они получали как частные подряды, так и государственный заказ, создавали собственные гильдии и малые предприятия. Отдельные виды ремесел были строго кодифицированы (строительство, архитектура), а секреты других передавались от отца к сыну. Успешный ремесленник нанимал учеников или подсобных рабочих и становился управляющим [18; 88–94].

Шан (商) — купцы, торговцы и разносчики товаров рассматривались научной элитой в качестве необходимых членов социума, но были размещены на самой низкой из четырех ступеней в официальной китайской социальной иерархии в связи с тем, что они, ничего не производя, наживаются на использовании продуктов чужого труда.

К концу династии Мин (1368–1644 гг.) государство стало обращаться к наиболее состоятельным купцам за средствами на постройку новых дорог, школ, мостов, пагод и финансированием такой важной отрасли, как издание книг для сдачи дворянами императорских экзаменов [19; 134–138].

Сами торговцы начали подражать широко культивируемым у ученых и чиновников манерам для того, чтобы казаться более культурными и подчеркнуть свое высокое престижное положение и быть принятыми научной элитой [19; 215, 216].

Гильдии торговцев даже разработали печатные пособия, которые служили в качестве руководства по правильному поведению и манерам, что способствовало развитию торговой морали, деловой этики и трастовых отношений.

В традиционных сообществах Европы существовала своя иерархия сословий. За каждым из них закреплялись различные права и обязанности, при этом объем политических, экономических свобод был прямо пропорционален уровню общественного долга и социальных гарантий. Две обязанности, самостоятельные, хотя и связанные между собой: императоры нуждаются в епископах для спасения души; епископы ждут от императоров мира на земле. Они, однако, не равны: два слова, выбранные для обозначения двух функций, подчеркивают иерархию — *auctoritas* — власть, *potestas* — могущество. Иерархия эта вытекает из самого устройства Вселенной, которое, поместив небо наверху, землю внизу, учредило верховенство клира. Так образуется трещина между начальствующими. Но она проходит дальше, через все общество, поскольку «власть», как и «могущество», передается ниже: взрослые мужчины, не рабы, свободные, граждане, выстраиваются, таким образом, в две отдельные группы, в зависимости от того, носят ли они оружие; среди граждан одни сражаются, другие, безоружные, иным способом содействуют поддержанию божественного порядка [20; 79]. Принцип сословного разделения был отражен в тезисе «Oratores, Bellatores, Laboratores». Это означает, что в то время,

когда священники «молятся за всех», король или барон «сражаются за всех», а крестьяне, соответственно, «работают за всех» [21].

Саксы (Saks, Sachs) представляли высшее сословие Западной и Центральной Европы, в прежние времена правили территорией современной Франции, Германии, Чехии, Скандинавии, Прибалтики, преимущественно выполняя свой долг перед государством на военной службе, получая взамен крупные земельные наделы – феодалы, латифундии. Они составляли незначительный процент всего населения, являясь узкой правящей элитой. Легитимными признавались браки, заключенные исключительно внутри данного сословия, но не рода. В отдельных случаях, если лит брал в жены женщину из саксов, то она теряла свои привилегии. В эстонском языке «Saks» означает господин, помещик, очень влиятельный родовитый человек [22; 78]. Саксы были пришлым элементом в европейской части континента, но составляли военную и правящую верхушку, имея исключительное право на ведение генеалогии, соблюдение линии крови. Во многих странах Восточной Европы знать говорила на языке, которого не понимали крестьяне, и лишь поверхностно изучала местные языки, чтобы отдавать указания челяди [23; 168].

Литы (Liti) — полусвободные люди, второе сословие, предположительно были потомками покоренных саксами народов. Занимались земледелием, выплачивая оброк. За убийство лита необходимо было заплатить вергельд родственникам погибшего, а не хозяину земли, на которой лит работал, как за убийство представителя низшего сословия.

Сервы (Serf, Servus) — крепостные крестьяне, низшее сословие феодального общества, находились в личной зависимости у господина. Повинность крепостных заключалась в хозяйственных, земледельческих, дорожных, горных работах на господина. Взамен они получали защиту, справедливый суд и право на использование определенных помещичьих угодий для поддержания своей семьи. Крестьяне располагали, в отличие от раба, личными и имущественными правами ограниченного характера, в том числе и на ведение торговли. Литы и сервы составляли основную часть населения средневековой Европы.

Слэйвы (Slave, Sclavus) — рабы, бесправная категория, не получающая платы за свой труд. Их свободно продавали, как имущество или скот. Рабы были заняты преимущественно в домашнем хозяйстве, составляли примерно десятую часть населения. Беглого раба наказывали физически или же убивали. Рабов набирали из других народов, взятых в плен в ходе специальных вооруженных рейдов. Работоторговля долгое время в Европе являлась разрешенной статьей доходов. Римская католическая церковь в XII в. осудила продажу христиан в рабство, православные христиане, захваченные в плен, продолжали оставаться объектом торга, продажи и владения [24].

Интересный пример традиционной структуры — тюркская клановая структура (казакша — жүз, кьумукь — оьзден). Представитель клана должен был быть осведомлен о том, кто является его предком, родственником, потенциальным союзником. Идентификация проводилась на базе устных и письменных традиций — шежире (шежіре). Шежире представляло эффективный защитный механизм от близких эндогамных браков, поощрялись лишь брачные союзы экзогамного характера, преимущественно в рамках кочевого или тюркского мира. Изолированность конкретного типа системы общественных отношений заключалась не в том, что индивид не мог подняться вверх по общественной лестнице, а в том, что если он по рождению относился к какой-либо фратрии (ру), то сменить принадлежность к ней невозможно по принципу генеалогического происхождения. Исключениями были женщины, переходившие после заключения брака в семью мужа, и усыновленные дети. Соблюдение линии крови за пределами ойкумены центральноазиатских nomadов было привилегией аристократов. Если в Китае, Индии, Европе численность воинов-всадников не превышала обычно 2% населения, то в тюркской среде, напротив, до 93% кочевого населения имели отношение к военному ремеслу. В отличие от европейского в тюркском обществе не существовало деления на «высокий» и «низкий» языки.

Проведя сравнительный анализ, можно прийти к выводу, что сословное, кастовое и клановое деление было напрямую связано с происхождением человека как родового существа. Представители высших и низших сословий отличались не только лишь материальным положением, отношением к собственности, уровнем прав и свобод, напротив, все это исходило из их этнической принадлежности. Завоеватели и их потомки создавали государства, в которых они формировали правящий класс — аристократию мантии и шпаги. Нобилитет должен был заботиться о безопасности и благополучии широких слоев населения — потомков коренных жителей покоренных земель, а рабы — захваченные в плен варвары — составляли незначительную часть традиционного общества и не

являлись основой экономики в силу крайней неэффективности труда. Крах традиционной сословно-кастовой системы отношений начался с предоставления политических прав бюргерам, купцам и мещанам, когда наряду с духовенством и дворянством в парламентах начали заседать представители третьего сословия. Окончательно сословная система рухнула с ликвидацией монархических институтов в ходе революций в Европе и с культом обучения и распространением грамоты в Китае, когда для купеческих детей открылась дорога на государственную службу. Ключевым моментом формирования как высших, так и низших слоев является то, что каждый из них по своей сути представлял различные этносы, и часто они даже разговаривали на разных языках, например, русское дворянство XVIII–XIX вв. говорило преимущественно на французском или немецком языках. Крестьяне были, как правило, абсолютно иным этническим компонентом, как, например, чужь в Поморье [25; 1]. Во Франции 1850 г. лишь меньшинство совершеннолетних французов говорили по-французски [26; 157].

В вопросе о роли этносов в формировании сословных государств мы вплотную подошли к проблеме их взаимодействия в рамках институтов этнокультурной консолидации, которые исторически выполняли следующие функции: этническая и межэтническая консолидация; этнокультурная мобилизация; представительская функция; рационализация и ранжирование политической жизни; агрегация интересов этносов, имеющих для этого достаточно широкие права; решение задач экономического характера на межэтническом уровне; выработка норм, форм и правил взаимодействия с другими этносами и др.

В средние века у кочевых этносов Евразийского континента функции института этнокультурной консолидации осуществлял Курултай (Курултай, Хурулган). На Курултаях присутствовали представители правящего рода, родовые старшины, религиозные деятели и боевые предводители. В повестку дня включались наиболее острые вопросы: о состоянии войны и мира, принятие законов и кодексов, способы сатисфакции, размеры и порядок выплаты контрибуций, заключение браков, урегулирование земельных и водных аспектов отношений. На данные мероприятия имели допуск только воины-всадники, в то время как интересы торговцев, крестьян-земледельцев, рыбаков и городских ремесленников не могли быть напрямую представлены на Курултае. К XIII в. нашей эры Курултай являлся устоявшейся верховной формой представительства военной демократии. Каждый клан, представленный на Курултае, обладал четкой устойчивой исключительной традицией в области идеологии и этнического самосознания, выражающегося в наличии структурного названия, урана, тамги, генеалогии, представлений об общности происхождения и духовных ориентиров. Подобная система отношений оказывала немаловажное влияние на военно-политическую организацию общества, семейно-родственные отношения, а в отдельных случаях на систему землепользования и сезонного распределения пастбищных угодий [30; 10]. Курултай проводился в сакральных местах: Улытау (Юго-Запад Карагандинской области), Аргын-Ата (Северо-Восточное Прибалхашье), Туркестан (город в Южно-Казахстанской области). Н. Назарбаев сказал: «Улытау — священное место для каждого казаха. Это был центр для наших предков — гуннов и көк-тюрков, для Золотой Орды» [27].

Другими ранними формами межэтнической консолидации являлись исландская предтеча парламента — Альтинг (Alþingi) в Тингвеллире (Þingvellir), шведский высший совет и суд — Ямтланд (Jamtamt), старейший непрерывный парламент в мире, функционирующий на острове Мэн, — Тинуолд (Ard-whaiyl Tinvaal). Причины их возникновения схожи с появлением такого института, как Курултай. Этнические группы столкнулись с тем, что в ходе роста населения насущной необходимостью стал высший суд, отличающийся возможной объективностью. Суд строился по принципу совета, в котором в летний период заседали родовые старейшины. О принятом решении все свободные люди сразу же должны были получить информацию, иначе такое решение признавалось нелегитимным. Конечно же, Курултай, Альтинг, Ямтланд, Тинуолд имели свои отличительные особенности, но общей является идея взаимодействия и консолидации этносов в рамках политических и социальных институтов.

Этническая составляющая представительских органов — парламентов в Европе — серьезно изменилась, когда незадолго до и после буржуазных революций в их состав были включены представители третьего сословия: торговцы, юристы, врачи, владельцы городского жилья и другие обеспеченные буржуа и их потомки. Следует отметить, что городские жители не были родственны крестьянским слоям населения, так как в своей основной массе средневековые города — это либо торговые колонии, либо военные крепости пришлого населения. Таким образом, в ходе революций на

передний план начинает выходить более подвижный слой населения в историографии, именуемый как национальная буржуазия.

Именно с приходом к власти национальной буржуазии начала развиваться идеология нового порядка — национализм. Возникновение третьего сословия с неизбежностью вело к слову традиционализма в экономической жизни. Это способствовало тому, что жизнь, язык и искусство народа замещали цивилизацию правящих слоев, т.е. знати [28; 28].

Таким образом, современными наследниками институтов этнокультурной консолидации являются национальные парламенты и сама идея нации. В США это наиболее проявляется в функционировании этнических лобби в парламенте. В Республике Казахстан как в полиэтничном государстве возник собственный уникальный институт этнокультурной консолидации — Ассамблея народа Казахстана, представляющая интересы всех этнокультурных сообществ страны. Также существуют Всемирный курултай казахов и местные этнокультурные объединения.

Исходя из сказанного выше авторы пришли к следующим выводам: этнос изначально являлся исключительно родовым понятием лишь в Новое время, став категорией, имеющей в большей степени социальный характер; семантически в понятии «этнос» заложена морфема «gen» — қан (кровь); сословное кастовое разделение общества в своей основе имело выраженный этнический компонент; соблюдение «линии крови» во многих частях света было привилегией правящей военной аристократии; с древних времен существовали формы взаимодействия между этносами — прообразы современных парламентов и институтов этнокультурной консолидации; крах традиционной системы произошел в результате выдвигания на первый план торгово-мещанской прослойки общества.

Таким образом, комплекс цивилизационных перемен обусловил появление в обществе многомерных связей с уникальной внутренней иерархией власти, аксиологических установок и императивов. Они позволяют индивиду определить свое положение в системе координат социума относительно больших общественных, политических групп и включиться в функционирование социальных институтов. Вхождение в данную естественноисторическую систему возможно лишь на отождествлении себя с конкретными классами общностей. В первую очередь идентификация происходит на уровне его этнической либо религиозной принадлежности. Рефлексия каждого субъекта общесторической логики развития напрямую исходит из критериев частных генеалогических истоков. Самоидентификация личности с каким-либо родовым происхождением формирует условный, но в то же время универсальный порядок нормативно-ценностных ориентиров. Человек как антропологическая сущность всегда пытается найти близких себе людей, с родственными этнокультурными корнями. К этнической составляющей уже привязываются в дальнейшем мировоззренческие, культурные, ценностные, обрядовые и языковые ориентации. Но вызовы современности стали причиной эпизодического взаимодействия с фольклором, когда индивиды имитируют идентичность только при проведении крупных конфессиональных событий или государственных праздников. Эти изменения обусловлены постепенным отмиранием фундаментальных традиционных ценностей в ходе распространения массовой культуры.

Список литературы

- 1 Выступление Президента Республики Казахстан, Председателя партии «Нур Отан» Н.Назарбаева на XVI съезде партии. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/vystuplenie-prezidenta-respubliki-kazahstan-predsdatelaya-partii-nur-otan-nnazarbaeva-na-xvi-sezde-partii (дата обращения 20.04.2015)
- 2 Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. — М.: Наука, 1983. — 418 с.
- 3 Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. — М.: ЭКСМО, 2008. — 736 с.
- 4 Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа/русс. — Алма-Ата: Филиал НОТА БЕНЕ ПРЕСС, АЛТЫН-ОРДА. — 1990. — 64 с.
- 5 Смит Энтони Д. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма: пер. с англ. А.В. Смирнова, Ю.М. Филиппова, Э.С. Загашвили и др. — М.: Праксис, 2004. — 464 с.
- 6 Хаттон П. История как искусство памяти. — СПб.: Владимир Даль, 2003. — 424 с.
- 7 Барбашин М.Ю. Институты и этногенез: институциональное воспроизводство этнической идентичности в локальных сообществах: моногр. / М.Ю. Барбашин. — 2-е изд., расшир. и доп. — Ростов-н/Д.: ИПОПИ ЮФУ, 2013. — 356 с.
- 8 Иоаннидис А.А. Русско-новогреческий словарь. — М.: Рус. яз., 1983. — 736 с. — 808 с.
- 9 Кефалиду-Павли М. Русско-греческий словарь научных и технических терминов. — Афины: Αθήνα, 2009. — 636 с.
- 10 Река времен: книга истории и культуры: в 5 кн. — М.: Эллис лак: Река времен, 1995. — 286 с.

- 11 Латинско-русский словарь. Дворецкий И.Х. 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Рус. яз., 1976. — 1096 с.
- 12 Русско-арабский. Арабско-русский словарь: ок. 3000 слов в каждой части словаря. — М.: Астрель: АСТ: Транзит-книга, 2005. — 224 с.
- 13 *Matthew Kosteletzky*: Thomas Aquinas's Summa contra Gentiles: A Mirror of Human Nature. — Leuven: Peeters, 2013. — 223 p.
- 14 *Bernhard Roetzel*. Gentleman. — 3 ed. — H.F. Ullmann, 2008. — 360 p.
- 15 Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2° изд. Том 21. — М.: Политиздат, 1961. — 746 с.
- 16 *Fairbank, John King and Merle Goldman* (1992). China: A New History; Second Enlarged Edition. — Cambridge: MA; London: The Belknap Press of Harvard University Press. 2006. — 640 p.
- 17 *Васильев Л.* Культы, религии в Китае. — М.: Ломоносов, 2015. — 528 с.
- 18 *Jacques Gernet*. Daily life in China: on the eve of the Mongol invasion, 1250–1276. — Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1962. — 256 p.
- 19 Brook Timothy. The Confusions of Pleasure: Commerce and Culture in Ming China. — Berkeley: University of California Press. 1998. — 320 p.
- 20 *Дюби Жорж*. Трехчастная модель, или Представления средневекового общества о себе самом: пер. с фр. Ю.А. Гинзбург. — М.: Яз. Рус. культуры, 2000. — 320 с.
- 21 *The Three Orders: Feudal Society Imagined*. — Chicago: University of Chicago Press, 1981. — 382 p.
- 22 *Хобсбаум Э.* Нации и национализм после 1780 г.: пер. с англ. А.А. Васильева. — СПб.: Алетейя, 1998. — 306 с.
- 23 *Крэйг Калхун*. Национализм: пер. А. Смирнова. — М.: Изд. дом «Территория будущего», 2006. — 288 с.
- 24 *Book I. Of Persons*. — [ЭР]. Режим доступа: <http://legacy.fordham.edu/halsall/basis/535institutes.asp> (дата обращения 23.10.15)
- 25 *Богословский М.* Земское управление на русском севере в XVII веке. — М.: Синодальная Тип., 1909. — 321 с.
- 26 Казахи. — Алматы: Казахстан, 1995. — 352 с.
- 27 Н.А. Назарбаев: размышления у подножия Улытау // Казахстанская правда. — 2014. — 26 авг. — С. 1, 2.
- 28 *Хан Кон*. Идея национализма // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. — М.: Новое издательство, 2010. — 428 с.

Р.М. Жумашев, А.О. Жетписбаев

Этнос: мәселе тарихы және теориясы

Этномәдени сәйкестендірумен байланысты мәселелерді зерттеу «этнос» ұғымының түсіндірмелерін салыстыру қажеттілігіне әкеледі. Мақалада этносты зерттеудегі іргелі әдістемелік тәсілдер: примордиализм, этнотарихылық, конструктивизм мен инструментализмге шолу жасалған. Бұл этностардың даму және түрлену тарихының факторлар жиынтығының үлкен бөлігін есепке алуға мүмкіндік берді. Авторлар этнотарихи қауымдастықтың субъективті және объективті сипаттағы негізгі белгілерін зерттеген. Зерттеудің мақсаты — «этнос» ұғымының тарихи мәнін қарастыру және берілген анықтамаға семантикалық-лингвистикалық шолу жасау. Орта ғасырлардағы еуразиялық құрлық аумағындағы сословиелік, қасталық және кландық қоғамдардың қалыптасуындағы этникалық тұрғы анықталды. Дәстүрлі қоғамдардың әлеуметтік құрылымының стратификациясы мен қалыптасуы мәселесіндегі этномәдени қауымдастықтардың тарихи рөлі зерттелді. Этномәдени консолидациялар институттарының генезисі мен қызмет етуі шегіндегі этностардың ерекше рөлі туралы айтылды. Өкілдік кеңесші өкімет құрамдары ретінде этномәдени консолидация институттарының келесі ерте нысандарына аса көңіл бөлінді: Құрылтай, Альтинг, Ямтланд, Тинуолд. Сондай-ақ қорытынды ретінде ұлттың қазіргі идеясы мен көрсетілуі этномәдени қауымдастықтар мен топтар консолидациясының тарихи қалыптасқан нысандары эволюциясының нәтижесі болып табылатыны көрсетілген.

R.M. Zhumashev, A.O. Zhetpisbayev

Ethnos: history and theory of the issue

The study of issues related to ethno cultural identity leads to the necessity to compare interpretations of the notion of «ethnos». The article provides an overview of basic methodological approaches in the study of the ethnos: primordialism, ethnic historicism, constructivism and instrumentalism. It makes possible to take into account the most of the set of factors of the development and the transformation history of ethnoses. The authors provide the main features of ethnohistorical community of both subjective and objective nature. The purpose of the article is to consider the historical significance of the notion of «ethnos»; and semantic and linguistic review of this definition. An ethnic aspect is revealed in the formation of class, caste and clan-based societies in the territory of the Eurasian continent in the Middle Ages. The historic role of ethnocultural communities in the issue of the evolution of the stratification and formation of the social structure of traditional societies is investigated. A special role of ethnoses is emphasized within the genesis and functioning of institutions of ethnocultural consolidation. Much attention is paid to the following early forms of institutions of the ethnocultural consolidation as a higher representation deliberative authorities: the Kurultai, the Althing, the Jämtland, the Tynwald. The conclusion is that the modern idea and embodiment of the nation is the result of the evolution of historically formed forms of consolidation of ethnocultural communities and groups.

References

- 1 Speech of the President of the Republic of Kazakhstan, the Chairman of Party “Nur Otan” N.Nazarbayev at the XVI Congress of the Party, [ER]. Access mode: http://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/vystuplenie-prezidenta-respubliki-kazahstan-predsedatelya-partii-nur-otan-nnazarbaeva-na-xvi-sezde-partii (date of address is April 20, 2015)
- 2 Bromley Yu.V. *Essays of the theory of ethnos*, Moscow: Nauka, 1983, 418 p.
- 3 Gumilyov L.N. *Ethnogenesis and biosphere of the Earth*, Moscow; EXMO, 2008, 736 p.
- 4 Tynyshpaev M. *Materials for the history of the Kirghiz-Kazakh people*, Alma-ata: Branch NOTA BENE PRESS, ALTYN-ORDA, 1990, 64 p.
- 5 Smith Anthony D. *Nationalism and modernism: A critical review of the modern theories of nations and nationalism*, trans. from English by A.V. Smirnov, Yu. M. Filippov, E.S. Zagashvili et al., Moscow: Praxis, 2004, 464 p.
- 6 Hutton P. *History as the art of memory*, Saint Petersburg: «Vladimir Dal», 2003, 424 p.
- 7 Barbashin M.Yu. *Institutions and ethnogenesis: institutional reproduction of ethnic identity in the local communities: monograph* / M.Yu. Barbashin, the 2nd ed., expanded, Rostov on Done: IPOPI YuFU, 2013, 356 p.
- 8 Ioannidis A.A. *Greek-Russian dictionary*, Moscow: Russkiy yazyk, 1983, 736 p.
- 9 Kefalidu-Pavli M. *Russian-Greek dictionary of scientific and technical terms*, Athens: Αθήνα, 2009, 636 p.
- 10 *River of the time: a book of history and culture*: in 5 volumes, Moscow: Ellis lacq: River of the time, 1995, 286 p.
- 11 Latin-Russian dictionary. Dvoretzky I.H. the 2nd ed., rev. and exp., Moscow: Russkiy yazyk, 1976, 1096 p.
- 12 Russian-Arabic and Arabic-Russian Dictionary: approx. 3000 words in each part of the dictionary, Moscow: Astrel: AST: Tranzitkniga, 2005, 224 p.
- 13 Matthew Kostelecky: *Thomas Aquinas's Summa contra Gentiles: A Mirror of Human Nature*, Leuven: Peeters, 2013, 223 p.
- 14 Bernhard Roetzel. *Gentleman*, 3 edition, H.F. Ullmann, 2008, 360 p.
- 15 Engels F. *The origin of the family, private property and state* // Marx K. and Engels F., Works. The 2nd ed. Volume 21, Moscow: Politizdat, 1961, 746 p.
- 16 Fairbank, John King and Merle Goldman (1992). *China: A New History; Second Enlarged Edition*, Cambridge: MA; London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2006, 640 p.
- 17 Vasilyev L. *Cults, religions in China*, Moscow: Lomonosov, 2015, 528 p.
- 18 Jacques Gernet. *Daily life in China: on the eve of the Mongol invasion, 1250–1276*, Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1962, 256 p.
- 19 Brook Timothy. *The Confusions of Pleasure: Commerce and Culture in Ming China*, Berkeley: University of California Press, 1998, 320 p.
- 20 Duby George. *Three-part model, or Representations of the medieval society of itself*, trans. From France by Ginsburg Yu.A., Moscow: Languages of the Russian Culture, 2000, 320 p.
- 21 *The Three Orders: Feudal Society Imagined*, Chicago: University of Chicago Press, 1981, 382 p.
- 22 Hobsbawm E. *Nations and nationalism after 1780*, translation from English by A.A. Vasilyev, Saint Petersburg: Aletheia, 1998, 306 p.
- 23 Craig Calhoun. *Nationalism*, transl. by A. Smirnov, Moscow: Publishing House «Territoriya buduchshego», 2006, 288 p.
- 24 Book I. *Of Persons*, [ER]. Access mode: <http://legacy.fordham.edu/halsall/basis/535institutes.asp> (Date of address is October, 23, 15).
- 25 Bogoslovsky M. *Land management in the Russian north in the XVII century*, Moscow: Synodal P.H., 1909, 321 p.
- 26 *Kazakhs*, Almaty: Kazakhstan, 1995, 352 p.
- 27 *Kazakhstanskaya Pravda*, 2014, August, 26, p. 1, 2.
- 28 Khan Con. *Myths and misconceptions in the study of empire and nationalism*, Moscow: Novoye izdatelstvo, 2010, 428 p.

Sh.A. Iliysov¹, Z.G. Saktaganova¹, T. Trevisani²

¹*Ye.A. Buketov Karaganda State University;*

²*Tubingen University, Germany
(E-mail: shamil2009kz@mail.ru)*

To the problem of administrative apparatus police officers functioning of the steppe general governorship on the basis of official clerical work papers

In the article it is considered the functioning of Steppe region's governmental police officials in the end of XIX – beginning of XX centuries. There are considered new archive data for officials of police apparatus of district and regional centers of Steppe general governorship. According to the Steppe's regulations of 1891 police power were concentrated at the district heads, their assistants, grabs and other officials of colonial power apparatus. On the whole, evolution of administrative government in Kazakh steppe mostly depended on the officials of military and police departments, the central role of which was acted by district heads and their assistants who had both police and civil functions. The purpose of the article is to show the peculiarity of Steppe region's police apparatus officials functioning during the studied period.

Key words: police states; gendarmerie government; district head; district police; officer; warder; service record.

In the end of XIX century according to the Steppe's regulations of 1891 police department officials had an important role in the administrative apparatus of Steppe's general governorship.

District heads, oral translators and postman of the district heads' office, officials of gendarmerie department who form the states of police officials of Steppe's region administrative colonial government are of special interest. The main burden of police functioning was at district heads and their assistants in local places. Their biographical data can be studied by service records, in the reports of district heads to governors, in the orders of steppe general governors and military governors of regions as well as requests of steppe general governors to increase the state to the Ministry of Internal affairs of Russian Empire.

By our sight, Steppe's region police officials functioning study by official clerical work papers is actual problem today as the origins of police apparatus formation start in the end of XIX century when the states of Steppe general governorship police department were formed.

During the last period of time the problem of formation and functioning of officialdom in XIX–XX centuries in the territory of Kazakhstan is paid a lot of attention. Most scientific works are devoted to officials functioning of Orenburg region, Turgay region, Turkestan general governorship, less attention is paid to officials of administrative apparatus of Steppe general governorship. Researchers of Kazakhstan study the history of military governors, regional governors, aul heads institutions.

Today in modern Kazakhstan's historiography great attention is paid to the theme of status and functioning of Steppe's region administrative apparatus officials. Kazakhstan researchers study the institutions of XIX–XX centuries colonial systems starting with the lowest level as volost governors and aul heads and finishing with the highest level of colonial administrative hierarchy as Orenburg, West Siberian, Turkestan and Steppe general governors. There are some scientific works and publications devoted to this theme. As we can see, the problem of formation and functioning of officialdom has just come to the view of Kazakhstan researchers and requires further study.

The book of special interest for us is monograph of Z. Dzhampeisova «Kazakh society and right in post-reform steppe» where one of the part is devoted to the problem of volost governors and aul heads role in the structure of local power [1; 188–201].

Talking about social status and functioning of volost governors this theme is continued by G.K. Kaliyeva. She notices that the highest level of Russian colonial system in Kazakhstan was represented by officials of mother country as they are called — from general governors to district heads, the lowest level of administration — volost governors and aul heads who were chosen from the representatives of aborigines [2; 17, 18].

One article of famous native historian G.T. Musabalina requires much attention. In the article the author studies the history of military governorship institutions evolution in West Siberian and later Steppe general governments [3]. In the article it is defined the role, rights and duties of military governors depending on the accepted legislative papers.

The article of G.S. Sultangaliyeva is devoted to source study analysis of service records of Kazakh governors in XIX century in some regions of Kazakhstan [4; 37–42]. As the author notices, service records of Kazakh officials are the important source which let us define social descent, education and role in relations of Kazakh population to central and local power.

The scientific article of S.K. Uderbayeva is devoted to analysis of formation and integration process of Kazakh officials to administrative governmental apparatus of Russian Empire in XIX– beginning of XX centuries [5; 171–175]. It divides formation of administrative governmental top of Kazakh society to four periods.

In the article of A.Z. Kairalapina much interest is devoted to the role of district governorship in Kazakh steppe [6; 17–21]. It analyses functions, rights and duties of district heads according to administrative legislative regulations of tsarism in the territory of Kazakhstan. As a legislative paper there is one instruction of military governor of Turgay region A.K. Geins. Having studied record cards of district heads of Turgay region separately, A.Z. Kairalapina defined social structure and gives their biographies. In scientific publication there are noticed following district heads as N.M. Krasnokutskiy, I.I. Shlitter, P.I. Sungurov, N.M. Sukhin, K.A. Lazaryev, T. Seidalin, S.A. Ludwig. This is the only study which by implication combines both civil and public functions as well as skin-deep there can be seen functional duties of district heads.

As we can see from the analyzed literature today no one of the Kazakhstan researchers did not study the problem of Russian colonial apparatus police officials functioning.

In Soviet period theme of formation and functioning of police governmental apparatus was not considered. It is explained with the fact that because of ideological thoughts in the view of historian Marxists officials of police states were «defenders of tsar autocracy».

Source basis of study is represented by archive papers and materials saved in the funds of State Archive of Russian Federation, Central state archive of Kazakhstan Republic and periodical press of pre-revolutionary period. On the whole, this is written source among clerical work papers: official correspondence between steppe general governor and minister of internal affairs of Russia, official orders of steppe general governors and regional military governors, service records of police officers.

Study methodology is based on the principles of historical method and objective character. There are used methods of structural functional analysis, analysis and synthesis. Historical comparing method is widely used.

During social and political process happened in the territory of Kazakhstan, especially national emancipatory process of Kazakh people, formation of revolutionary organizations in Steppe region and strengthening of emigrant policy Russian colonial administration had a purpose to form and increase amount of police states among the number of Russian officials and representatives of aborigine nationality who had wish to serve for colonial power apparatus. During the studied period tsar government and local colonial apparatus gave following functions to police officials as:

1. Watch the public order in the region (especially in city);
2. Solution of international conflicts among farmers and aborigines;
3. Execution of legislative regulations and orders of higher agencies;
4. Neutralization of any dissidence and fight with revolutionary ideas of political exiles, former participants of rebellions and activists of national intellectuals.

All the clerical work documentation on the functioning of police states officials of Steppe region can be divided to some groups:

1. Orders of steppe general governors and military governors;
2. Official correspondence and reports of top officials;
3. Service records of police officials.

One of the first clerical work sources can be marked orders of steppe general governors about getting position, grabs, district heads and their assistants. For example, order to nominate lieutenant colonel Melnikov and captain Mikhailov on 25 April 1901, № 32 as assistants of district heads: «With the highest order of military agency from 3 April this year are nominated: grab of Semipalatinsk who is reckoned in army cavalry. Melnikov lieutenant colonel as an assistant of Ustkamenogorsk district head who is left in army cavalry, assistant of Pavlodar district head who is reckoned in army infantry, captain Mikhailov, who has the position of Semipalatinsk grab left in army» [7; 2].

In the analogue order of acted steppe general governor Sannikov about nomination of colonel Troitskiy it is said: «With the highest order of military agency on 31 January 1901 the person acted the position of Akmola district head who is reckoned in army cavalry lieutenant colonel Troitskiy is nominated to the posi-

tion of acted district head of Kokchetav leaving the army cavalry. I announce that in Steppe general government» [8; 4].

It is necessary to mark specially functioning of Petropavlovsk district head, staff-captain Stein. In his order on 12 August 1901 № 65 steppe general-governor N.N. Sukhotin expresses his gratitude to him: «As it is certified by military governor of Akmola region about very energetic functioning, chairman of sanitary commission congress in Petropavlovsk city, Petropavlovsk district head, staff-captain fon Stein, on leadership of the congress, I consider it as my duty to express my gratitude to staff-captain fon Stein» [9; 1].

In another order about reward on 3 October 1901 № 78 it is said that fon Stein was awarded with the order of St. Stanislav of 2 degree and police officer with Christmas order of St. Anna of 3 degree: «The emperor the kindest in the first day of September vouchsafed to make rewards to people named below for their special great work which was called with Chinese events of 1900: to acted of Petropavlovsk district region, staff-captain fon Stein — order of St. Stanislav of 2 degree to impressment from regulations; to police officer of Semipalatinsk, titular councillor Rozhdestvenskiy — order of St. Anna of 3 degree. About such emperor wish I announce in Steppe general governorship» [10; 3].

According to political events happened in Russian Empire in the beginning of XX century there has appeared a problem of increasing the amount of police officers states in the territory of Steppe region. Hence, we can define the second group of clerical work papers as official correspondence of the highest officials.

At first we would like to observe the official letter of steppe general governor, general lieutenant N.N. Sukhotin «About increasing additional staff to organize supervision in Akmola and Semipalatinsk regions» which was addressed to the Ministry of Internal affairs on 5 May 1903. In his letter he divides marginal elements of Omsk city to some groups. He writes: «Omsk city is overfilled with: a) people of political unreliability, b) refuses from all the Russia who because of construction of Siberian railroad are tended to easy and criminal profit in the cities which are not provided with enough police staff, c) exiled and their descendants, and finally, d) semi-barbarian nomads who mostly temporary visit the city because of their needs and permanently live in the city as dzhataks...» [11; 2].

Further, he writes about unsatisfactory work on supervision after unreliable people in Omsk and shows relation of citizens amount to unreliable and officers of city gendarmerie agency: «Especially for outdoor police it is difficult to supervise after politically unreliable people who are under secret supervision of police. We should admit this supervision unsatisfactory enough in Omsk city because at population 53 thousand people, at so many educative institutions and at 42 people who are under the secret supervision of police in this city there are only two gendarmerie officers as the head of agency and his adjutant who are unable to organize supervision to their full capacity and that is why increasing of Omsk gendarmerie staff is necessary as the competence of this agency has one very important point as Petropavlovsk city which is in worse conditions than Omsk city about public safety and calm».

As we can notice from the letter of general governor N.N. Sukhotin position of police state was very difficult and it was necessary to increase the amount of staff in gendarmerie agency of Akmola district in Steppe region. To do this it was necessary to provide finance and prepare necessary amount of gendarmes. The letter of N.N. Sukhotin was a signal for routine correspondence of tsar bureaucratic apparatus starting with heads of gendarmerie corps, Ministry of Internal affairs and finishing with the Ministry of finance. This problem was also discussed in the meeting of State council members.

In his report № 81 «About strengthening the staff of Omsk Gendarmerie Agency» minister of internal affairs V.K. Pleve on 11 August 1903 said following: «Considering that Steppe general governorship is formed by Akmola and Semipalatinsk regions and that the staff of Named above Gendarmerie Agency is limited with only 1 head of Agency, 1 adjutant and 7 non-commissioned officers 2 of which are in Petropavlovsk I have to admit that named amount is not enough to supervise in two named regions. That is why sharing the offers of general governor I suppose it corresponding to add to the staff of Omsk Gendarmerie Agency 2 assistants of Agency's head, 2 sergeants and 8 non-commissioned officers increasing the total staff of additional state of Gendarmerie Agency for necessary amount.

Offers of Secretary of State V.K. Pleve were satisfied and were corresponding to the period of time as amount of crimes increased not only in Steppe general governorship but also in all the territory of Russian Empire on the threshold of first Russian revolution and Russian Japanese war which led to political crisis of tsar power.

In his report V.K. Pleve summarizes following: «This action requires new expenses of treasury on the estimate of Military Ministry: one time 798 rubles 60 coins and annually 10 193 rubles 5 coins. I cannot see any obstacles from Military Minister, Finance and Juridical Ministers to organize it» [12; 15].

Service records of police officials are of special interest also. As it is known service records consist of few columns and the information is very poor but they give us short information about appearance, social status, position, salary scale, education of the lowest officials and employees of administrative police apparatus still saved. One of the archive paper attracted our attention called «Short list of Oral Translator Service of the Pavlodar District Office head's Svetashov Dmitriy Adrianovich» composed on 16 October 1914» where he is awarded with police nomination by Pavlodar district head.

There is following information about D.A. Svetashov As it is seen from the service record he was a translator of Pavlodar District head office and was not on the permanent staff since 5 June 1913. He does not have any rank. He is in the state service since 16 October 1912, was not attracted to cognizance. Based on p. 295 of the volume III of Regulations about service on the right of Government with the Highest decree on 5 October 1906 he is nominated to rank [13; 5].

Also it is interesting to observe service record of acted postman of Pavlodar district head office provincial secretary Mikhail Sergeevich Chernov made on 16 October 1914. M.S. Chernov was born on 10 November 1888, religion is Christianity, single. He gets annual salary: livelihood 533 r. 33 c., diner money 266 r. 662 c. Totally 800 r. Talking about social status and property of Chernov M.S. he was bourgeois from Zaisan city and had family estate [14; 13].

He graduated Zaisan 3 classes city college. With the act of vice governor of Semipalatinsk region on 8 May 1906 № 10 he was nominated to position of office attendant to District congress of Zaisan district's peasant heads.

On the whole, we can follow all the carrier growth of acted official M.S. Chernov On 6 April 1908 with the highest act № 22 he was nominated to position of Manrask volost clerk. On 23 February 1909 with the order № 2 for long service he was nominated to collegiate registrar to seniority on 8 May 1908. Later, with the order on 27 February 1912 № 10 for long service he was nominated to position of governor secretary to seniority on 8 May 1911.

With the act of vice governor on 2 August 1913 № 34 he was transferred to Semipalatinsk regional governorship. With the order of Semipalatinsk governor on 19 September 1913 № 200 he was nominated as temporary acted postman of Pavlodar district head office [15; 14].

We should specially mark the service of Kazakh nationality representatives in police departments. Information about them is obviously very poor, there is information about them in orders of steppe and military governors about rewards, hiring and firing of Kazakh employees.

One of the first can be marked clerical worker of Omsk city police department of sultan Madalkhan Ablaykhanov who served for several decades in named above organization (Akmola regional register; № 24, 1901).

In orders we can meet also names of such employees of city police department as Bolatbek Tleukin and Dzhusup Satybaldin [16; 4].

Also there are well-known warders of Atbasar district department as Suyunduk Argynbayev awarded in the order of Steppe general governor with robe of 3 class [17; 3].

As it is seen from data of clerical work papers we can get much interesting information about service of police officers of administrative apparatus in Steppe region. As it was marked above, all the burden of police officer work was at district heads and their subordinates. As a result of started migrant policy of tsarism in the second part of XIX century, especially after land reform of prime-minister P.A. Stolypin, huge mass of peasants started to arrive to Steppe land from central governorships of Russian Empire.

Many district heads hardly managed to the peasants moving to the territory of Kazakhstan. They had to solve many routine problems, for example, non-payment of taxes by peasants. So, district head of Kokchetav district A. Soloviyev in the letter to Akmola governor Losevskiy V.S. on 24 October 1907 wrote following: «My assistant, collegiate councilor Vinogradov who made collecting of tribute tax arrears and territorial duty which was saved for years at peasants of village Preobrazhenskoye in amount of 12 thousand rubles showed local peasant from the village Preobrazhenskoye Peter Klovov who came to him first to village department and announced in a rude form that peasants do not have anything to pay duties and if to talk about property it will hardly be possible to take it and he will be first who is not going to give his cattle. My assistant who considered such behavior of peasant Klovov in presence of volost and local officials and some part of village society as either harmful and not safe immediately ordered to adjust to him point 21 of regulations about state security. My resolution on 10 October this year about imprisonment of Klovov on the basis of the law was sanctioned by Your Excellency on 14 October» [18; 1].

Further, in the letter Kokchetav district head writes in conclusion: «Aiming that all the arrears of peasants in the village Preobrazhenskoye were not possible to take (it was taken by Vinogradov only 3 652 rubles

35 coins) because of unharvested bread and according to that lack of money at population and considering return of Klokov after a month imprisonment very objectionable in order not to stop taking arrears which peasants of the village Preobrazhenskoye promised [to give] this year I ask Your Excellency to deport Klokov outside the Steppe general governorship for the period of operation of regulations about state security. This example will influence very well to other perverse villages» [19; 1].

It can be seen from the letter that the events happen during the first Russian revolution (1905–1907). For this period of time peasants rebellions, agitations and refuse of paying duties were very typical. Administration of Steppe general governorship tried to stop and fight inveterate spiteful non-payers of taxes with all the ways.

Thus, as we can see, archive clerical papers are of much value for us. With these papers it is possible to reconstruct biographies of police officials and employees of colonial apparatus in Steppe region. For researchers service records, reports, official correspondence are of big interest as with them we can reconstruct the story of forgotten tsar officials functioning, in this case police officers of administrative apparatus of Steppe general governorship in the end of XIX–beginning of XX centuries.

At the same time it is necessary to notice that status of police officers and their functioning in the territory of Steppe region was not the subject of special research among Kazakhstan historians. This article is one of the first attempt to observe the history of formation and functioning of police apparatus of Steppe region on the materials of official clerical papers.

Also it should be said that the role of district heads in the studied period is different with its originality. He was given both police and civil functions. Most of the time they paid attention to accomplishment of Russian peasants-migrants, public city deals and only in the final accomplishment of Kazakh auls. It was often that for assistance in organization some event they were awarded with gratitude or gift from the higher official.

Thus, especially employees of police states consisting of gendarmes, city district police officer, employees of regional department, district heads and their assistants were guardians of order in Steppe region. They were entrusted with special hopes to keep peace and stability, order in the region, especially in the period of first Russian revolution (1905–1907) and first world war (1914–1918).

References

- 1 Джампеисова Ж.М. Казахское общество и право в пореформенной степи. — Астана: Дайк-пресс, 2006. — 269 с.
- 2 Калиева Г.К. Влияние особенностей управления чиновничества в лице волостных управителей и аульных старшин на их социальный статус // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2010. — № 3 (59). — С. 17–21.
- 3 Мусабалина Г.Т. Военные губернаторы степных областей в иерархии властных структур Российской империи во второй половине 19 века. — [ЭР]. Режим доступа: <http://sibistorik.narod.ru/project/conf2011/mussabalina-gt.htm#> [10.06.2014]
- 4 Султангалиева Г.С. Послужные списки как исторический источник по истории формирования казахского чиновничества в XIX в. // Вестн. Казахского национального ун-та. Сер. историческая, 2010. — № 4 (67). — С. 37–42.
- 5 Удербаяева С.К. Интеграция казахских чиновников в административный аппарат управления Российской империи (XIX–XX вв.) // Доклады НАН РК. — 2014. — № 3. — С. 171–175.
- 6 Кайраталина А.Ж. Уездные начальники в системе управления казахами во второй половине XIX в. // Вестн. Евразийского гуманит. ин-та. — 2009. — № 3. — С. 17–21.
- 7 Акмолинские областные ведомости. 1901. — 2 мая. — № 18. — 8 с.
- 8 Акмолинские областные ведомости. 1901. — 7 марта. — № 10. — 8 с.
- 9 Акмолинские областные ведомости. 1901. — 15 авг. — № 33. — 8 с.
- 10 Акмолинские областные ведомости. 1901. — 10 окт. — № 40. — 8 с.
- 11 Государственный архив Российской Федерации. Ф.110. Оп.3. Д.2706. Л.2.
- 12 Государственный архив Российской Федерации. Ф.110. Оп.3. Д.2706. Л.15.
- 13 Государственный архив Российской Федерации. Ф. 15. Оп.3. Д.9. Л. 5.
- 14 Государственный архив Российской Федерации. Ф. 15. Оп.3. Д.9. Л. 13.
- 15 Государственный архив Российской Федерации. Ф. 15. Оп.3. Д.9. Л. 14.
- 16 Акмолинские областные ведомости. — 1901. — 13 июня. — № 24. — 8 с.
- 17 Акмолинские областные ведомости. — 1901. — 20 июня. — № 25. — 8 с.
- 18 Акмолинские областные ведомости. — 1901. — 4 июля. — № 27. — 8 с.
- 19 Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. 64. Д. 528, Л. 1.

Ш.А. Илиясов, З.Г. Сақтағанова, Т. Тревисани

Ресми іс жүргізушілік құжаттама құралдары бойынша Дала генерал-губернатордың әкімшілдік аппараттың полициялық қызметкерлерінің қызметі туралы мәселе жайында

Мақалада XIX ғ. аяғы – XX ғ. басындағы Дала өлкесінің Полиция басқармасының қызметі қарастырылады. Дала генерал-губернатордың уездік және облыстық орталықтарының полиция аппараттарының қызметкерлері жайлы жаңа мұрағаттық мәліметтер келтірілген. 1891 ж. Дала тәртіпке сай полициялық билік уездік бастықтардың, олардың көмекшілерінің, полицмейстерлердің және басқа билік мүшелерінің отаршылдық қызметкерлердің қолында шоғырланған. Тұтас алғанда, Қазақ даласының әкімшілік басқармасының дамуы көбінде полициялық және әскери мекемелерінің қызметкерлерінен тәуелді болған, ондағы маңызды рөлі уездік бастықтарға және олардың тек полициялық қана емес, сонымен қатар азаматтық міндеттерді иемденген көмекшілеріне тиесілі екендігі дәлелденген. Зерттелген мерзімдегі Дала өлкесінің полиция басқармасының қызметкерлерінің қызметінің ерекшелігі көрсетілген.

Ш.А. Ильясов, З.Г. Сактаганова, Т. Тревисани

К вопросу о деятельности полицейских служащих административного аппарата Степного генерал-губернаторства

По материалам официальной делопроизводственной документации

В статье рассмотрена деятельность сотрудников полицейского управления Степного края в конце XIX – начале XX вв. Приведены новые архивные данные на служащих полицейского аппарата уездных и областных центров Степного генерал-губернаторства. Отмечено, что полицейская власть сосредоточивалась, согласно Степному положению 1891 г., в руках уездных начальников, их помощников, полицмейстеров и других служащих колониальных органов власти. Определено, что в целом развитие административного управления в Казахской степи во многом зависело от служащих военного и полицейского ведомств, где центральная роль отводилась уездным начальникам и их помощникам, которые обладали не только полицейскими, но и гражданскими функциями. Показано своеобразие деятельности сотрудников полицейского управления Степного края в изучаемый период.

References

- 1 Dzhampeisova Z. *Kazakh society and right in post-reform steppe*, Astana: Dike-press, 2006, p. 269.
- 2 Kaliyeva G.K. *Vestnik Karaganda State University. Series. History, Philosophy*, 2010, 3 (59), p. 17–21.
- 3 Musabalina G.T. *Military governors of steppe regions in the hierarchy of power structures of Russian Empire in the second part of 19 century*, [ER]. Access mode: <http://sibistorik.narod.ru/project/conf2011/mussabalina-gt.htm#> [10.06.2014]
- 4 Sultangaliyeva G.S. *Vestnik Kazakh National University. Series of history*, 2010, 4 (67), p. 37–42.
- 5 Uderbayeva S.K. *Reports of Scientific Academy of Kazakhstan Republic*, 2014, 3, p. 171–175.
- 6 Kairalapina A.Z. *Vestnik of Eurasian Humanitarian Institute*, 2009, 3, p. 17–21.
- 7 Akmola regional lists, 2 May, 1901, 18, 8 p.
- 8 Akmola regional lists, 7 March, 1901, 10, 8 p.
- 9 Akmola regional lists, 15 August, 1901, 33, 8 p.
- 10 Akmola regional lists, 10 October, 1901, 40, 8 p.
- 11 State Archive of Russian Federation. F.110, L.3, D.2706, p. 2.
- 12 State Archive of Russian Federation. F.110, L.3, D.2706, p. 15.
- 13 State Archive of Russian Federation. F. 15, L.3, D.9, p. 5.
- 14 State Archive of Russian Federation. F. 15, L.3, D.9, p. 13.
- 15 State Archive of Russian Federation. F. 15, L.3, D.9, p. 14.
- 16 Akmola regional lists, 13 June, 1901, 24, 8 p.
- 17 Akmola regional lists, 20 June, 1901, 25, 8 p.
- 18 Akmola regional lists, 4 July, 1901, 27, 8 p.
- 19 Central State Archive of Kazakhstan Republic. F. 64, D. 528, p. 1.

А.С. Касымбеков, Э.Е. Альжанова

*Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави, Туркестан
(E-mail: abbazbek.kasymbekov@ayu.edu.kz)*

Научно-образовательные ресурсы в археологических исследованиях: Казахстан в письменных источниках XIX века

В статье рассмотрены вопросы создания электронных каталогов и баз данных полнотекстовых электронных ресурсов культурного наследия Казахстана в письменных источниках XIX в. по археологии. Отмечено, что развитие виртуальной среды и организация оперативного поиска, обработки данных и дистанционного доступа к необходимым источникам осуществляются на основе новых информационных технологий.

Ключевые слова: электронный каталог, база данных, электронная библиотека и корпоративная сеть; методы, алгоритмы и программный комплекс, полнотекстовые электронные ресурсы по археологии.

Процесс информатизации глубоко затронул и современную историческую науку, привел к коренным изменениям ее информационной среды и структуры. Выражением этих изменений стало возникновение и накопление новых видов ресурсов, созданных на основе информационных технологий. Исторические информационные ресурсы разнообразны по проблематике и представляют собой продукты как для научного изучения, так и для исторического образования.

Бурный рост информационных ресурсов по археологии, как основы современной информационной среды археологической науки и образования, ставит целый ряд проблем. Среди них проблемы качества ресурсов, целесообразности и возможностей их использования в научных исследованиях и образовании по археологии, путей дальнейшего развития технологий и методик их создания и применения.

К настоящему времени уже накоплен определенный опыт решения вопросов классификации и описания информационных ресурсов по археологии на теоретическом и прикладном уровне, связанный с обсуждением проблем их создания, сохранения, описания, документирования, каталогизации, анализа, использования и др. Однако целостных комплексных систем классификации и стандартов описания информационных ресурсов по археологии не существует. Проблема их создания обуславливается рядом факторов, среди которых: значительное функциональное и содержательное разнообразие ресурсов; значительная разница в описании традиционных и электронных ресурсов, появление новых видов и типов ресурсов; трудность или невозможность адаптации традиционных (например библиографических) атрибутов описания к новым видам ресурсов; необходимость создания систем описания, подходящих для различного целевого назначения (научные исследования, образование, учет в организациях хранения, каталогизация и документирование).

Современные тенденции информатизации общественной жизни Казахстана — интегративные процессы в научной и образовательной сферах, все более широкий доступ гуманитариев к компьютерам и новым информационным технологиям. Все большее развитие получает использование мультимедиа-технологий, технологий оптического опознавания текстов в исследованиях по истории культуры, археологии, архивоведению, музееведению, в создании электронных учебных изданий по отечественной истории. Системной работой по сохранению культурного наследия планомерно занимаются государственные архивы и библиотеки, которые работают в основном при финансовой поддержке государства и в русле государственных программ информатизации культурной сферы страны.

Информатизация археологической науки и образования в Казахстане имеет положительную тенденцию, однако проходит крайне медленно. На наш взгляд, основными причинами этого являются отсутствие координации научной деятельности по применению новых информационных технологий в археологических исследованиях и образовании; недостаточно развитая система подготовки будущих специалистов в сфере археологической информатики и определенная инертность научных сотрудников, предпочитающих заниматься исследованиями на традиционном уровне; недостаточная информационная культура исторического научного сообщества и слабая пропаганда возможностей получения принципиально новых результатов при применении методов, средств, методик и технологий археологической информатики; неразвитая пользовательская среда и использование компьютера

для печатания научных трудов и поиска справочной информации в локальных сетях, библиотеках, архивах и Интернете.

На сегодня одной из актуальнейших проблем археологической информатики является разработка теоретико-методологических аспектов и технологий *источниковедческого анализа* электронных источников, размещенных в сети Интернет. Неразрешённость этих источниковедческих вопросов приводит к исключению из исследовательского пространства источникового материала. Востребованность для историков этого корпуса источников и их осмысление являются стратегической задачей научно-аналитического обеспечения процессов государственного строительства, формирования исторического сознания в условиях новой информационно-инновационной парадигмы.

Источниковедческое изучение электронных письменных источников на основе обширной источниковой базы культурного наследия Казахстана прошлых лет по археологии и формирование научно-образовательных историко-культурных ресурсов для исследования на базе междисциплинарного взаимодействия археологической и естественных наук в отечественной историографии являются одними из актуальных вопросов.

Создание современных технологических условий широкого доступа исследователям — ученым, преподавателям и студентам республики к богатым информационным материалам, касающимся истории, культуры, археологии и других сторон жизни казахского народа и других этносов, населявших Туркестанский край в прошлые века, — краеугольный камень и главные идеи исследования.

Цель исследований — сбор, оцифровка и хранение редких книг и рукописей для создания электронной библиотеки, а также обеспечение пользователям широкого доступа к историческим документам по археологии в письменных источниках XIX в.

Работа направлена на пополнение ресурсами специализированных баз данных электронной библиотеки уникальными полнотекстовыми научно-образовательными информациями, касающимися историко-культурного наследия Казахстана, которые отражены в письменных источниках XIX в., и развитие виртуальной среды путем организации эффективного оперативного поиска и дистанционного доступа к необходимым источникам.

Значимость проблемы заключается в создании технологических условий доступа к редким фондам для широкого круга потребителей, касающихся историко-культурных наследий Казахстана по археологии путем оцифровки документов и сохранения их в электронном формате; в применении современных информационных технологий при создании специализированных баз данных ценных материалов прошлого нашего Края, которое позволило бы не только повысить уровень научных исследований и образования, но и организовать эффективную работу по систематизации богатого культурного наследия по археологии и предоставлять потребителям релевантную информацию.

Многие материалы прошлых лет со временем подвержены деформации и другим повреждениям, вследствие чего приходят в непригодность. Поэтому актуальны оцифровка редких исторических документов и рукописей по археологии в электронный формат, а также создание технологических условий для исследования историко-культурного наследия Казахстана по археологии посредством современных информационных технологий в виртуальных информационных средах.

Предварительный обзор проведенных нами предшествующих научных исследований показывает, что основные письменные источники XIX в., являющиеся культурным наследием Казахстана по археологии, в которых приведены уникальные полнотекстовые материалы, хранятся в библиотеках и архивах стран постсоветского пространства, ближнего и дальнего зарубежья [1; 74].

Сравнение этих ансамблей позволяет рельефнее реконструировать особенности ситуации Туркестанского края и проследить через историю их создания отдельные элементы культурного наследия в письменных источниках того периода Казахстана.

Предварительный обзор предшествующих научных исследований, проведенных в мировой практике, относящихся к исследуемой теме, и их взаимосвязь с настоящим исследованием заключены в особенностях, которые выражаются общностью изучаемых архивных источников [2; 625].

Исследование и изучение материалов, относящихся к культурному наследию Казахстана в письменных источниках XIX в. и хранящихся в библиотеках и архивах постсоветского пространства, будут выполнены нами на основе опубликованных материалов, подлинных документов и фотографий в изданиях *«Туркестанский сборник»* и *«Туркестанский альбом»*.

«Туркестанский альбом». Альбом был создан по распоряжению первого генерал-губернатора Туркестана Константина Петровича Фон Кауфмана. Сбор материалов для многотомного издания более двух лет осуществлялся в военно-топографическом отделе Ташкента, где были напечатаны лито-

графские части каждой пластины. Издан альбом был в Санкт-Петербурге в 1872 г. и состоит из четырех частей: археологической (два тома), этнографической (два тома), промысловой (ремесла народов Средней Азии) и исторической, включающей в себя более 1200 уникальных фотографий с описаниями. По сути, это самая ранняя визуальная панорама в истории Центральной Азии, наглядно повествующая нам об этнографии, общественной жизни, архитектуре и политике того времени.

Каждый из шести томов «Туркестанского альбома» представляет собой огромный фолиант, в кожаном переплете зеленого цвета, размером 45 на 60 сантиметров. На каждой странице издания размещено от одной до восьми фотографий, исполненных на основе яичного белка по технологии альбуминовой печати.

«Туркестанский альбом» имеет грандиозное научно-историческое и художественное значение, так как содержит материал об историко-архитектурных сооружениях Средней Азии, о народностях Края, их жизни и быте и составляет поистине «золотой фонд» среднеазиатской документальной фотографии.

Это издание не просто «библиографическая редкость». Его тираж, отпечатанный сто сорок лет назад, не известен, а полный комплект всех томов и частей этой книги хранится сегодня только в трех собраниях: в Национальной библиотеке Узбекистана в Ташкенте, в Государственной библиотеке имени В. Ленина в Москве и в Библиотеке Конгресса США в Вашингтоне [3; 9].

Независимо друг от друга Национальная библиотека Узбекистана в 2001 г. и Национальная библиотека Конгресса США в 2007 г. завершили полную оцифровку всех страниц «Туркестанского альбома». И сегодня эти материалы в высоком разрешении находятся в открытом доступе для всех желающих. Следует также отметить, что никаких ограничений на использование данных фотографий, связанных с авторскими правами, нет, и все это изобразительное богатство середины XIX в. доступно каждому, кто имеет доступ к Интернет.

Археологическая часть Туркестанского альбома представляет собой подробные наглядные материалы по исламской архитектуре Самарканда в том виде, в каком она представлялась вскоре после завоевания региона Российской империей в 60-х годах XIX в. Во второй половине XIX в. Российская империя расширила свои владения за счет Центральной Азии, присоединив к себе территории, которые в настоящее время входят в состав Узбекистана, Казахстана, Туркменистана, Таджикистана и Кыргызстана. В 1865 г. российские войска заняли Ташкент, а в 1868 г. — Самарканд. В 1867 г. царь Александр II утвердил создание Туркестанского генерал-губернаторства Российской империи. По распоряжению генерала Константина Петровича фон Кауфмана (1818–1882 гг.), первого генерал-губернатора Туркестана, был создан «*Туркестанский альбом*» — собрание наглядных материалов о Центральной Азии, включающее в себя около 1200 фотографий, а также архитектурные планы, акварельные зарисовки и карты [4; 52]. Работа состоит из четырех частей, разбитых на шесть больших томов в кожаном переплете: «Часть археологическая» (два тома), «Часть этнографическая» (два тома), «Часть промысловая» (один том) и «Часть историческая» (один том). Первые три части работы составлены русским востоковедом Л. Куном при помощи Н.В. Богаевского. Библиотека Конгресса приобрела полное собрание томов альбома в 1934 г., и оно доступно по адресу (<https://www.wdl.org/ru/item/3934/>).

Туркестанский сборник. Этот труд был задуман как монументально-оригинальная «энциклопедия» по среднеазиатским вопросам. Приобретались и собирались все издания, касающиеся Центральной Азии и сопредельного с ней Востока. Газетные статьи вырезались, наклеивались на белые листы бумаги, статьи из журналов и книг разброшюровывались и по листам вклеивались в бумажные рамки. Весь расклеенный материал собирался и переплетался в одинаковые тома, которые заключались в одинаковые переплеты, а также снабжались напечатанным в типографии титульным листом. Все издания подбирались по мере выхода их в свет. Соблюдалась, таким образом, хронологическая последовательность. В 1868 г. вышли в свет 4 тома сборника, охватывающие материал за 1867 г. Далее, до 1877 г. в Петербурге выходили тома сборника, которые пересылались в библиотеку. К 1888 г. вышло 416 томов, включивших 4713 названий.

Это своего рода огромная энциклопедия. Все, что выходило в России и за границей о Средней Азии за 20 лет, было включено в сборник. Составление и выход в свет Туркестанского сборника продолжалось регулярно, вплоть до 1887 г. В среднем в год выходило по 20 томов. Межов занимался составлением сборника в течение 25 лет. Но, по решению Туркестанской администрации (генерал-губернатора И.О. Розенбаха), ввиду дороговизны издание сборника было прекращено. В течение по-

следующих 20 лет Сборник не издавался. И только в 1907 г. была возобновлена работа над его составлением.

За 1907 г. в Ташкенте вышло 34 тома, за 1908 г. — 45 томов, за 1909 г. — 44 тома и т.д. Также были по возможности собраны все важнейшие материалы за время с 1888 г. Составление Сборника было остановлено на 591 томе в 1917 г. Позднее ученый-востоковед, библиограф Е.К. Бетгер добавил еще 3 тома. Таким образом, Сборник включает 10710 наименований публикаций в виде книг, журнальных и газетных вырезок, карт, иллюстраций, диаграмм, планов и чертежей [5; 89].

Сформированные коллекции электронных информационных ресурсов Казахстана для создания электронных каталогов и полнотекстовых баз данных научно-образовательных информационных ресурсов в письменных источниках XIX в. по археологии в Туркестанском сборнике представляют собой оригинальные полнотекстовые документы в pdf-форматах и доступно по URL адресу (<https://yadi.sk/d/PNoZd6g0nu6Vo>).

В настоящее время одним из важных направлений археологической информатики является оптимизация поиска необходимых данных в огромном массиве данных электронных библиотек, который увеличивается экспоненциально с каждым годом. Это особенно важно в сфере поиска научно-образовательной информации, где оперативность особенно актуальна [6; 213]. Увеличение изданий и объема информации усложняет поиск нужной информации. Развитие информационных технологий привело к существенному повышению эффективности создания библиотечно-информационных ресурсов, оперативность поиска информации повысилась в сотни и тысячи раз. Но создание самих информационных ресурсов (электронных каталогов, баз данных и др.) является довольно дорогим процессом.

Созданные мощные средства поиска информации, например Google и др., не позволяют удовлетворить потребности пользователей из-за наличия огромного процента информационного «шума» (излишней информации), просмотр которого занимает много времени и средств. Пользователь научно-образовательной информации нуждается в точных и достоверных данных в библиотеках, где сосредоточены наиболее релевантные источники [7; 131].

Конечно, современные средства поиска данных дают огромные преимущества перед традиционными способами. Это, прежде всего, повышение оперативности поиска данных в огромном массиве информации, причем разнородной и не всегда систематизированной. Как показывают исследования, при вводе поисковых образов в виде ключевых слов, авторов или наименований источников и других критериев мы получаем нередко довольно большой объем данных, обработка которых занимает значительный промежуток времени. Сегодняшний пользователь требует не только оперативности, но и достоверности данных, концентрации разнообразной и полезной информации, а не информационного «шума» по искомой теме. Это особенно актуально при работе с информационными системами [8; 191].

Поэтому возникает необходимость в развитии направлений, связанных с решением задач создания эффективных методов, средств формирования, поиска и обработки редких и ценных данных информационных ресурсов, предоставления к ним онлайн-доступа в виртуальных информационных средах и корпоративных сетях на основе «облачных технологий» Cloud technologies (Cloud Computing) [9; 13].

Научная новизна исследования заключается: в разработке методов, алгоритмов и программных комплексов по формированию электронного каталога, базы данных и оперативного обеспечения пользователей редкой и уникальной научно-образовательной информацией по археологии; в разработке электронной библиотеки научно-образовательной информации историко-культурного наследия Казахстана, которая будет реализована в корпоративной сети университета и (режим электронной библиотеки) пополняться регулярно новыми ценными документами по археологии; в разработке программного модуля защиты электронных информационных ресурсов от несанкционированного доступа.

Реализация результатов исследований позволит: существенно повысить уровень научных исследований и образования за счет оперативного доступа к информационным источникам историко-культурного наследия Казахстана по археологии; расширить возможности распространения ценных знаний благодаря предоставлению информационных ресурсов электронной библиотеки по корпоративной сети университета (а в дальнейшем в сети библиотечного консорциума республики); разрабатываемые методы и программный комплекс позволят повысить эффективность информационного обмена между ведущими научными и учебными учреждениями других стран за счет создания новых, актуальных научно-

образовательных ресурсов по археологии (баз данных), соответствующих международным требованиям, представляемых в реальном масштабе времени (онлайн).

Основными методами решения поставленных задач являются историография, источниковедение, архивоведение, так как сбор и сравнение данных из источников даст возможность для системного анализа объектов информационного обеспечения, поиска и обработки данных. Ввиду того, что материал насчитывает 594 тома, потребуется быстрая и четкая навигация. Все это подразумевает оцифровку и оптическое распознавание недостающих частей. Предполагая, что в конечном итоге для пользователей будет разработано программное обеспечение либо веб-сайт, будут применяться теория графов, математические методы оптимизации, методы математической статистики и Web-технология.

Ожидаемыми результатами являются: электронная библиотека, содержащая информацию об историко-культурном наследии Казахстана по археологии, имеющую научную и культурную ценность; программный комплекс — создание электронной библиотеки, ориентированной на международные коммуникативные форматы, которая может обеспечить пользователей необходимой информацией по археологическим источникам.

Таким образом, резюмируя изложенное выше, можно сказать, что применение новых информационных технологий в создании специализированных баз данных редких и ценных письменных источников позволило бы не только повысить уровень научных исследований и образования по археологии, но и организовать эффективную работу сбора, анализа и систематизации богатого историко-культурного наследия Казахстана и предоставлять потребителям достоверную и релевантную информацию.

Потенциальными потребителями результатов исследований являются ученые, преподаватели, студенты и другие категории пользователей, которые смогут иметь широкий доступ к богатым информационным материалам касательно истории, культуры, археологии и других сторон жизни народов Казахстана в письменных источниках прошлых столетий.

Список литературы

- 1 *Межов В.И.* Туркестанский сборник — систематический и азбучный указатель сочинений и статей на русском и иностранных языках. — Т. 1. — СПб., 1878. — 150 с.
- 2 *Gorshenina S., d'Anke von Kügelgen.* Le Recueil turkestanais de Mežov: l'utopie d'une somme exhaustive des connaissances sur l'Asie centrale, in *Études Asiatiques*, LXV. — 2011. — № 3. — P. 625–659.
- 3 *Касымова А.Г.* Туркестанский сборник. — Ташкент: Фан, 1985. — 49 с.
- 4 *Private Collections of Russian Turkestan in the Second Half of the 19th and Early 20th Century // ANOR-15 (Institut für Orientalistik, Halle, Mittelasienswissenschaft Humboldt-Universität, Berlin, and University of Lausanne).* — Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2004. — 205 p.
- 5 *Бетгер Е.К.* «Туркестанский сборник» и участие в нем А.А. Семенова // *Тр. Академии наук Таджикской ССР.* — Т. XVII. — 1953. — 348 с.
- 6 *Қасымбеков А., Бахтыбаев М.* XIX ғасыр жазба дереккөздеріндегі Қазақстан археологиясы жайлы электрондық коллекциялардың ерекшеліктері // «Ө.Жәнібек оқулары – 2016»: респ. ғыл.-тәжір. конф. баяндамалар жин. — Түркістан, 2016. — 363 б.
- 7 *Касымбеков А.С.* Особенности самостоятельного поискового процесса электронных ресурсов в автоматизированных библиотечных системах (на казахском языке) // *Вестн. Каспийского гос. ун-та технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова.* — 2012. — № 2 (33). — С. 131–136.
- 8 *Рахматуллаев М.А.* Перспективы развития информационно-библиотечной деятельности // *Информационные технологии и проблемы телекоммуникаций: Ч. 1. Тезисы респ. науч.-техн. конф.* — Ташкент: ТУИТ. 2013. — 14–15 марта. — С. 191–193.
- 9 *Ercan T.* Effective use of cloud computing in educational institutions, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 2 (2): 938–942, doi: 16/j.sbspro.2010.03.130, doi: 16 / j.sbspro. 2010.03.130

А.С. Қасымбеков, Э.Е. Альжанова

**Археологиялық зерттеулердегі ғылыми-білімдік ресурстар:
XIX ғасыр жазба дереккөздеріндегі Қазақстан**

Мақалада Қазақстанның археология бойынша XIX ғ. жазба дерек көздеріндегі мәдени мұрасының электрондық каталогы мен толық мәтінді мәліметтер базасын құру мәселелері қарастырылған. Виртуалды ортаның дамуымен мәліметтерді шұғыл іздестіру, деректерді қайта өңдеу және қажетті деректерге қашықтықтан қол жеткізуді ұйымдастыру жана ақпараттық технологиялар негізінде іске асырылды.

A.S. Kasymbekov, E.E. Alzhanova

**Scientific and educational resources in archaeological research:
Kazakhstan in the written sources of the XIX century**

The article discusses the creation of electronic catalogs and databases of full-text electronic Resources of Kazakhstan cultural heritage in written sources of the XIX century of archeology. The development of the virtual environment and the organization of operational research, data processing and remote access to the necessary sources are carried out, based on new information technologies.

References

- 1 Mezhev V.I. *Turkestan collection-systematic and alphabetical index of essays and articles on Russian and in foreign languages*, 1, Saint Petersburg, 1878, 150 p.
- 2 Gorshenina S., d'Anke von Kügelgen. *Le Recueil turkestanais de Mežov: l'utopie d'une somme exhaustive des connaissances sur l'Asie centrale*, in *Études Asiatiques*, LXV, 2011, 3, p. 625–659.
- 3 Kasymova A.G. *Turkestan collection of scientific papers*, Tashkent: Fan, 1985, 49 p.
- 4 Private Collections of Russian Turkestan in the Second Half of the 19th and Early 20th Century // ANOR-15 (Institut für Orientalistik, Halle, Mittelasien wissenschaft Humboldt-Universität, Berlin, and University of Lausanne), Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2004, 205 p.
- 5 Betger E.K. *Works of the Academy of Sciences of the Tajik SSR*, V. XVII, 1953, 348 p.
- 6 Kasymbekov A., Baktybaev M. *Collection of reports at Republican scientific-practical conference «O.Zhanibek's reading – 2016»*, Turkistan, 03.03.2016, 363 p.
- 7 Kasymbekov A. *Bull. of Sh.Esenova Caspian State University of technologies and engineering*, 2012, 2 (33), 131–136 p.
- 8 Rakhmatullaev M. *Information Technologies and Telecommunications. Abstracts republics. Scientific and Technical Conf.*, p. 1, Tashkent. Tuit. March 14–15, 2014, p. 191–193.
- 9 Ercan T. *Effective use of cloud computing in educational institutions*, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2 (2): 938–942, doi: 10.1016/j.sbspro.2010.03.130 p.

З.А. Какенова¹, Х. Садри²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана;

²Орталық Флорида Университеті, АҚШ
(E-mail: z_kakenova@mail.ru)

АҚШ пен Қытайдың Орталық Азияға қатысты сыртқы саясатының трансформациясы

Мақалада АҚШ пен Қытай сияқты халықаралық қатынастарда жетекші орын алатын елдердің сыртқы саясатындағы Орталық Азия аймағының алатын орны қарастырылды. Аталған мемлекеттердің қатынастарының даму тарихы мен аймақтағы мүдделердің эволюциясы талданған. АҚШ пен Қытайдың аймақ елдеріне қатысты сыртқы саясатындағы басым бағыттары анықталды. Мемлекетаралық қатынастардың экономикалық, энергетикалық салаларына айрықша көңіл бөлінді. АҚШ-тың Жаңа Жібек жолы мен Қытайдың Жібек жолы экономикалық белдеуі тұжырымдамалары қарастырылды.

Кілт сөздер: Орталық Азия, сыртқы саясат, Жаңа Жібек жолы, экономикалық мүдде.

Қазіргі халықаралық қатынастарда жаһандық үдерістер мен күштердің шығысқа қарай жылжуы байқалады. Осыған орай, халықаралық қатынастардың негізгі акторлары әлемнің бұл аймақта жетекші ролін бекітуге тырысады. Бұл аймақтың өзінде-ақ, аймақтық шиеленістер, энергоресурстар мен оларды тасымалдау жолдарына бақылау орнату, экономикалық жетекшілікке бәсекелестік сияқты аймақтық мәселелер де өршуде. Бұл орайда қазіргі уақытта ресурстарға бай, әрі Ауғанстан сияқты тұрақсыздық ошағымен шекараласатын, Еуразия құрлығында батыс пен шығысты, оңтүстік пен солтүстікті байланыстыратын Орталық Азия аймағының геосаяси маңыздылығы артуда. Сонымен қатар Орталық Азияның халықаралық қауымдастық алдында тұрған Ауғанстанды тұрақтандыру, терроризм мен экстремизмнің кеңеюінің алдын алу, есірткінің заңсыз айналымын тоқтату сияқты жаһандық өзекті мәселелерді шешудегі ролі зор.

Тарихи тұрғыдан халықаралық, саяси қатынастар жүйесіндегі Орталық Азияның маңыздылығы бұл аймақтың геосаяси факторымен анықталған. Тіпті географиялық ашулардан бұрын Орталық Азия Ұлы Жібек жолы арқылы Қиыр Шығыс елдерін Еуропа, Таяу Шығыс пен Оңтүстік Азия елдерін байланыстыратын Еуразия құрлығының өзегі болды. Кезінде Орталық Азия аймағында Ресей, Осман және Британ империяларының да мүдделері тоғысқан. Бұл елдердің өзара кірігуі мен мүдделерінің тоғысуын «Үлкен ойын» деп атап кеткен. Ағылшындықтар болса, аймақтағы олардың әскери болуын «бүкіл әлемді бақылауға мүмкіндік береді» деп санаған. Сол уақытта Ресей мен Британ империяларының мәмілеге келуінен кейін бұрындары бірегей тарихи, географиялық аймақ ықпал ету аймақтарына бөлініп, XX ғасырдың аяғына дейін өзінің геосаяси маңыздылығынан айрылды.

XXI ғасырда халықаралық қатынастарда өркениеттік фактордың маңыздылығы ұлғаяды. «Өркениеттер қақтығысы» тұжырымдамасының авторы С.Хантингтон, халықаралық қатынастардың болашақтағы жағдайын әлемдегі аса ірі өркениеттер арасындағы шиеленіспен байланыстырады. Осы орайда Орталық Азияның қытай, үнді, парсы, түрік сияқты әлемдік өркениеттер тоғысында орналасуын ескермеуге болмайды. Сонымен қатар аймақ этностық, демографиялық, діни және мәдени көптүрлілігімен сипатталады. Аймақтың геосаяси сипатын айта келе, оның территориясының көп бөлігін ислам фундаменталистері өздерінің «Ұлы Халифатына» енгізгенін де атап өту қажет. Терроризм және террористік топтардың бұл аймақтағы әрекеттері де Орталық Азия қауіпсіздігіне нұқсан келтіруі мүмкін [1; 25].

Орталық Азия аймағының геосаяси маңыздылығына ықпал ететін тағы да бірден бір фактор — аймақтың табиғи байлықтары. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін энергоресурстар мен пайдалы қазбаларға бай аймаққа Қытай, АҚШ, еуропалық мемлекеттердің коммерциялық қызығушылықтары бірден арта түсті. Аймақта дәстүрлі түрде үлкен ықпалға ие Ресей, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында өзінің позициясын салмақты экономикалық және саяси жобалармен бекіте алмады. Осылайша, Орталық Азия территориясында жаңадан «үлкен ойын» орын алды. Бұл ойынға аймақтық акторлармен қатар, аймақтан тыс АҚШ сияқты әлемдік державаның да араласуы да сөзсіз.

Орталық Азияға қатысты АҚШ-тың геосаяси мүдделерінің трансформациясын шартты түрде бірнеше кезеңдерге бөліп қарастыруға болады. 90-жылдардың басында Орталық Азияға қатысты АҚШ мүдделерін американдық саяси аналитик Грэм Фуллер Американың аймақтағы мүдделері шектеулі деп сипаттайды. Бұл уақыттағы АҚШ-тың мүдделерін бірнеше мәселелер төңірегінде қарастыруға болады. АҚШ аймақтағы мүдделерін Орталық Азия елдері мен Ресей арасындағы қатынастарымен тығыз байланыстырған. АҚШ үшін Ресей өзінің көлемі, халқы саны, экономикасы, табиғи ресурстар, әскери күші және жалпы халықаралық ықпалы тұрғысынан, әрине, посткеңестік кеңістіктегі аса ықпалды мемлекет боп қала берді. Орталық Азия мемлекеттері Ресейдің саясатына қаншалықты ықпал ете алатын болса, соншалықты бұл елдер АҚШ мүдделеріне сай келетін еді. Бұл орайда, Фуллердің пікірінше, аталмыш республикалардың саясаттары Ресейдің экспансионизм немесе авторитаризм сияқты тенденцияларына жанама түрде ынталындыруға немесе жұмсартуға ықпал ете алады. Егер бұл елдер экономикалық не басқа да салаларда жергілікті орыс халқын кемсітетін болса, не Ресейге қауіп төндіретін болса, олар Ресей тарапынан агрессивті жауап алуы мүмкін деген ойға келеді. Сондықтан да ол екі тарап жағынан бейбіт конструктивті қатынастардың дамуы жалпы аймақтық қатынастарға тиізетін оң салдары болмақ деп түйеді [2; 77].

Орталық Азияға деген көршілес жатқан аймақтық державалардың ықпалы да АҚШ тарапынан алаңдаушылық туғызды. Атап айтқанда, аймақ елдерінің Түркия, Иран, Ауғанстан және Қытай сияқты елдермен қатынастарын дамытуы маңызды факторлардың бірі болды. Бұл орайда Түркия аймақтағы конструктивті позициясына ие болған мемлекеттердің бірі болды. Түркия жаңадан қалыптасып келе жатқан әрі мәдени жағынан түріктерге жақын Орталық Азия елдері үшін өзінің батысқа бағытталған көзқарастарымен, демократиясымен, зиялылығымен, тұрақтылығымен мемлекетті дамытудың оңды моделі еді. Иранға келетін болсақ, американдықтардың пікірінше, бұл Ресейден кейінгі Орталық Азияға маңыздылығы бар мемлекеттердің бірі. Иран, геосаяси жағынан, Парсы шығанағы елдері, Түркия және Батыс мемлекеттерімен құрлық байланысын ашатын бірден бір мемлекет [2; 6].

АҚШ-тың 90-жылдары Орталық Азия мемлекеттеріндегі тағы бір қызығушылығы ядролық қаруды таратпау мәселесімен байланысты болды. Қазақстан территориясында орналасқан ядролық материалдарды шығару мәселесін шешуге АҚШ Нанн-Лугар бағдарламасы аясында бірталай жәрдем көрсеткен еді. Ядролық таратпау мәселесі АҚШ пен Қазақстан арасындағы қатынастарда елеулі орын алған мәселелердің бірі болды. Сонымен қатар бұл мәселе екі жақ тарапынан жоғары деңгейдегі келіссөздерде бірталай талқыланған. 2010 ж. Вашингтонда ядролық қауіпсіздік мәселелеріне арналған алғашқы саммит өтеді. Бұл және келесі жылдары Сеул, Гаагада өткен саммиттердің жұмысына Қазақстан мен АҚШ қатысып, ядролық қауіпсіздік, ядролық материалдардың жылыстауын алдын алу сияқты мәселелер талқыға салынған болатын. Мұндай қатынастар нәтижелерінің соңғысы 2016 жылдың 31 наурызында Қазақстан мен АҚШ-тың ядролық қару таратпау және ядролық қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық туралы бірлескен мәлімдемесіне қол қоюы болып табылады. Құжатта тараптар екі мемлекеттің ядролық материалдарын сақтау қауіпсіздігін арттыру үшін қабылдап жатқан нақты кешенді шараларын атап көрсетіп, осы салада іс жүзіндегі өзара ықпалдастықты жалғастыруға деген ұстанымдарын растайды [3].

Орталық Азиядағы АҚШ-тың экономикалық мүдделерінің орнын бөлек атап өту керек. Бұл саладағы қызығушылықтарына келетін болсақ, олар негізінен аймақтың шикізат көздерімен байланысты. Осы орайда Қазақстанның мұнай мен оны тасымалдау мүмкіндіктері мен Түркіменстанның газ қорларының АҚШ үшін маңыздылығы артты. Бұл уақыт аралығында Орталық Азия территориясында американдық энергетикалық компаниялар өздерінің жұмысын бастайды. Билл Клинтонның президенттік мерзімінен кейін, 2001 жылдың қаңтарында Джордж Буш президенттікке келеді. Оның кабинетінің ортасындағы адамдар негізінен мұнай өндірісі саласында жұмыс атқарған адамдар болатын. Вице-президент Дик Чейни, жетекші әлемдік геофизика және мұнай өндірісі саласындағы Halliburton. Inc. компаниясында бас атқарушы қызметін атқарды. Ұлттық қауіпсіздік бойынша кеңесші Кондолиза Райс Шеврон корпорациясында қызмет атқарған. Яғни, Буш әкімшілігі, энергетикалық қауіпсіздік мәселелеріне көп назар аударған болатын. Мұнай және геосаясат мәселелері Вашингтон саясатының ортасына қайтадан оралды [4; 30]. Бұл орайда АҚШ-тың Орталық Азияға деген ниеті жөнінде де ұлттық қауіпсіздік стратегиясында энергетикалық қауіпсіздік тұрғысынан қарастырылады. АҚШ-тың сыртқы саясатының өзекті мәселелері мен бағыттарын анықтайтын құжат АҚШ-тың ұлттық қауіпсіздік стратегиясы боп табылады. АҚШ-тың 2000 жылғы ұлттық қауіпсіздік стратегиясының энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында АҚШ-тың

Батыс жартышары, Африка, Орталық Азия және Каспий аймағында орналасқан одақтастырының, сауда әріптестерінің, энергия өндірушілерінің жаһандық экономиканың ортақ өркендеуін нығайту көзделген [5; 20].

Бұл стратегиялардағы Орталық Азиядағы энергоресурстары американдық әріптес мемлекеттерге тасымалдау тұрғынысынан ғана қарастырылған. АҚШ аса қуатты капиталистік мемлекет және жаһандық өндіріс құрылымында үстемдігі бар болғандықтан, тауарлар мен қызметтер үшін әлемдік нарықтарды кеңейтуге тырысады. Мысалы, еркін сауда келісімдерге сәйкес, әдетте, дамушы елдерді өздерінің шикізаттарынан пайдалануға дайын тауарларды өндірмей-ақ, бұл шикізат көздерін дайын тауарларды дайындай алатын дамыған мемлекеттерге жіберуге мәжбүрлейді. Сондықтан да жаһандық еркін нарықтарды дамыту АҚШ-тың саяси шешім қабылдау элиталарының өміршең стратегиясы боп табылады. Бұл орайда Эндрю Басевич, АҚШ «ашық әлем» немесе «еркін әлем» сияқты саясатын ұсынғанда, АҚШ өзінің технологиялары жағынан артықшылықта, ал американдық әскери күш тәртіпті сақтап, ережелердің орындалуын бақылайды деген сенімде [6; 6].

2001 жылғы оқиғалар АҚШ-тың тек аймақтық саясатына ғана емес, жалпы жаһандық саясатына бірталай өзгерістер енгізді. АҚШ қауіпсіздік стратегиясында жаһандық терроризммен күрес, террористік шабуылдардың алдын алу, терроризммен күресте одақтастықтарды жасау, жаппай қырып жою қарулардың таралмауы мен бұл қаруларды қауіпсіздікке қатер келтірмеуі, Американың қауіпсіздік институттарын ХХІ ғасыр шиеленістеріне қарсы тұру үшін трансформациялау сияқты мәселелер алдыға орынға қойылады [7; 2]. 2002 жылдан бастап әлемде болған өзгерістерді саралай отырып, АҚШ Грузияда, Украина және Қырғызстандағы «түсті революциялар» Еуразия кеңістігінде бостандық үшін жаңа үміттер әкеледі деп қорытындылайды [7; 2].

Орталық Азия аймағында өз мүдделерін көздеген аймақтық алпауыт елдердің бірі — Қытай. Қытай көптеген себептерге байланысты жергілікті мемлекеттермен конструктивті өзара ықпалдасу механизмдерін қалыптастыруға қызығушылығын танытуда. КСРО-ның ыдырауы Орталық Азия республикаларының тәуелсіздіктерін алуларына әкелді. Нәтижесінде Қытай өзінің шекараларының солтүстік-батыс бөлігінде жаңа мемлекеттермен беттесті. Мемлекеттер арасындағы шекара мәселесі әлі шешілмеген еді, ал Орталық Азияның жаңа мемлекеттеріндегі саяси жағдайдың тұрақсыздануы Қытайдың Шыңжан-Ұйғыр автономды аймағына шиеленіс әкелуі мүмкін еді.

90-жылдардың басында Орталық Азия елдері тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін мемлекеттің тәуелсіз екендігін дәлелдер ерекшеліктердің бірі аумақтық тұтастық белгісі болып табылатын көрші елдермен мемлекеттік шекараларын белгілеу үдерісі басталды. Мұнда Қытай өзінің аймақтағы сыртқы саясатының басты мақсаттары ретінде Орталық Азияның көршілес жатқан елдерімен шекара мәселелерін шешу мен мемлекеттік шекара туралы келісімдерге қол қою мәселелерін қарастырды. Жалпы Қытай мен көршілес жатқан Орталық Азия елдерінің шекара мәселесі Ресей патшалығы кезінен өзінің шешуін күткен мәселелердің бірі еді. Көптеген онжылдықтар бойы кеңес және қытай коммунистік партиялары арасындағы күрделі қатынастар аталған мәселелерді шешуге бөгет болып, аяғында бұл мәселелер жаңа тәуелсіз мемлекеттердің мұрагерлігіне өтті. Қытайдың Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан елдерімен шекараларын анықтау мәселесі кеңес режиміне қарағанда әлдеқайда тез әлі бейбіт өтті. Сонымен, Қытай шекаралары туралы келісімдерге Қазақстанмен 1994, Қырғызстанмен 1996, ал Тәжікстанмен 2002 жылдары қол қояды. Атап өтетін жайт, кей даулы аймақтардың заңды мәртебелері бірнеше жылдар өткеннен кейін ғана күрделі келіссөздер нәтижесінде бекітілген еді. Мысалы, 2002 жылдың 10 мамырында Пекинде Қ. Тоқаев пен Т.Цзянсюан Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы Үкіметтері арасында Қазақ-Қытай мемлекеттік шекарасын демаркациялау туралы хаттамаға қол қойды. Осылайша, Қазақстан мен Қытай арасындағы шекара мәселесі үш ғасырлық ұзақ мерзімді қамти отырып, ХХІ ғасырда оң шешімін тапты [8; 42].

Алғашқы кезде Қытай өзінің батыс аймағындағы жағдайдың тұрақтануына мүдделі болды. Бұл өз кезегінде сепаратизм мен экстремизм сияқты мәселелермен күресті білдірген еді. 90-жылдардың аяғына қарай Ауғанстанда талибтердің және Орталық Азия елдерінде исламистердің белсендеуі мәселені терроризммен күрес өлшеміне көшірді. Бұл орайда қауіпсіздік мәселесін шешу мақсатында 2001 ж. Шанхай ынтымақтастық ұйымы құрылды. АҚШ-тың Ауғанстандағы антитеррористік операциясы Орталық Азиядағы күштердің жаңадан орналасуына әкелді. Террористік қауіптің өсуі аймаққа деген әлемдік және аймақтық державалардың қызығушылық танытудың соңғы себебі болған жоқ.

Аймақ табиғи ресурстарға, әсіресе көмірсутектерге бай. Экономиканың жедел дамуы жағдайында ҚХР өзінің энергетикалық қауіпсіздігі мәселесін шешуге мүдделі болды. Сондықтан Орталық Азия отын импорттауды диверсификациялаудың аса әлеуетті бағыты боп көрінді.

2000-жылдардың басындағы Қытайдың Орталық Азияға қатысты саясаты Пекиннің қатысуымен аймақтық өзара ықпалдастық институттар мен механизмдердің қалыптасуымен, әрі Қытайдың белсенді экономикалық қатысуымен сипатталады. Қытайдың аймақтағы экономикалық белсенділігінің негізгі аспектері негізінен сауда және энергетика салаларымен тығыз байланысты болды. Қытайдың энергетикалық қауіпсіздік стратегиясын қамтамасыз етудің маңызды құрамдас бөлігі «сыртқа шығу» саясаты боп табылады. Бұл қытай технологиялары мен капиталын пайдалана отырып, шетелдік кен орындарын игеруді білдіреді. Бұл саясат негізінен көршілес жатқан мемлекеттерге бағытталған, себебі Ресей, Қазақстан және Орталық Азия мемлекеттері мұнай, газ ресурстарына бай. Сонымен қатар бұл мемлекеттер достық ниеттері бар, әрі саяси тұрғыдан алып қарағанда салыстырмалы түрде тұрақты елдер боп келеді. Сондықтан да Қытайдың энергетикалық саладағы ұзақ мерзімді жоспарлары да бұл аймаққа қатысты болуы тиіс [9; 60].

Қытайдың Орталық Азия елдерімен қатынастарын дамыту, ең алдымен, бұл елдің өзінің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерімен тікелей байланысты. Бұл орайда Орталық Азиядан ҚХР-ға энергоресурстарды тасымалдау Қытайдың аймаққа деген стратегиясының маңызды бағыты боп табылады. Қарқынды дамып келе жатқан Қытай экономикасы елеулі энергоресурс көлемін қажет етеді. Бірақ Таяу Шығыстағы шиеленістік жағдай, Иран ядролық бағдарламасы төңірегіндегі келеңсіз жағдай, теңіз жолдары арқылы минералды ресурстарды тасымалдаудағы қауіп-қатер мәселелері Қытай жетекшілері тарапынан шикізат ресурстарының жаңа импорт нарығын табуды талап етеді. Мұндай нарықтардың бірі ретінде Қытай Орталық Азия аймағын қарастырады [10; 135].

Қытайдың энергетикалық стратегиясының «орталықазиялық бағыты», қытай сарапшыларының пікірінше, бірнеше факторлармен байланысты. Біріншіден, мүдделердің «өзара толықтырылуы». Яғни Орталық Азия үшін өздерінің мұнай, газ ресурстарын игеру үшін инвестициялар мен өткізу нарығы қажет болса, Қытай өзінің энергия көздерін диверсификациялауды қажетсінеді. Екіншіден, ортақ шекаралардың бар болуы мұнай-газ ресурстарын делдалсыз тасымалдауға мүмкіндік береді. Қытайдың энергетикалық қауіпсіздігі үшін энергия тасымалдаушыларды Орталық Азияның жерүсті магистральды құбыр желілері арқылы тасымалы аса маңызды боп келеді. Үшіншіден, бұл Қытайдың Солтүстік-Батысын дамыту бағдарламасына жәрдемдеседі. Бұл СУАР халқын жаңа жұмыс орындарымен қамтамасыз ете отырып, аймақтағы тұрақтылыққа атсалысады. Төртіншіден, өзінің бейбіт айналасын қамтамасыз ету мен Орталық Азияға деген ықпалдастықты кеңейту, Қытайдың болашақтағы геосаяси мүдделерін іске асыруға мүмкіндік береді [11; 146].

Осылайша, 20 жылдан астам уақыт аралығында Қытайдың аймақтағы саясаты мен мүдделері бірталай өзгерістерге ұшырады. Басында қауіпсіздік және шекараны анықтау мәселесін шешуде белсенділік танытқан Қытай, кейін толыққанды экономикалық ынтымақтастыққа келді және қазіргі уақытта аймақтағы жетекшілікке үміткер державалардың бірі боп табылады.

АҚШ та, Қытай да, әрине, Орталық Азияда өздерінің нақты мүдделерін көздеуде. Бұл елдер аймақтағы өздерінің саяси, экономикалық, мәдени-гуманитарлы үстем ықпалын бекіткілері келеді. Мұндай бәсекелестіктің айқын көрінісі ретінде соңғы жылдары АҚШ, ҚХР тарапынан ұсынылып жатқан көпжақты жобаларын қарастыруға болады.

Америка Құрама Штаттары ұсынған бағдарламаларға келетін болсақ, біріншіден, Жаңа Жібек жолы жобасын атап өту қажет. Бұл жоба Орталық Азия мен Оңтүстік Азия арасындағы сауда-экономикалық, инфрақұрылымдық байланыстарын дамыту стратегиясы боп табылады.

АҚШ-тың Жаңа Жібек жолы жобасын 2011 жылдың 20 шілдесінде Мемлекеттік хатшы Хиллари Клинтон Үндістанның Ченнай қаласында сөйлеген сөзінде ұсынды. Х.Клинтон АҚШ Тынық мұхиты державасы боп табылатынын атай келе, Үндістанның Үнді мұхиты мен Тынық мұхиты арасындағы су жолдарының үйлестірушісі екендігін атап өтті. Сонымен қатар ол бұл екі мемлекеттің аймақ болашағын қалыптастыруға атсалысуын көрсетті. Бұл жоба Ауғанстан арқылы Орталық және Оңтүстік Азияны байланыстыратын инфрақұрылымды қалыптастыру мен аймақтар арасындағы сауда қатынастарын либерализациялауды көздейді. Х. Клинтон өз сөзінде тарихта бұл екі аймақтың бір-бірімен және құрлықтың басқа да аймақтарымен Жібек жолы арқылы байланысты болғанын атап өтеді. Сонымен қатар мемлекеттік хатшы Жаңа Жібек жолын құру мақсатында бірігіп жұмыс істеуге,

яғни жаңа теміржолдарын, автомобиль жолдарын, энергетикалық инфрақұрылымды бірігіп құрыстыруға шақырады [12].

Жалпы, Жаңа Жібек жолы тұжырымдамасын Орталық Азия бойынша аса ірі американдық зерттеушісі Ф. Старр ұсынған «Үлкен Орталық Азиядағы ынтымақтастық пен даму бойынша серіктестік» идеяларының жалғасы деп қарастыруға болады. Бұл идеяға сәйкес, «Үлкен Орталық Азия» деп аталатын жаңа аймақтың пайда болуы аймақтың тұрақтылығы мен модернизациясына өз үлесін қосады, әрі аймақтық деңгейдегі көлік және сауда қатынастарын қайта құру, орталығы Ауғанстанда орналасқан Орталық Азия маңызды экономикалық аймақ құрудың бірден бір тәсілі боп табылады [13].

Жібек жолы идеясы бұл тұжырымдамадан бұрын да болған еді. 1999 жылы АҚШ Конгресінің өкілдер палатасының қабылдауынан кейін «Жібек жолы стратегиясы туралы акт» құжатында заңды түрді бекітілген. 2006 жылдың мамыр айында Ауғанстандағы әскери іс-қимылдардың жаңа жағдайын ескере отырып, аталған актіге толықтырулар мен өзгерістер енгізілді. АҚШ ішкі қорғау потенциалын дамыту мен Жібек жолы елдерінің шекара қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажеттілігін атап көрсетті [14].

«Жаңа Жібек жолы» бұл Еуразия кеңістігін толығымен қамтитын, АҚШ-тың экономикалық мүдделерін бекітуді мақсат етіп қоятын, АҚШ-тың Ауғанстандағы антитеррористік кампаниясының жетістігін бекіту мен АҚШ-тың кең ауқымды геостратегиялық мақсаттарын жүзеге асыруға бағытталған тұжырымдама. Бұл стратегияның экономикалық құралдарына келесілер жатады: аймақ мемлекеттерін әлемдік қаржылық-экономикалық үдерістерге тарту бойынша американдық бастамалар Орталық Азия аймағында көліктік коммуникацияларды дамыту, есірткіні өндіру күресіндегі аграрлық саясатты пайдалану. Екінші жағынан, энергетика саласындағы көлік және коммуникация желілерін дамытуға басымдық берілгендіктен, Орталық Азия мен Оңтүстік Азияны байланыстыратын оңтүстік энергетикалық және көліктік дәлізін құрастыру, аталған мемлекеттерге әлемдік нарықтарға шығудың тағы бір жолын иемденуі мүмкін. Ауғанстан арқылы өтетін транзиттік көлік дәлізін ашуда бірталай алға басу байқалуда. Өзбекстан Хайратон-Мазари-Шариф бағытындағы Ауғанстан тарихындағы алғашқы теміржол құрылысын 2011 жылы аяқтаған болатын. Сонымен қатар өзбек компаниялары Ауғанстан территориясында Мазари-Шариф-Кабул бағытындағы 11 көпірді салды [10; 130].

Дегенмен, Жаңа Жібек жолы тұжырымдамасын толыққанды іске асыруын бірнеше факторлар күрделендіретін сияқты. Біріншіден, АҚШ капиталды көп қажет ететін көлемді инфрақұрылымдық жобаларды жүзеге асыруға қажетті қаржылай ресурстарды бөлуге асықпайды. АҚШ-тың ресми өкілдері өздерінің сөздерінде көбінесе бұл жобаға шетелдік жеке компаниялар не институттардың қаражат көмегін тарту туралы мәселелерін қозғайды. Сонымен қатар АҚШ Ауғанстанның посткризистік қайта құру мен даму мәселелерін барынша басқа мемлекеттермен жауапкершілігін бөлісуге тырысады. Бұл, ең алдымен, жобаларды қаржыландыру мәселесімен байланысты. Екіншіден, халықаралық коалиция әскерлерін шығару, елдегі қауіпсіздік жауапкершілігін жергілікті қауіпсіздік күштеріне беру, Ауғанстандағы жағдайдың одан әрі ушығуына әкеп соғуы мүмкін. Бұл фактор өз кезегінде ірі инфрақұрылымдық жобалардың іске асырылуына күмән туғызуда [10; 131].

Жалпы, Жаңа Жібек жолы тұжырымдамасы АҚШ-тың Орталық және Оңтүстік Азия аймақтарының қауіпсіздігін экономикалық тетіктер арқылы қамтамасыз ету мүдделерін көрсету мақсатында дайындалған идея боп табылады.

Жоғарыда атап өткендей, соңғы онжылдықта Орталық Азияның Қытайға деген маңыздылығы артуда. 2013 жылғы ҚХР Төрағасы Си Цзиньпиннің Орталық Азия елдеріне деген сапары Қытайдың аймақтағы саясатының өзгеруінің айғағы. Бұл кезде Қытай тарапынан Жібек жолы экономикалық белдеу идеясы туралы айтылады. Аймақтағы басқа да державалардың әрекеттеріне жауап ретінде Қытай бастаманы өз қолына алып, стратегиялық қайта бағыттауы туралы мәлімдейді. 1996 жылы «Шанхай бестігінің» пайда болуынан кейін Орталық Азия елдерімен қатынастарды орнату мен бірте-бірте күшейту ынтымақтастық саясаты тұжырымдамалық негізде Қытайдың жаңа ұзақ мерзімді саясатын ескере отырып, аймақта экономикалық белдеу қалыптастырумен байланысты болды. Бұл Еуразия құрлығында көлік инфрақұрылымын қалыптастыру, кедергілерді жою арқылы өзара сауда көлемін арттыру, өзара экономикалық операцияларда ұлттық валюталар ролінің күшеюі сияқты мәселелердің жүзеге асуын білдіреді. Сонымен қатар Си Цзиньпин аймақ мемлекеттері арасында

еркін сауда аймағын құру мүмкіндігін қарастыру мәселесін, мәдени және әлеуметтік байланыстарды дамыту мүмкіндіктерін қарастыруды ұсынды [15].

Қытайдың Жібек жолы экономикалық белдеуі жобасын ұсынудың маңызды факторы ретінде Орталық Азияның геосаяси маңыздылығы мен аймақтан тыс акторлардың мүдделерін атап өтуге болады. Мәселен, АҚШ-тың соңғы жалдардағы Азия-Тынық мұхиты аймағына деген қызығушылықтарының артуы, Жапония, Оңтүстік Корея, Австралия сияқты мемлекеттермен одақтық қатынастардың орнауы Қытай тарапынан ҚХР-ды стратегиялық қорғау саясаты ретінде қабылдануда. Сондықтан Қытай өзінің тікелей шекараласатын аймақтармен, оның ішінде Орталық Азия елдерімен тығыз қатынастар орнатуға мүдделі. Бұл жағдайда Орталық Азия елдерінің территориясы Қытай үшін Батысқа, Таяу Шығысқа шығуға мүмкіндік беретін жерүсті дәліз ретінде қарастырылуда [10; 134].

Бұл саладағы ірі отандық зерттеушісі К. Сыроежкиннің пікірінше, Орталық Азияға қатысты Қытай мен АҚШ арасындағы қатынастар ынтымақтастық пен бәсекелестік қатынастар ретінде сипатталады. Қысқа мерзімдегі болашақта АҚШ пен Қытайда, экстремизм мен терроризммен күрес мәселелері, халықаралық қатынастарда тұрақтылыққа қол жеткізу, энергоресурстарға қауіпсіз жолмен қолжеткізу, экономикалардың өзара тәуелділігі сияқты ортақ мүдделері бар. Бірақ мұндай ортақ мүдделер негізінен уақытша сипатқа ие [16; 305]. АҚШ Қытайдың таяу болашақта жетекші экономикалық державаға айналу перспективасынан қауіптенеді. Американдық сарашылардың бағалауы бойынша, Қытай 10–15 жылдан кейін АҚШ-тың жаһандық үстемдігіне бөгет болуы мүмкін.

Жалпы Орталық Азия мемлекеттері жаңа инфрақұрылымдық нысандарды салуға, сауда байланыстарын дамыту мен әлемнің жетекші елдерімен тығыз серіктестік қатынастар орнатуға қызығушылық танытуда. Кең көлемді жобаларды қаржыландыру, жаңа балама көлік дәліздерін қалыптастыру мен шекаралас елдермен сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамыту Орталық Азия елдерінің ұлттық мүдделеріне сай келеді. Бірақ қарама-қайшылықтарға толы, әлі үйлестірілмеген жобаларды іске асыру Орталық Азиядағы геосаяси бәсекелестікті одан әрі күрделендіріп, аймақтық шиеленістерді ушықтыруы мүмкін. Сондықтан Қытай не АҚШ тарапынан Орталық Азия мемлекеттеріне ұсынылған жобалар ең алдымен, аймақ елдерінің мүдделерін ескеруі қажет, және де бұл жобаларды іске асырудың қысқа мерзімді әрі ұзақ мерзімді нақты қадамдары бекітілуі тиіс деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Huntington S.P.* The clash of civilization? // *Foreign Affairs*. — 1993. — No. 72. — P. 22–49.
- 2 *Fuller E. Graham.* Central Asia. The new geopolitics. — Santa Monica: RAND, 1992. — 86 p.
- 3 Қазақстан мен АҚШ-тың ядролық қару таратпау және ядролық қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық туралы бірлескен мәлімдеме. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: http://www.akorda.kz/kz/events/international_community/foreign_v
- 4 *Iseri E.* The U.S. Grand Strategy and the Eurasian Heartland in the Twenty-First Century // *Geopolitics*. — 2009. — No. 46. — P. 26–46.
- 5 *The National Security Strategy of the United States of America*. — September. — 2002. — 32 p.
- 6 *Bacevich A.J.* American Empire: The Realities & Consequences of US Diplomacy. — Harvard University Press. — 2002. — 312 p.
- 7 *The National Security Strategy of the United States of America*. — March. — 2006. — 54 p.
- 8 Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты. — Алматы, 2012. — 424 б.
- 9 *Медеубаева Ж.М.* История формирования внешнеполитической доктрины Республики Казахстан (1991–2010 годы). — Астана: Мастер По, 2012. — 297 б.
- 10 *Умаров А.А.* Стратегические инициативы США и Китая в Центральной Азии // *Сравнительная политика*. — 2015. — № 1 (18). — С. 128–138.
- 11 *Семенов Н.К.* Китайский энергетический вектор: значение ШОС и безопасность в Центральной Азии. — 2012. — № 3. — С. 144–160.
- 12 *Remarks on India and the United States: A Vision for the 21st Century*. — [ER]. Access mode: <http://www.state.gov/secretary/20092013clinton/rm/2011/07/168840.htm>.
- 13 *Starr F.* A 'Greater Central Asia Partnership' for Afghanistan and its Neighbors. Washington: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2005. — 38 p.
- 14 H.R. 1152 (106th): Silk Road Strategy Act of 1999. — [ER]. Access mode: <https://www.govtrack.us/congress/bills/106/hr1152/text/ih>.
- 15 К итогам визита Си Цзиньпина в Центральную Азию: Казахстан. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://carnegie.ru/2013/09/16/ru-pub-52988>.
- 16 *Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы / Под общ. ред. К.Л. Сыроежкина*. — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. — 456 с.

З.А. Какенова, Х. Садри

Трансформация внешней политики США и Китая по отношению к Центральной Азии

В статье рассмотрена роль Центральноазиатского региона во внешней политике ведущих игроков международных отношений — США и Китая. Проанализированы основные этапы развития взаимоотношений и эволюция интересов данных стран в регионе. Выявлены основные приоритетные направления внешней политики США и Китая по отношению к государствам региона. Особое внимание уделено экономической и энергетической составляющей межгосударственных отношений. Рассмотрены концепции Нового Шелкового пути США и экономического пояса Шелкового пути Китая.

Z.A. Kakenova, H. Sadri

Transformation of foreign policy of the USA and China towards Central Asia

This article examines the role of Central Asia in the foreign policy of the leading players of international such as the USA and China. The main stages of development of relations and the evolution of these countries' interests in the region were analyzed. The basic priority directions of the foreign policy of the United States and China towards the states of the region were revealed. Particular attention is paid to the economic and energy component of interstate relations. The concepts of the New Silk Way of the United States and the Silk Way Economic Belt of China were considered.

References

- 1 Huntington S.P. *Foreign Affairs*, 1993, 72, p. 22–49.
- 2 Fuller E. *Graham. Central Asia. The new geopolitics*, Santa Monica: RAND, 1992, 86 p.
- 3 A joint statement on non-proliferation and cooperation in the field of nuclear safety of Kazakhstan and the U.S., [ER]. Access mode: http://www.akorda.kz/kz/events/international_community/foreign_v
- 4 Iseri E. *Geopolitics*, 2009, 46, p. 26–46.
- 5 The National Security Strategy of the United States of America, September 2002, 32 p.
- 6 Bacevich A.J. *American Empire: The Realities & Consequences of US Diplomacy*, Harvard University Press, 2002, 312 p.
- 7 The National Security Strategy of the United States of America, March 2006, 54 p.
- 8 Foreign policy of the Republic of Kazakhstan, Almaty, 2012, 424 p.
- 9 Medeubayeva Zh.M. *The history of formation of foreign policy doctrine of the Republic of Kazakhstan (1991–2010)*, Astana: «Master Po», 2012, 297 p.
- 10 Umarov A.A. *Comparative politics*, 2015, 1 (18), p. 128–138.
- 11 Semyonova N.K. *Chinese energy vector: the value of the SCO and security in Central Asia*, 2012, 3, p. 144–160.
- 12 *Remarks on India and the United States: A Vision for the 21st Century*, [ER]. Access mode: <http://www.state.gov/secretary/20092013clinton/rm/2011/07/168840.htm>.
- 13 Starr F. *A 'Greater Central Asia Partnership' for Afghanistan and its Neighbors*. Washington: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2005, 38 p.
- 14 H.R. 1152 (106th): Silk Road Strategy Act of 1999, [ER]. Access mode: <https://www.govtrack.us/congress/bills/106/hr1152/text/ih>.
- 15 To the results of Xi Jinping visits in Central Asia, [ER]. Access mode: <http://carnegie.ru/2013/09/16/ru-pub-52988>.
- 16 Central Asia today: challenges and threats. Edited by K.L. Syroezhkin, Almaty: KazISS under the President of the Republic of Kazakhstan, 2011, 456 p.

N.A. Kassymzhanova¹, M. Dutta²

¹*Ye.A. Buketov Karaganda State University;*
²*Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India*
(E-mail: nazie_one@mail.ru)

Kazakhstan and UNESCO: some aspects of cooperation

This article considers some aspects of cooperation between Kazakhstan and UNESCO in the field of culture, education, science and information. The article also analyzes the activity of Kazakhstan on the implementation of the provisions of international conventions in the above areas, such as the safeguarding of intangible cultural heritage, ratified by Kazakhstan in 2003. The authors assess the work of UNESCO in all fields and projects that are implemented in Kazakhstan.

Key words: UN, UNESCO, Kazakhstan, global development, cooperation, cultural and natural heritage.

Today, Kazakhstan is one of the leading countries in Central Asia on the level of international activity; passes a stage of internal socio-economic changes which are reflected in the foreign policy of the country [1]. The ambitious task of becoming one of the thirty most competitive countries of the world objectively encourages Kazakhstan to greater involvement in the affairs of the international community [2].

President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev, addressing the participants of the 28th session of the General Conference on 15th November 1995, said that over half a century, UNESCO has become a reputable international organization, which actively influences the processes of global development. Occupying a central position between Europe and Asia, being the scene of economic and political contacts, Kazakhstan is able to become a link connecting the two great civilizations of East and West. Since independence, the country is experiencing a spiritual renaissance and is committed to the revival of the cultural traditions of the Great Silk Road, the spirituality artery, which has left a deep mark in the outlook of Kazakhs. However, without the blossoming of national cultures, capable of mutual enrichment, there cannot be a stable economic development, social progress, democracy and durable peace in the world [3].

Kazakhstan, playing a prominent role in the international arena, has managed to transform its position from international aid recipient country to a donor country in the twenty years of independence. In Kazakhstan, a number of reforms were held in the fields of culture, education, science and information.

On an ongoing basis in cooperation with the UNESCO Cluster Office in Almaty implemented projects for the preservation and promotion of cultural and natural heritage of Kazakhstan. As a result of this interaction «The Mausoleum of Khoja Ahmed Yassauï» (2003), «Petroglyphs within the Archaeological Landscape of Tamgaly» (2004), Korgalzhyn and Nauryzum national parks within the category «Sary-Arka — Steppe and Lakes Northern Kazakhstan» (2008), «Akzhayik» state nature reserve and «Katon-Karagay» national park (2014) included in the UNESCO World Heritage List [4].

In early 2013 the National Commission of Kazakhstan on UNESCO and ISESCO jointly with the Chinese and Kyrgyz parties has completed the preparation of the first segment of a serial transboundary nomination to the UNESCO World Heritage List — «Silk Road: the initial section and the route network of the Tien Shan corridor». In the framework of first phase has been nominated 8 monuments of Silk Road's Zhetysay segment: Ancient settlements Talgar Kayalyk, Karamergen located in Almaty region and Aktobe, Ornek, Kulan, Kostobe, Akyrta located in Zhambyl region. In February, 2013 nomination dossier was submitted to the UNESCO World Heritage Centre (WHC). On June 22, 2014 in Doha, Qatar at the 38th session of the UNESCO World Heritage Committee's was taken decision for the inclusion of properties on the World Heritage List [5].

In order to implement the WHC recommendations for the conservation of the outstanding universal value of the World Heritage site — the petroglyphs of Tamgaly in 2013 had developed a feasibility study for construction of visit-center in the area of regulation of the reserve-museum building, work has begun on the preparation of a management plan for the study, preservation and popularization of this wonderful architectural monument.

Active work is being done to implement the provisions of the International Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (2003), which was ratified by Kazakhstan. National Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (ICH) created in 2012 under the National Committee

of the Kazakhstan continued its work. As a result of the work done by the Committee the Head of State was approved in January 2013 and in April 2013 Government approved the concept of preservation and development of ICH of RK designed to be a basic document for the development of comprehensive measures for ICH protection, including the identification, documentation, research, preservation, protection, promotion, enhancement and transmission through formal and informal education. Also in this period, the order of the Minister of Culture approved National list of intangible cultural heritage of Kazakhstan, which originally included 45 items.

At the initiative of UNESCO Cluster Office in Almaty from April 2012 to February 2013 were held series of sub-regional training on mechanisms for implementation of the International UNESCO Convention on the protection of intangible cultural heritage in Kazakhstan. The purpose of these trainings was the training of national and regional experts on procedures of completion and submission of nominations to the UNESCO registries, strengthening regional cooperation on drawing up joint multinational applications, exchange of experiences and practices in the field of inventory, protection and promotion of intangible cultural heritage in the region.

However, in the UNESCO country program document for the Republic of Kazakhstan for 2012–2014 is noted that Kazakhstan has not yet ratified key international agreements such as the Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property of 1970 [6; 147–155] and the Convention on the protection and promotion of the diversity of cultural expressions of 2005.

In the field of traditional crafts, UNESCO continues to work with the artisans to establish quality standards and adapt products to national, regional and international markets, which has an impact on job creation for vulnerable groups, especially women and young people through the project of UNESCO and the Korean Trust Fund for the development of creative industries in Kazakhstan (2011–2012) [7; 19].

In education, Kazakhstan consistently implements global UNESCO program «Education for All» and «Education for Sustainable Development». The country is also an active participant of the system of UNESCO Associated Schools (ASPnet). Today, under the «UNESCO Associated Schools» project there are 20 schools, 4 more schools are candidate schools. 3 ASPnet schools of Almaty city are involved in international pilot project of UNESCO's «Education for the Future».

August 21, 2013 in Astana hosted a regional forum dedicated to achieving the Millennium Development Goals (MDGs) in the education and development of appropriate development strategy after 2015. In the event was attended by the UN Special Rapporteur on the right to education K. Singh, which subsequently highlighted results the Forum in his report at the next UN General Assembly session in September 2013 [8; 10].

A very important contribution to the development of cultural and educational programs through the youth in the country is making by Kazakhstan National Federation of UNESCO Clubs, which consists of 32 clubs with more than 3000 active members all over Kazakhstan. Organizing and carrying on a permanent basis the various national, regional and international activities of UNESCO Clubs Federation are working on inculcation of the country's younger generation high ideals and principles of UNESCO.

For example, August 22–23, 2013 International Conference «Global Ethics: Save Planet Earth» was held in Astana with the support of the National Commission and the World Federation of UNESCO Clubs with the participation of renowned experts and UNESCO experts on ethics and intercultural communication, education and cultural heritage of Central Asia, the Asia-Pacific region, Europe and America. The outcome of the event was the adoption of the Astana Declaration and transference it to the Director General of UNESCO I. Bokova for the further promotion of ideas of global ethics within the Organization [9]. During the conference, also held an Extraordinary Executive Council of the Asian Federation of UNESCO Clubs (AFUCA), where one of the topics of discussion was the opening AFUCA Delegation in Kazakhstan.

In the Republic of Kazakhstan project «Children are painting the world» was launched in 1999. The initiative, announced by the Director-General of UNESCO, has been highly successful: the number of UNESCO Clubs, increased to thirty-two, significantly strengthened and reflects the geography of the country, expanded network of educational organizations, as well as increased the number of participants. In 2010, in the framework of the official, the «rapprochement of cultures», which became a milestone and a new stage in the development of the project, Kazakhstan initiated a biennial international festival of children's art «Children are painting the world. Central Asia».

From 20 to 24 August 2014 in Astana was held the next stage of the International Festival «Children Draw World. Central Asia», which was attended by 150 young artists from Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajiki-

stan, Turkmenistan and Uzbekistan. The event was timed to the celebration of the International Decade for the Rapprochement of Cultures. This project is supported by the UNESCO Cluster Office in Almaty and the National Commission of the Republic of Kazakhstan for UNESCO and ISESCO. Over the years the festival has become one of the most important and promising projects in the cultural sphere, involving a growing number of young participants.

According to speech of S.A. Lazarev, Director of the UNESCO Cluster Office in Almaty for Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan: «...regular holding of the festival and the publication of the album «Children Draw World. Central Asia» have become a sort of starting point for the activation of the youth as the main driving force of the UNESCO Club movement. Young people should be given opportunities for active participation in the organization of various events in order to promote cultural diversity, dialogue, tolerance, mutual understanding and cooperation. In other words — in the implementation of UNESCO's ideals and principles» [10].

In the field of science Kazakhstan actively participates in the UNITWIN of UNESCO Department. Currently in Kazakhstan there are 4 UNESCO Departments: UNESCO Department «Science and Spirituality» at the Institute of Oriental Studies named after R.Suleymenov, UNESCO Department on Pedagogy at the Abai Kazakh National Pedagogical University, UNESCO Department on Journalism and Communication at the Kazakh National University named after Al-Farabi, and the UNESCO Department on tolerance at L.Gumilyov ENU [11; 8].

In the field of information and communication there progressively implementing training programs on journalism in the national educational context, as well as becoming more popular applications of Information and Communication Technologies (ICT). For example, in 2013, Almaty hosted the Central Asian Symposium «Information and Communication Technologies in Education: Innovative ICT practices for learning throughout life», organized by the National Commission of the Republic of Kazakhstan for UNESCO and ISESCO in cooperation with MES and the Regional educational Bureau for Asia and the Pacific in Bangkok.

It is worth mentioning separately the main achievements of Kazakhstan in UNESCO line activities. In the first place, it is the adoption of the Declaration of Alma-Ata on Promoting Independent and Pluralistic Asian Media in October, 1992 [1]. In the period 1999–2001, Kazakhstan was elected and served as Deputy Chairman of the Executive Board of UNESCO from the Group of Asian-Pacific region, representing all the countries of the region in the main governing body of UNESCO, coordinate and make suggestions and questions for consideration by the Organization on behalf of the Asia-Pacific region [12].

The recent visits of UNESCO General Director Irina Bokova to Astana in May, 2012 and in August, 2013 reinforce the growing prestige of Kazakhstan in the Organization. Kazakhstan's chairmanship in the UNESCO Committee on conventions and recommendations for the period from 2011 to 2013, which is a permanent subsidiary body of the Executive Council of the organization and was established in accordance with the 70th Session of the decision of the Executive Board in 1965, also made a significant contribution to the role of the country's development Organization [13]. A significant event of the reviewed period was the election of Kazakhstan in 19 November, 2013 as a member of the World Heritage Committee for the next four-year cycle. This success was the result of intense campaigning and effective interaction between representatives of the Republic of Kazakhstan with foreign delegations [11; 1].

The undoubted success of foreign policy of Kazakhstan in UNESCO, can rightly be considered the announcement of 2010 year as the International Year for the Rapprochement of Cultures by the country's initiative, which then received the unanimous support of the UN General Assembly at its 67th Session, proclaimed the International Decade for the Rapprochement of Cultures for the 2013–2022.

In resolution 62/90 the UN General Assembly recommended Member States to consider appropriate and, where appropriate, to propose initiatives that identify areas for action in all sectors and at all levels of society in order to promote inter-religious and intercultural dialogue, tolerance, mutual understanding and cooperation, in particular, with the help of the ideas put forward in the high-level Dialogue on interreligious and intercultural understanding and cooperation for peace [14].

In July, 2014 in Kazakhstan was organized and hosted the first interregional meeting of National Commissions for UNESCO. For the first time in the history of UNESCO representatives of National Commissions for UNESCO gathered outside the headquarters of UNESCO to discuss topical issues of development. The meeting was attended by heads and representatives of National Commissions of more than 110 member countries, the UNESCO Secretariat, observers from partner organizations (Mica, ALECSO), as well as representatives of cultural, academic and civil society of the Republic of Kazakhstan. The main objective of the meeting was to discuss the issues of further growth and development of the National Commissions for

UNESCO at the country, regional and global levels, and their active involvement in the work of the UNESCO Secretariat, strengthening existing and creating new partnerships with the National Commissions around the world.

As noted in his speech at the 37th session of the UNESCO General Conference in Paris in November, 2013, Chairman of the National Commission of the Republic of Kazakhstan for UNESCO I.N. Tasmagametov: «for Kazakhstan cooperation with this Organization has always been one of the priorities of foreign policy». For over twenty years, UNESCO has provided substantial support to Kazakhstan in reforming the national education system, science and culture. Through UNESCO it has received an opportunity to adopt best international practices in the sphere of information and communication. In this difficult period of financial difficulties for the UNESCO Kazakhstan is making additional efforts to support the Organization. Since 2011, the country is making voluntary contributions to the extraordinary multi-donor fund and the UNESCO Cluster Office in Almaty, as well as on specific projects of the Organization [15].

In light of the above, it seems clear that the example of Kazakhstan's cooperation with UNESCO, as a country with a dynamic economy and growing political influence in the international arena, can serve as a good example of mutually beneficial partnership. At the same time it can substantially contribute to UNESCO to improve the financial situation of the Organization, as well as in the more productive resolution of its tasks in Central Asia.

References

- 1 *Laumulin M.T.* The Geopolitics of XXI Century in Central Asia. — Almaty: KazISS, 2007. — 283 p.
- 2 Стратегия «Казakhstan – 2050». Новый политический курс состоявшегося государства». — Астана, 2012. — [ЭР]. Режим доступа: <https://strategy2050.kz/en/>
- 3 Address of the President of the Republic of Kazakhstan at 28th UNESCO General Conference, 1995. — [ЭР]. Режим доступа: <http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001018/101836E.pdf>
- 4 Национальная Комиссия Республики Казахстан по делам ЮНЕСКО и ИСЕСКО. — [ЭР]. Режим доступа: www.unesco.natcom.kz/ru/culture.
- 5 UNESCO World Heritage Center. Silk Roads: the Routes Network of Chang'an-Tianshan Corridor. — [ЭР]. Access mode: <http://whc.unesco.org/en/list/1442>
- 6 UNESCO Operational Strategy on Youth 2014–2021, UNESCO, 2014, [ЭР]. Access mode: <http://en.unesco.org/sites/default/files/Operational%20Strategy%20on%20Youth%202014-2021.pdf>
- 7 Акты 16-й сессии Генеральной Конференции ЮНЕСКО. Резолюции. — [ЭР]. Режим доступа: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=31281&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
- 8 Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 мая 2012 г. № 688 «О подписании Соглашения между Правительством Республики Казахстан и Организацией Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО) о создании в Республике Казахстан Центрально-Азиатского регионального гляциологического центра (категории 2)». — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.unesco.org/new/en/unesco/worldwide/asia-and-the-pacific/kazakhstan/>
- 9 Официальный сайт Казахстанской Национальной Федерации Клубов ЮНЕСКО. Публикация. Астанинская декларация по Глобальной Этике. — [ЭР]. Режим доступа: <http://kazfuca.kz/ru/publication.php?q=declaration>
- 10 37 C/4 UNESCO Medium Term Strategy for 2014–2021. — [ЭР]. Access mode: <http://www.unesco.org/new/en/bureau-of-strategic-planning/resources/medium-term-strategy-c4/>
- 11 Протокольные решения Заседания Национальной Комиссии Республики Казахстан по делам ЮНЕСКО и ИСЕСКО от 5 мая 2014 г. Приложение 3 — Отчет об основных итогах деятельности Национальной Комиссии Республики Казахстан по делам ЮНЕСКО и ИСЕСКО в 2013 году. — [ЭР]. Режим доступа: www.unesco.natcom.kz.
- 12 Декларация о содействии развитию независимых и плюралистических средств массовой информации. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/sofiadecl.shtml
- 13 Организация Объединенных Наций. Экономический и Социальный Совет. Программные решения Генеральной Ассамблеи ООН и Экономического и Социального Совета, имеющие непосредственное отношение к работе Статистической Комиссии. — [ЭР]. Режим доступа: <http://unstats.un.org/unsd/statcom/doc15/2015-38-ECOSOC-GA-R.pdf>
- 14 UNESCO Country Programming Document (UCPD) for the Republic of Kazakhstan 2012–2014, Almaty, 2013. — [ЭР]. Access mode: <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002239/223965E.pdf>
- 15 Address of the Chairman of the National Commission of the Republic of Kazakhstan for UNESCO at the 37th UNESCO General Conference, 2013. — [ЭР]. Access mode: http://www.unesco.at/pdf/UNESCO_NatComAnnualReport2013.pdf

Н.А. Касымжанова, М. Дутта

Қазақстан және ЮНЕСКО: ынтымақтастықтың кейбір мәселелері

Мақалада Қазақстан Республикасы мен ЮНЕСКО арасындағы мәдениет, білім беру, ғылым мен ақпарат саласындағы әріптестіктің кейбір мәселелері зерттелді. Сонымен қатар жоғарыда аталған салаларда Қазақстанның халықаралық тұжырымдамаларын іске асыру бойынша қызметіне сараптама жүргізілді. Авторлар тарапынан Қазақстанда іске асырылатын жобалар мен барлық бағыттардағы ЮНЕСКО қызметі зерттеліп, іс-әрекеттеріне баға берілді.

Н.А. Касымжанова, М. Дутта

Казахстан и ЮНЕСКО: некоторые аспекты сотрудничества

В статье рассмотрены некоторые аспекты сотрудничества Республики Казахстан и ЮНЕСКО в области культуры, образования, науки и информации. Дан анализ деятельности Казахстана по реализации положений международных конвенций в указанных выше областях, таких как охрана нематериального культурного наследия, ратифицированного Казахстаном. Дана оценка деятельности ЮНЕСКО по всем направлениям и проектам, которые реализуются в Казахстане.

References

- 1 Laumulin M.T. *The Geopolitics of XXI Century in Central Asia*, Almaty: KazISS, 2007, 283 p.
- 2 «Kazakhstan – 2050» Strategy: new political course of the established state, [ER]. Access mode: <https://strategy2050.kz/en/>
- 3 Address of the President of the Republic of Kazakhstan at 28th UNESCO General Conference, 1995, [ER]. Access mode: <http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001018/101836E.pdf>
- 4 National Commission of the Republic of Kazakhstan for UNESCO and ISESCO, [ER]. Access mode: www.unesco.natcom.kz/ru/culture.
- 5 UNESCO World Heritage Center. Silk Roads: the Routes Network of Chang'an-Tianshan Corridor, [ER]. Access mode: <http://whc.unesco.org/en/list/1442>
- 6 UNESCO Operational Strategy on Youth 2014-2021, UNESCO, 2014, [ER]. Access mode: <http://en.unesco.org/sites/default/files/Operational%20Strategy%20on%20Youth%202014-2021.pdf>
- 7 UNESCO 16th General Conference Acts. Resolutions, [ER]. Access mode: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=31281&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
- 8 Resolution of the Republic of Kazakhstan dated by May 28, 2012 № 688 «On signing the Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the United Nations on Educational, Scientific and Cultural issues (UNESCO) about the establishment of the Central Asian regional glaciological center in the Republic of Kazakhstan (category 2)», [ER]. Access mode: <http://www.unesco.org/new/en/unesco/worldwide/asia-and-the-pacific/kazakhstan/>
- 9 Official website of Kazakhstan National Federation of UNESCO Clubs, [ER]. Access mode: <http://kazfuca.kz/ru/publication.php?q=declaration>
- 10 C/4 UNESCO Medium Term Strategy for 2014–2021, [ER]. Access mode: <http://www.unesco.org/new/en/bureau-of-strategic-planning/resources/medium-term-strategy-c4/>
- 11 The protocol solutions of the National Commission meeting of the Republic of Kazakhstan for UNESCO and ISESCO dated by May 5, 2014. Appendix 3 - Report on the main results of the activities of the National Commission of the Republic of Kazakhstan for UNESCO and ISESCO in 2013, [ER]. Access mode: www.unesco.natcom.kz
- 12 Declaration on Promoting for development of Independent and Pluralistic Media, [ER]. Access mode: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/sofiadecl.shtml
- 13 United Nations Economic and Social Council. Software solutions of the UN General Assembly and the Economic and Social Council that are relevant to the work of the Statistical Commission, [ER]. Access mode: <http://unstats.un.org/unsd/statcom/doc15/2015-38-ECOSOC-GA-R.pdf>
- 14 UNESCO Country Programming Document (UCPD) for the Republic of Kazakhstan 2012–2014, Almaty, 2013, [ER]. Access mode: <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002239/223965E.pdf>
- 15 Address of the Chairman of the National Commission of the Republic of Kazakhstan for UNESCO at the 37th UNESCO General Conference, 2013, [ER]. Access mode: http://www.unesco.at/pdf/UNESCO_NatComAnnualReport2013.pdf

В.В. Козина, С.В. Елеуханова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова
(E-mail: Lera2019@rambler.ru)*

Народонаселение городов Центрального Казахстана в 1950–1970-е гг.

В статье проанализированы демографические тенденции развития городского населения Центрального Казахстана в 1950–1970-е гг.: динамика численности, изменение национальной структуры, процессы естественного движения (рождаемость, смертность), половозрастной состав. Отражены вопросы формирования трудовых ресурсов и особенности расселения населения в регионе. Исследование проведено на основе обработки статистических материалов Всесоюзных переписей населения 1950 г., 1970 г., 1979 г. и документов Государственного архива Карагандинской области.

Ключевые слова: народонаселение, Центральный Казахстан, урбанизация, этнический состав, миграционные процессы, трудовые ресурсы, занятость населения.

Научное знание современных и перспективных демографических проблем невозможно без понимания исторических корней, без исторического обоснования. В этой связи освещение проблем народонаселения промышленных городов Центрального Казахстана в 1950–1970-е гг. имеет важное общественно-политическое и социально-экономическое значение в контексте современности. Индустриальный потенциал региона имеет важное стратегическое значение для социально-экономического развития всей страны. Это поистине сокровищница природных богатств, его недра — одни из богатейших на природные ископаемые не только в Казахстане, но и в мире. Объективное освещение демографической истории многонационального населения городов может служить примером подлинной дружбы народов, способствовать сохранению гражданского мира и национального согласия, патриотическому и интернациональному воспитанию молодежи.

В 1950-х гг. в экономике Центрального Казахстана окончательно закрепилась тенденция его индустриального развития, в основном тяжелой промышленности, был заложен фундамент и стала развиваться сеть предприятий военно-промышленного комплекса. Это обусловило интенсивность урбанизационных процессов. Так, если в 1939 г. в Центральном Казахстане было три города и шесть рабочих поселков, то в 1959 г. — 6 городов (из них 5 республиканского, краевого и областного подчинения) и 15 поселков городского типа [1; 12].

Основным градообразующим фактором в регионе была угольная и горнодобывающая промышленность, города возникали, как правило, у месторождений полезных ископаемых. Города-спутники угольной отрасли — Караганда, Абай, Сарань, Шахтинск. Джезказган и Балхаш возникли в связи с добычей и разработкой руд цветных металлов. Образование г. Темиртау было связано со строительством Карагандинского металлургического комбината. Таким образом, вокруг г. Караганды сформировалась самая крупная городская агломерация Казахстана.

Строительство новых крупных предприятий союзного значения осуществлялось, как правило, за счёт привлечения рабочих из-за пределов республики, преимущественно из России и Украины. В результате бурных миграционных потоков абсолютная численность городского населения Центрального Казахстана, согласно Всесоюзной переписи населения 1959 г., составила 797392 чел. и увеличилась по сравнению с 1939 г. в 3,4 раза, в том числе по городам: в Караганде — в 2,5 раза (383 тыс. чел.), в Темиртау — в 15 раз (77 тыс. чел.), в Балхаше — в 1,6 раза (53 тыс. чел.), в Сарани — в 8,6 раза (40 тыс. чел.), в Джезказгане — в 10 раз. (32 тыс. чел.) [2; 17]. Для сравнения, в среднем по республике численность горожан возросла за этот же период в 2,5 раза. Урбанизационные процессы развивались настолько бурно, что доля городских жителей в составе населения региона составила 78 %, что намного превысило среднереспубликанский (на 34 %) и среднесоюзный (на 30 %) показатели [2; 14]. Самым населенным городом была Караганда.

В этот период произошли значительные сдвиги в национальной структуре Центрального Казахстана. Это четко прослеживается при анализе данных Всесоюзных переписей 1939 и 1959 гг. Так, численность казахов увеличилась всего на 58371 чел., или в 1,4 раза, и составила 194912 чел., в то время как русских — на 29718 чел., или в 2,5 раза, и их стало 482735 чел. Увеличилась и абсо-

лютная численность других этносов — украинцев (в 2,4 раза), татар (в 4,4 раза), корейцев (в 1,6 раза). Рост удельного веса в составе населения региона наблюдался почти для всех этнических групп, кроме казахов. Так, удельный вес казахов снизился с 32,6 % в 1939 г. до 19,1 % в 1959 г., или почти в два раза; русских, наоборот, увеличился с 45,5 % в 1939 г. до 47,4 % в 1959 г.; татар — с 1,4 % до 2,5 %. Значительно повысилась доля немцев, абсолютная численность которых возросла в 7,4 раза, а удельный вес их в национальной структуре населения региона увеличился с 3,6 % в 1939 г. до 10,9 % в 1959 г. [1; 168–174].

В городах Центрального Казахстана эта тенденция проявилась более радикально, чем в других регионах Казахстана. Изменение этнической картины проходило очень быстро под воздействием заселения городских поселений восточно-славянским этносом, преимущественно за счет промышленной миграции. Партийно-советские и хозяйственные органы активно занимались организационной работой по обеспечению предприятий рабочей силой, в том числе за счет контингента органов внутренних дел. Например, по состоянию на 1 января 1953 г. численность спецконтингента по Карагандинской области была следующей: состоящих на учете — 135075 чел., находившихся в наличии — 132807 чел., численность арестованных — 2149 чел., числилось в розыске — 119 чел. Национальный состав был таковым: немцы — 78843 чел. (выселенные — 53477 чел., репатриированные — 15712 чел., местные — 8754 чел., мобилизованные — 900 чел.); с Северного Кавказа — 44247 чел. (чеченцы — 38699, ингуши — 5226, балкарцы — 105, карачаевцы — 89), другие — 128 чел.; «ОУНовцы» — 7423 чел.; поляки — 2424 чел.; из Краснодарского края и Ростовской области — 1434 чел.; «власовцы» — 433 чел.; калмыки — 73 чел.; из Крыма — 63 чел. (татары — 55, болгары — 5, армяне — 3); из Молдавии — 47 чел.; из Прибалтики — 40 чел.; из Грузии в 1944 г. — 27 чел. (турки — 15, курды — 4, другие — 8); из западных областей Украины и Белоруссии — 10 чел.; с Черноморского побережья — 6 чел. (греки); иранцы — 4 чел. [3; 180]. В 1954–1958 гг. происходил интенсивный процесс освобождения со спецпоселения. В результате на 1 января 1959 г. в Карагандинской области их численность составила 2774 чел. Кроме того, отбывающих ссылку — 296 человек [3; 192, 193].

Степень урбанизированности двух основных этносов в регионе — казахов и русских — имела противоположные тенденции. Как видно из таблицы 1, в 1959 г. в абсолютных цифрах количество проживающих в городских и сельских населенных пунктах казахов было почти одинаковым (101728 против 93184), с небольшой разницей в пользу первых. Вместе с тем удельный вес их в составе городских и сельских жителей был далеко не равнозначен: их доля в населении городов стала составлять всего 12,7 %, в то время как в сельской местности они составляли большинство — 42,1 %. Напротив, русские составляли большую часть жителей городов — 52,3 %, на селе их доля была равна 29,6 %. Урбанизационные тенденции наблюдались у всех других этносов, населяющих Центрально-Казахстанский регион, кроме немцев, удельный вес которых среди жителей городских и сельских населенных пунктов составил 10,5 % и 12,2 % соответственно.

Т а б л и ц а 1

**Национальный состав населения в городах Центрального Казахстана
(1959–1979 гг.) [1; 14]**

Национальности	1959 г.		1970 г.		1979 г.	
	Абс. численность	Уд.вес., %	Абс. численность	Уд.вес., %	Абс. численность	Уд. вес., %
Все национальности	797392	100	1259377	100	1426386	100
Казахи	101728	12,7	145800	11,58	195809	13,9
Русские	417206	52,3	713210	56,63	800444	56,70
Украинцы	82463	10,3	132470	10,52	129479	9,17
Татары	22575	2,8	43542	3,46	48330	3,42
Немцы	83726	10,5	115188	9,15	124447	8,82
Корейцы	10978	1,4	12811	1,02	14061	1,0
Другие	78713	9,9	96356	7,7	113816	7,8

В 1950 г. в Центральном Казахстане, по сравнению с другими регионами страны, не было дисбаланса в соотношении полов. Это объясняется тем, что промышленность региона складывалась исключительно из тяжелых отраслей, таких как угольная, цветная металлургия и т.д., и была ориентирована в основном на мужскую занятость. Вместе с тем в промышленности удельный вес женщин, хотя и сокращался, но оставался еще высоким — 26,1 % в 1950 г. всех работников промышленности. В некоторых отраслях народного хозяйства, таких, например, как здравоохранение, процент женщин в общей численности работающих составлял более 85 %; в организациях подготовки кадров и просвещении — свыше 50 %; в торговле, общественном питании и заготовках — свыше 45 % [4; 91].

Половозрастной состав взрослого населения региона к началу десятилетия можно установить по материалам итогов подсчета избирателей по выборам в Верховный Совет СССР на 12 марта 1950 г., из которого следует, что соотношение полов было следующим: женщины составляли 53,7 %, мужчины — 46,3 %. В городах это соотношение было более благоприятным: если число женщин составляло 52,4 %, то мужчин — 47,6 %. Большая часть населения Центрального Казахстана в этот период — люди, находящиеся в трудоспособном возрасте, — от 21 до 50 лет. Они составляли 71,6 % населения (74 % — в городах; 63,6 % — в сельской местности). В возрасте от 56 до 60 лет (в городе — 3,6 %; на селе — 6,9 %); от 61 и старше — 10,6 % (в городской местности — 10,6 %; на селе — 23,9 %). Эти пропорции сложились в основном за счет доли численности пожилых (от 79 лет и старше), которые составили в целом по региону 2,3 % (из них женщины составляют большинство — 62,5 %). В городах пожилых больше — 57,2 % (42,8 % — в сельской местности). В городах пожилых женщин больше, чем мужчин в 2 раза, на селе — в 1,3 раза [4; 120].

Всесоюзная перепись 1959 г. зафиксировала еще более благоприятное соотношение полов в регионе. Это было следствием того, что молодые люди устремлялись в Центральный Казахстан со всего Советского Союза на строительство и эксплуатацию промышленных предприятий, где им были гарантированы работа, достаточно высокая (по сравнению с областями России, Украины и др.) заработная плата и жилье. Теперь соотношение полов в городах Центрального Казахстана стало: 49 % мужчин и 51 % женщин. Эти же причины определили относительно молодой (по сравнению с другими республиками СССР, а также областями Казахстана) возраст жителей региона. Так, в целом по Карагандинской области в 1959 г. в возрасте до 9 лет было 26,3 % населения, в возрасте от 10 до 19 лет — 16 %; 36,4 % населения региона — в возрасте от 20 до 40 лет. Таким образом, 78,7 % населения были людьми в возрасте до 40 лет. Моложе были жители городов — 79,8 % в возрасте до 40 лет, из них в возрасте до 19 лет — 41,1 % [1; 30–41].

Статистические документы и архивные материалы 1950-х гг. позволяют проанализировать трудовые ресурсы Центрально-Казахстанского региона и представительство в них коренного населения. Так, среднемесячная численность рабочих и служащих, занятых во всех отраслях Центрального Казахстана в сентябре 1955 г. составила 278818 чел., в том числе: в промышленности — 105454 чел.; в строительстве — 30228 чел.; на транспорте — 34747 чел. (в том числе железнодорожном — 15556 чел.; автомобильном — 18107 чел.); в сфере связи — 1920 чел.; в торговле и общественном питании — 11849 чел.; на заготовках — 1534 чел.; в сфере материально-технического снабжения — 2294 чел.; в прочих отраслях материального производства — 379 чел.; в жилищном хозяйстве — 2849 чел.; коммунальном хозяйстве и бытовом обслуживании — 1221 чел.; в здравоохранении — 12256 чел.; в народном просвещении — 13221 чел.; в науке и научном обслуживании — 11028 чел.; в искусстве — 577 чел. Стремительный рост численности занятых в последующие годы наблюдался на транспорте, в промышленности, здравоохранении [5; 1–8].

Низкая степень урбанизированности казахов стала причиной их слабого представительства в отраслях экономики региона (см. рис. 2)..

Т а б л и ц а 2

Численность казахов в отраслях экономики Центрального Казахстана [5; 1–4]

Число казахов по отраслям	1948 г.		1949 г.		1950 г.		
	1	2	3	4	5	6	
		Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Все отрасли		22856	13,6	23516	13,4	25315	13,1
Промышленность		10915	13,6	10526	12,9	10671	12,1
Строительство		1664	7,0	1880	6,8	2412	7,5
Транспорт		1791	12,6	2951	20,3	1805	12,1
Торговля		780	16,1	1187	25,7	1313	25,3
ОРСы		1523	12,3	1465	11,8	1356	13,7

1	2		3		4	
Подготовка кадров и др. учр-я просвещения	1279	17,2	1512	19,9	1611	20,5
Здравоохранение	60	1,1	120	2,1	121	1,8
Органы и учр-я республик, х/у	1633	36,0	1872	34,8	2089	36,2

Как видно из таблицы 2, к 1950 гг. абсолютная численность казахов, занятых во всех отраслях народного хозяйства, увеличилась, а их удельный вес в общей численности трудовых ресурсов снизился с 13,6 % до 13,1 %. В промышленности региона снижение произошло с 13,6 % в 1948 г. до 12,1 % в 1950 г. Это говорит о том, что в регионе рост работающих казахов отставал от общего роста трудовых ресурсов. Особенно мало казахов было занято в здравоохранении (около 2 % от всех работающих) и на строительстве (7,5 %). Вопрос вовлечения казахов в общественное производство и подготовка национальных кадров были в то время очень актуальны. Эта ситуация имела место и в следующие годы.

Материалы Всесоюзной переписи населения 1959 г. дают возможность рассматривать социальную структуру населения городов региона комплексно. Результаты сравнительного анализа подтверждают в целом тенденции и характер ее формирования в предыдущий период: рабочие были самой многочисленной социальной группой общества, их доля в структуре населения области составляла 68,4 %. Причем численность рабочего класса в Карагандинской области была наибольшей в республике — в 1958 г. на предприятиях региона трудились 142 тыс. чел., что составляло четвертую часть всех рабочих республики. Наблюдалось значительное повышение категории «служащие». Их удельный вес в составе населения увеличился до 22,5 %. Возросла численность основных социально-профессиональных отрядов интеллигенции, особенно производственно-технической, а также медицинской и научной интеллигенции. Важной особенностью изменений в структуре интеллигенции было увеличение в ней удельного веса женщин, особенно казашек.

Пополнение состава промышленных предприятий происходило за счет выпускников ФЗО; был возрожден опыт вербовки, или оргнабора. Однако та и другая формы обеспечения промышленности производственным персоналом, методы и условия, в которых они осуществлялись, отнюдь не способствовали задержке на рабочих местах. Большая текучесть кадров и самовольный уход с работы наблюдались особенно среди молодежи, выпускников ФЗО. После трехмесячной учебы они не могли быть определенное время полноценными рабочими. Низкая квалификация не позволяла им первые 3–5 месяцев выполнять дневную норму, следовательно, получаемая зарплата не обеспечивала их прожиточным минимумом. Кроме того, в школы ФЗО набирались малолетки, распределения на работу проводились без учета климатических условий, поэтому прибывшая молодежь из южных районов Средней Азии тяжело переносила суровый зимний климат Центрального Казахстана. Самый высокий процент текучести дали предприятия и стройки угольной промышленности. Так, в 1950 г. текучесть рабочих кадров на предприятиях г.Караганды составила 22,8 %. Наибольший процент самовольных уходов был на предприятиях угольной промышленности — 45,9 % к общей текучести, а по «Главшахтострою» — 60,9 % [6; 19]. В архивных документах 1950-х гг. эта тема была неоднократно отражена. Основными причинами, вызывающими текучесть молодых рабочих, назывались:

1) плохая организация труда молодых рабочих в промышленности и строительстве: переброска их с объекта на объект; неподготовленность рабочих мест; плохая обеспеченность строительными материалами; большие простои и в результате низкая заработная плата;

2) использование молодых рабочих не по специальности, что не давало им возможности повышать свою квалификацию, дезорганизовывало, в конечном итоге, было причиной низких заработков. Так, в «Сараньшахтострое» 64 молодых рабочих использовались не по специальности, на шахте 19-бис — 84 чел. Заработная плата и аванс выдавались с большим опозданием, а так как большинство молодых рабочих были одиночками, то они оказались в тяжелом материальном положении;

3) культурно-массовая работа с молодыми рабочими была поставлена неудовлетворительно. Мало газет, журналов, игр. Лекции, доклады и другие мероприятия проводились на низком уровне и нерегулярно;

4) бытовые условия на ряде предприятий также были неудовлетворительными. Так, из пяти общежитий Центрального УНШ только одно находилось в надлежащем порядке, а четыре — в антисанитарном состоянии. В Майкудукском УНШ из пяти общежитий только в двух бытовые условия характеризовались как удовлетворительные [7; 19–21].

Оставлял желать лучшего результат подбора рабочей силы по оргнабору. Погоня вербовщиков за количеством стала причиной низкого квалификационного уровня трудовых промышленных кол-

лективов. Среди вновь принятых преобладающую часть составляли чернорабочие, до этого не работающие по тем специальностям, для которых их вербовали. Часто людей подбирали прямо на станциях или просто на улице, нередко — из уголовно-преступного мира. Завербованные таким образом рабочие часто не проходили медицинского осмотра или же проходили его формально — для получения справки медосмотра при заключении договора, и как результат, на предприятиях городов Центрального Казахстана был большой процент больных разными заболеваниями (бруцеллез, туберкулез, венерические болезни и т.д.) и инвалидов [8; 291–294].

Особенно большая потребность на предприятиях наблюдалась в инженерно-технических работниках. Было приложено немало усилий для укомплектования ими предприятий: в ход шли и массивная агитационная работа, и формы экономической заинтересованности. На предприятия Центрального Казахстана прибывали специалисты из городов Украины, из Ленинграда, Москвы, Кузбасса, Свердловска, Баку и других городов Советского Союза. Так, для развития железнодорожного транспорта на постоянную работу с других дорог страны на Карагандинскую железную дорогу в 1946–1951 гг., 1953, 1955–1956 гг. были переведены 4159 машинистов, паровозных и вагонных слесарей, вагонных мастеров и др. [9; 231]. В результате в регионе значительно возросла доля ИТР, квалифицированных специалистов и рабочих. Анализ статистических данных показал многонациональность прибывших ИТР: русские, украинцы, поляки, татары, болгары, немцы, греки, белорусы, латыши, венгры, ингуши, казахи, корейцы, эстонцы, евреи [10; 39–41].

За период с 1959 по 1989 гг. произошли большие изменения в общей численности и размещении населения региона. Территория Центрального Казахстана в этот период была представлена Карагандинской и Джезказганской областями. Регион был населен очень неравномерно. На количество населения в областях Центрального Казахстана повлиял рост экономики в них, прежде всего, в промышленности. В этом плане Карагандинская область являлась более развитым регионом, что предопределило скопление на данной территории большего числа промышленных городов, чем в Джезказганской области.

За межпереписной период 1959–1970 гг. численность населения Центрального Казахстана увеличилась более чем в три раза и составила 1554 тыс. чел. В Карагандинской области проживали 1142 тыс. чел., в Джезказганской — 412 тыс. чел. Увеличение общей численности населения Центрального Казахстана в этот период происходило в большей мере за счет механического движения. В результате высоких темпов индустриального развития региона продолжались процессы урбанизации, росла численность городских жителей за счет прибывающих со всех концов Советского Союза специалистов народного хозяйства и в связи с переселением людей из сел в города.

По данным Всесоюзной переписи 1970 г. городов в Центральном Казахстане уже девять и в них проживали 978009 чел. Из них один город был с числом жителей свыше 5 тыс. чел.; один — свыше 10 тыс. чел.; три — свыше 20 тыс. чел.; свыше 50 тыс. чел. — два города. Самыми крупными городами по числу жителей были Караганда (523271 чел.) и Темиртау (166479 чел.). Караганда был вторым по численности населения городом в республике после Алма-Аты. Таким образом, большинство населения региона проживало в городских поселениях с численностью от 20 до 50 тыс. жителей.

Поселков городского типа в регионе было 34, в них проживали 281368 чел. В восьми поселках с числом жителей менее трех тысяч — 13889 чел.; в 4-х поселках с числом жителей свыше трех тысяч — 15538 чел.; в 13-ти поселках с числом жителей свыше пяти тысяч — 91498 чел.; в 6-ти поселках с числом жителей свыше десяти тысяч — 72941 чел.; в 3-х поселках с числом жителей от 20 тысяч до 50 тысяч — 87502 чел.

Т а б л и ц а 3

**Численность населения в городах и поселках городского типа
Центрального Казахстана [12; 52]**

Города	1959 г.	1970 г.	1970 г., в % к 1959 г.
1	2	3	4
Караганда	382927	523271	137
Темиртау	76725	166479	217
Балхаш	53031	75965	143
Джезказган	32442	62495	193
Сарань	39810	49053	123
Шахтинск	6589	40158	609
Абай	17867	34245	192
Каражал	10109	17702	175

1	2	3	4
Поселки городского типа:			
Джезказган	29576	34277	116
Никольский	11476	32862	286
Шахан	1055	20363	В 19 раз
Актас	10556	16673	158

Как видно из таблицы 3, количество населения в городах и рабочих поселках увеличилось в среднем в 2 раза, а в некоторых — в 6 раз (г. Шахтинск) и в 19 раз (р.п. Никольский), тогда как в среднем по СССР — на 50 %, по Казахстану — на 61 %.

Общая численность горожан достигла в 1970 г. 1259377 чел., а их доля в составе жителей региона — 81 %, что превысило среднереспубликанский показатель на 31 % и среднесоюзный — на 25 %.

Социально-экономическое развитие Центрального Казахстана в исследуемый период продолжало способствовать дальнейшему формированию новых качественных показателей горожан.

Половозрастная структура населения городов остается по-прежнему достаточно благоприятной. Вплоть до середины 1970-х гг. она четко сохраняет признаки потока промышленных мигрантов прежних лет. Это, прежде всего, объясняется тем, что промышленная экономика региона была ориентирована в основном на мужскую занятость. Вместе с тем в Центральном Казахстане в период 1959–1970 гг. тенденции формирования половой структуры населения несколько отличались от среднереспубликанских. Так, в целом по республике наблюдается увеличение доли мужского населения на 0,6 пункта (с 47,6 % до 48,2), с пропорциональным уменьшением доли женщин (с 52,4 % до 51,8 %), причем среди городских жителей — на 0,9 пункта (с 52,7 до 51,8 %). В Центральном Казахстане, наоборот, происходит некоторое смещение соотношений полов в сторону увеличения женщин. Так, в целом по региону доля мужчин сократилась на 0,2 пункта (с 49,0 % до 48,8 %), женщин увеличилась пропорционально; среди городских жителей прослеживается аналогичная картина: сокращается доля мужчин (с 48,9 % до 48,7 %) и увеличивается доля женщин (с 51,3 % до 51,5 %). Возрастная структура населения региона также претерпела значительные изменения: если половозрастная пирамида в 1959 г. имела очертания расширяющегося основания, то в последующие годы, за счет снижения рождаемости и сокращения количества детей в возрасте до 9 лет, основание ее сильно сузилось. Передвижка возрастов 20–24 и 25–29 лет переписи населения 1959 г. на 11 лет показывает, что в 1970 г. им было 31–35 и 36 и 40 лет [12; 32–35].

Тенденции развития национальной структуры региона остались прежними, хотя темпы их значительно замедлились. Всесоюзная перепись населения 1970 г. зафиксировала самый низкий в республике показатель удельного веса коренных жителей в национальной структуре городского населения — 11,58 % (сокращение на 1,1 %), тогда как доля русских и других этносов была наибольшей — 88,42 %. Удельный вес русских увеличился на 4,3 %, других национальностей почти не изменился: корейцы — 1,0 %; немцы — 9,1 %; татары — 3,46; украинцы — 10,52 %; другие — 7,7 % [13; 117–123].

Развитие народного хозяйства повлияло на социальную структуру населения городов Центрального Казахстана. Наибольшую категорию в 1970 г. составляли, как и в 1959 г., рабочие, их доля в социальной структуре населения выросла на 3,4 % и составила 71,8 %.

На численность населения большое влияние оказали изменения, произошедшие в процессах естественного движения. Коэффициент естественного прироста населения был значительно выше в Джезказганской области. Разница этого показателя между двумя областями составила в 1970 г. 6,4 пункта (19,3 и 12,9 промилле) и в 1980 г. — 4,1 пункта (15,8 и 11,7 промилле). Показатели естественного прироста населения Джезказганской области до 1980 г. были выше среднереспубликанских на 1,9 пункта. В Карагандинской области все годы коэффициент естественного прироста был гораздо ниже среднереспубликанского показателя. Так, если в 1970 г. среднереспубликанский показатель естественного прироста составил 17,4 %, то в Карагандинской области — 12,9 % (меньше на 4,5 пункта); в 1980 г. — 15,9 и 11,7 промилле соответственно (меньше на 4,2 пункта). В 1970 г. в среднем по региону родились 20745 чел., умерли 5656 чел., естественный прирост составил 15093 чел.; в 1979 г. родились 23700 чел., умерли 9052 чел., естественный прирост составил 14672 чел., т.е. количество рождений увеличилось на 14,2 %; смертей — на 60 % [14; 63–83].

Анализ численности семей и группировка их по размеру показывают, что в этот период население Центрально-Казахстанского региона в большинстве своем предпочитало иметь двоих и более детей. По этому показателю регион превысил среднереспубликанские показатели. Так, если в целом

по республике семьи, имеющие двоих детей, составляли 22,6 %, то в Центральном Казахстане — 25,7 %. Особенно данная тенденция характерна для городов, где, как известно, имел место наиболее молодой возрастной состав жителей. Так, если по республике этот показатель у жителей городских поселений составлял 26 %, то по Центральному Казахстану — 27,1 %. Численность семей, состоящих из 10 и более человек, составляла небольшой процент жителей региона — 4,8 % [12; 228–230].

В 1979 г. численность населения Центрального Казахстана составила 1709426 чел., в том числе в Карагандинской области проживали 1260273 чел., в Джезказганской — 449153 чел. За период между переписями населения (1970 и 1979 гг.) темпы прироста городского населения значительно снизились. Вместе с тем основная часть населения региона (82,5 %) были жителями городских поселений, их численность достигла 1411595 чел. в 1979 г. Это больше чем в 1970 г. на 12 %. В городских поселениях Карагандинской области проживали 1066848 чел., или 84,6% всего населения области, в Джезказганской области — 344 747 чел., или 76,7 %. Карагандинская и Джезказганская области вошли в тройку наиболее урбанизированных областей Казахстана и находились по этому показателю на втором (85 %) и третьем (76,8 %) месте после Мангистауской области [15; 22].

Самым крупным по численности населения городом в регионе была Караганда (572 тыс. чел.); затем следовали города: Темиртау (213 тыс. чел.), Сарань (55 тыс. чел.), Шахтинск (50 тыс. чел.), Абай (40 тыс. чел.), Каркаралинск (10,5 тыс. чел.). В шести поселках городского типа проживали от 10 до 20 тыс. чел.; в пяти — от 5 до 10 тыс. чел.; в четырех — от 3 до 5 тыс. чел. и в одном — менее 3 тыс. чел. [16; 24].

В увеличении населения городов, как и в предыдущий период, значительную роль играл механический прирост, хотя к 80-м годам темпы его значительно снизились.

На численность населения большое влияние оказали изменения, произошедшие в процессах естественного движения. Коэффициент естественного прироста населения был, как и прежде, значительно выше в Джезказганской области. Разница этого показателя между двумя областями составила в 1980 г. 4,1 пункта (15,8 и 11,7 промилле соответственно). Показатели естественного прироста населения Джезказганской области до 1980 г. были выше среднереспубликанских на 1,9 пункта; затем начали снижаться, и уже в 1980 г. они были ниже среднереспубликанских на 0,1 %. В Карагандинской области все годы коэффициент естественного прироста был гораздо ниже среднереспубликанского показателя. Так, если в 1980 г. среднереспубликанский показатель естественного прироста составил 15,9, то в Карагандинской области — 11,7 промилле (меньше на 4,2 пункта). По международным стандартам уровень рождаемости в регионе (18,9 %) оценивается как средний, что явилось результатом низкого удельного веса коренного населения (13,87 %) и высокого удельного веса русского (56,7 %).

Причиной снижения рождаемости у жителей городов Центрального Казахстана в эти годы можно считать и саму семью, и условия ее существования. Происходящие в исследуемый период изменения дают основания говорить о качественных сдвигах в брачно-семейных отношениях, о переходе от традиционной патриархальной семьи, с непререкаемым главенством мужа, к семье, в которой супруги более или менее равны, от большой многопоколенной семьи, нередко включающей и побочных родственников, к нуклеарной, состоящей только из родителей и детей; от четкого разделения ролей в семье между супругами: от семьи, где муж — работник, кормилец, а жена — домохозяйка и воспитательница, к семье, в которой разделение труда сильно «смазано»: жена — такая же работница и кормилица, как и муж; и от семьи, где детей столько, сколько «бог послал», к семье, в которой вопрос о числе детей решают сами супруги. Таким образом, снижение рождаемости детей третьей и более очередностей обуславливается развитием нового общественного мировоззрения, когда сложились известные противоречия между материнскими и производственными функциями женщины и ценностные ориентации стали развиваться в ущерб первым ради вторых. Прежний, традиционный взгляд на семью, как обязательно многодетную или среднететную, изменился. Стали приемлемы варианты малодетных или бездетных семей, при активной трудовой и общественной деятельности на производстве. Отказ от рождения перед необходимостью форсированного подъема материального благосостояния и удовлетворения культурно-бытовых и образовательных, а также духовных потребностей отодвигало рождение первых детей, а затем утверждало одно- и двухдетную семью. В целом по республике в 1979 г. семьи из трех человек составляли 24,7 %, из 4-х человек — 23,5 %, по Центральному Казахстану — соответственно 28,9 % и 26,5 %.

В этот период наметилась тенденция роста смертности населения. Снижение смертности наблюдалось до начала 1970-х гг. (до 5,0 промилле), а со второй половины начался небольшой рост этого

коэффициента. Так, в 1979 г. этот показатель составил в городах региона Джезказганской области 7,3, в Карагандинской — 7,2 промилле.

По причинам смертности обозначилась следующая закономерность: на первом месте по причинам смерти стояли заболевания системы кровообращения, на втором — онкологические, на третьем — неестественные причины (несчастные случаи, убийства, самоубийства и т.д.).

Показатели возрастного состава населения по международным стандартам находились «на пороге старости». Контингент женщин детородного возраста в Центральном Казахстане составлял 47,4 % (у городских жителей Джезказганской области — 46,3, Карагандинской — 50,2 %), возрастная группа старше 65 лет — 5,5 % (у городских жителей Джезказганской области — 5,1, Карагандинской — 5,2 %) [17; 165].

Таким образом, в 1950-е, 1970-е гг. формирование и развитие городского населения Центрального Казахстана шло в контексте нарастания индустриального потенциала Центрально-Казахстанского региона. Увеличилась общая численность населения городов. Высокие темпы роста численности горожан намного превышали этот показатель в других регионах республики вследствие бурных миграционных потоков на гигантские стройки социализма. И хотя темпы прироста к концу исследуемого периода значительно снизились, по величине удельного веса горожан Центральный Казахстан занимал в эти годы одно из первых мест в СССР.

Особенности демографического развития городов Центрального Казахстана также были обусловлены индустриальным характером их развития. Так, высокая урбанизированность и особенности национальной структуры обусловили специфику процессов воспроизводства населения; в частности, показатели естественного прироста всегда были ниже, чем в других регионах республики вследствие низкой рождаемости.

Привлечение рабочей силы со всех уголков Советского Союза стало причиной резкого падения удельного веса казахов в национальном составе городов и производственных коллективов. Доля коренного населения в этнической структуре городского населения была самой низкой в республике.

Индустриальный характер развития экономики стал причиной доминирования в социальной структуре населения городов рабочего класса — самого многочисленного в республике.

Прибытие в города большого количества людей обострило жилищную проблему, дефицит дошкольных учреждений, школ, культурно-массовых, медицинских, бытовых учреждений.

Список литературы

- 1 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. — М.: Госстатиздат, 1962. — 284 с.
- 2 Численность и размещение населения в Республике Казахстан. Т. 1. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. — Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2000. — 209 с.
- 3 Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. тр. — М.: Ин-т российской истории РАН, 1994. — 164 с.
- 4 ГАКО. Ф. 596, Оп.1/10, Д. 32
- 5 ГАКО Ф. 596, Оп.5, Д. 233
- 6 ГАКО. Ф. 596, Оп.5, Д. 96
- 7 ГАКО. Ф. 596, Оп.5, Д. 32
- 8 ГАКО. Ф. 596, Оп.1, Д. 30
- 9 Асылбеков М.Х. Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана (1917–1970). — Алма-Ата: Наука, 1973. — 329 с.
- 10 Базанова Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения КазССР (национальный аспект). — Алма-Ата: Казахстан, 1987. — 156 с.
- 11 Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. — Т. 1. — М.: Статистика, 1974. — 643 с.
- 12 Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. — Т. 2. — М.: Статистика, 1974. — 455 с.
- 13 Национальный состав населения Республики Казахстан. Т. 1. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан: Стат. сб. — Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2000. — 199 с.
- 14 Демографический ежегодник Казахстана. — Алматы: Госкомстат РК, 1996. — 199 с.
- 15 Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографические процессы современного Казахстана. — Алматы: Атамұра, 1995. — 125 с.
- 16 Караганда. Карагандинская область: Энциклопедия. — Алма-Ата: Гл. ред. Каз. Сов. энцикл., 1986. — 607 с.
- 17 Аубакирова Ж.С. Воспроизводство населения Казахстана: этнорегиональный аспект. — Усть-Каменогорск, 2010. — 190 с.

В.В. Козина, С.В. Елеуханова

1950–1970-жылдарындағы Орталық Қазақстан қалаларының халқы

Мақалада 1950–1970 жж. Орталық Қазақстан тұрғындарының демографиялық даму тенденциялары: сандық динамикасы, ұлттық құрылымдық өзгерістері, табиғи процесс (туу, өлім-жітім), жас ерекшелік құрамы зерттелді. Авторлар аймақтағы халықтың орналасу ерекшеліктерін және еңбек ресурстарының қалыптасу мәселелерін жан-жақты қарастырды. Зерттеу 1950, 1970, 1979 ж. Бүкілодақтық халық санағы және Қарағанды облысы Мемлекеттік мұрағат қорларының материалдарының негізінде жүргізілді.

V.V. Kozina, S.V. Eleyhanova

The population of Central Kazakhstan cities in the 1950s – the 1970s

In the article the demographic development tendencies of the Central Kazakhstan urban population in the 1950s–1970s are analyzed: dynamics of number, change of national structure, processes of the natural movement (birth rate, mortality), gender and age structure. The authors reflected questions of formation of the manpower and feature of moving population in the region. The research is conducted on the basis of processing of the All-Union population censuses of 1950, 1970, 1979 statistical materials and of Karaganda region State archive documents.

References

- 1 The results of the Union-wide census in 1959. Kazakh SSR, Moscow: Gosstatizdat, 1962, 284 p.
- 2 The number and distribution of the population in the Republic of Kazakhstan. Vol. 1. The results of the 1999 census in the Republic of Kazakhstan, Almaty: Kazakhstan Agency of Statistics, 2000, 209 p.
- 3 Russian population in the 1920–1950-ies: the number, losses, migration: Coll. scientific papers, Moscow: The Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, 1994, 164 p.
- 4 SAKR, F. 596, in.1 / 10, c. 32
- 5 SAKR, F. 596, in.5, c. 233
- 6 SAKR, F. 596, in.5, c. 96
- 7 SAKR, F. 596, in.5, c. 32
- 8 SAKR, F. 596, in.1, c. 30
- 9 Asylbekov M.H. *Formation and development of the railroad Kazakhstan frame (1917–1970)*, Alma-Ata: Nauka, 1973, 329 p.
- 10 Bazanova F.N. *Formation and development of the population structure of the Kazakh SSR (the national aspect)*, Alma-Ata, Kazakhstan, 1987, 156 p.
- 11 The results of the 1970 Union-wide population census, 1, Moscow: Statistics, 1974, 643 p.
- 12 The results of the 1970 Union-wide population census, 2, Moscow: Statistics, 1974, 455 p.
- 13 Ethnic composition of the population of the Republic of Kazakhstan. Vol. 1. The results of the 1999 census in the Republic of Kazakhstan. Statistical annual, Almaty: Kazakhstan Agency of Statistics, 2000, 199 p.
- 14 Demographic Yearbook of Kazakhstan, Almaty: State Statistics Committee of the Republic of Kazakhstan, 1996, 199 p.
- 15 Asylbekov M.H., Kozina V.V. *Demographic processes of modern Kazakhstan*, Almaty: Atamura, 1995, 125 p.
- 16 Karaganda. Karaganda region: Encyclopedia. Alma-Ata: Home Edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1986, 607 p.
- 17 Aubakirova J.S. *Reproduction of the population of Kazakhstan: ethno-regional dimension*, Ust-Kamenogorsk, 2010, 190 p.

Ж.М. Кенжеғали

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана
(E-mail: zharas_k@mail.ru)*

Аймақтағы су-энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі Орталық Азия мемлекеттерінің тактикасы

Мақалада Орталық Азия Республикалары арасында су бөлінісі сұрақтарының тактикалық шешімдер қабылдау мәселелері қарастырылған. Осы жағдайларда мәселені шешуде даулы тұстар бар. Механизмдердің келісілмегендігі және мемлекеттер арасындағы жер-су қатынастарындағы территориялық қақтығыстар, көрсетілген саладағы шешімдердің қабылдануындағы олқылықтарды ушықтыра түсуде. Осыған орай автор қақтығыссыз шешу деңгейіндегі келісімді қамтамасыз етуде мәмілелесу үшін мемлекеттер арасында тактикалық шешімдерді тұжырымдау талпыныстарын, сондай-ақ Орталық Азия мемлекеттерінде аймақтық су-энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде тактикалық шешімдердің нұсқаларын ұсынды.

Кілт сөздер: Орталық Азия, қауіпсіздік, бірлескен шешімдер, тактика, су-энергетикалық ресурстар.

2016 жылдың 22–24 қыркүйек аралығында Алматыда БҰҰ жариялаған «Су — өмір үшін» онжылдығының қорытындысына арналған «Орталық Азияның су ресурстары және оларды пайдалану» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция болып өтті. Аталған конференция кейінгі жылдары өте күрделі қажеттілікке тап болып отырған су-энергетикалық ресурстар, оларды пайдалану, басқару, су ресурстарына басқару әдістерін жасау, су-энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі Орталық Азия мемлекеттерінің тактикасына арналған бірқатар мәселелерді көтерді. Аталмыш конференцияға БҰҰ Еуропалық экономикалық комиссиясы (ЕЭК), ЮНЕСКО және басқа да халықаралық ұйымдар мен Ресей, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Тәжікстан, Белоруссия, Сербия, Италия, Ұлыбритания, АҚШ, Германия, Швейцария, Нидерланды, Франция, Қазақстан мамандарының қатысуы қазіргі күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелердің бірі су-энергетика саласы екенін айқындады. Аталған шаралар мемлекеттердің осы саладағы бірлескен диалогының басталғандығының айқын көрінісі болды.

Қазіргі уақытта Орталық Азия мемлекеттері үшін геоландшафттық құрылымда бірқатар жетілдірілмеген жоспарлар бар. «Өзіне Түркіменстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Қазақстанның оңтүстік бөлігін қосып отырған Орталық Азия, шөлейтті және жартылай шөлейтті, ландшафттардың басымдығымен белгіленетін ойпаттар жиынтығын (Тұран ойпаты) және 7,5 км биіктіктегі мұздықтарымен белгілі Тянь-Шань мен Памир-Алтай тау жоталарының жүйесін құрайды. Аймақ ішкі ағыс бөлігі, әсіресе ірі көлдер — Арал теңізі мен Балқаш көлі. Аймақтың ерекшеліктерінің бірі құрғақ климат және жауын-шашынның аз түсуі болып табылады. Бұл өз алдына суды өте бағалы ресурс ретінде көрсетеді және Орталық Азия мемлекеттерінде су ресурстарын тиімді пайдалану — маңызы аймақтық мәселелік құрылымдардың бірі болып отыр [1; 30]. Аталған құрылымның тактикасы «Нұқсан келтірме!», әсіресе Орталық Азия мемлекеттері үшін аталған тезис қосарланған үш леп белгісімен айқындалуы қажет.

Орталық Азияның су-энергетикалық ресурстары азайып келеді, осы мәселе өз алдына қақтығысты жағдайлардың туындауының себебі болып отыр. Негізгі себептердің бірі — құрғақшылық, мұздық суларының еруі, соның салдарынан аймақтағы өзен суларының ағысының мұздық бастауларының тежелуі салдары. Климаттың жаһандық жылынуы салдарынан мұздық суларының азаюы аймақтық деңгейде, тіпті халықаралық деңгейде су-энергетикалық қауіпсіздікті сақтау тактикасын жасаудың қажеттіліктерін белгілеп отыр. Аймақтағы су ресурстарының деңгейінің тартылуы суды тұтынудың өсуі байқалуда. Әсіресе электр энергиясының негізгі бөлігі ГЭС-ғы суды шығындау салдарынан жүргізілді. Мемлекеттер аймақтағы қалыптасқан барлық су ресурстарын тұтынуда. Сонымен қатар трансшекаралық ағыс көлемі де азаю үстінде, оның себебі Орталық Азияда ағатын трансшекаралық өзендердің едәуір бөлігі ҚХР Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданынан бастау алады. Бұл аймақтағы су ресурстарының деңгейінің тартылуы қарқынды түрде жүруде. «Қазақстанда толықтырылып тұратын су ресурстарымен қамтамасыздану орташа әлемдік деңгейден жоғары, өзге мемлекеттерде ол айтарлықтай төмен. Жарты жүз жылдық ішінде Қырғызстанда судың

көлемі 2,6 есеге, Түркіменстанда — 3,3 есеге, Өзбекстанда — 3,5 есеге және Тәжікстанда 4 есеге азайған» [2; 7].

Егемендік алғаннан кейін Орталық Азия мемлекеттері трансшекаралық суларға өз еріктерінше иелік ете бастады. Осы уақыттарда мемлекет басшылары су ресурстарын тиімді пайдалану тактикаларын оңтайлы түрде шешуге тырысты. Әрине, сол кездегі кеңестік су жүйесін пайдалану үлгісі әлі де болса сақталып отырды. Орталық Азия республикаларының бірінші тұлғалары су ресурстарын бірлесе пайдалану бойынша және қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі тактикалық шешімдердің қабылдануында оңтайлы істер атқарды.

1991 жылы 24 маусымдағы Қырғызстан Республикасының Президенті А.Ақаевтың Қазақ ССР Президенті Н.Ә. Назарбаевқа жолдаған хатында: «Полностью разделяю Вашу обеспокоенность состоянием земельно-водных и других вопросов, сложившихся за многие годы между Республикой Кыргызстан и Казахской ССР.

Прежде всего хотелось бы затронуть вопросы совместного использования водных ресурсов.

В настоящее время вододеление стока рек Чу, Талас между двумя нашими республиками осуществляется на основании действующих положений, в бассейнах реки Асса — согласно плану совместного водопользования, разработанному Кировским управлением оросительных систем Таласской области Республики Кыргызстан и совхозом № 10 Туркестанского военного округа Джамбулской области Казахской ССР. При этом следует отметить, что по всем трем бассейнам рек водные ресурсы, причитающиеся нашей республике, полностью используются в воде только на нужды народного хозяйства. Причем в маловодные годы потребность в воде удовлетворяется на 60–70 процентов» [3; 2], делінді.

1991 жылы қараша айында өткен Ташкент, 1992 жылы ақпан айында орын алған Алматы кездесулерінде су-энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі Орталық Азия мемлекеттерінің тактикасының қалыптасуына талпыныс болған еді. Әрине, мұндай бастамалар орталық-азиялық аймақтың ортақ шешімдерді бірлесе шеше алатындығына қабілетті екендігін аңғартты.

Бұл мәселелер бүгінгі күні екі-және көпжақты келісімдердің нәтижесінде шешілу керек екенін талап етеді. Бірақ осы мәселе бойынша тәуелсіз мемлекеттердің ұстанымдары мен мақсат-мүдделері сай келмейді және олар тек Орталық Азия мемлекеттерінен басқа шекаралас шетелдік мемлекеттердің (Қытай, Ресей) қатысуымен де шешілу керек. Ол үшін әлемдік тәжірибеге сүйеніп, халықаралық шарттар мен келіссөздерге көңіл аударған жөн. Осыған байланысты Қазақстан мен Орталық Азия аймағындағы су-энергетика мәселелеріне байланысты мемлекетаралық деңгейдегі атқарылған шараларға тоқталатын болсақ, олардың бастамасы 1995 жылғы 14 сәуірде Шымкент қаласында Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан Республикалары Президенттерінің кездесуі барысында алғаш рет айтылды. 1996 жылы Орталық Азия Республикаларының Премьер-Министрлері аймақтың жылу-энергия және су ресурстарын пайдалану, газ құбырларын салу сияқты мәселелерді Мемлекетаралық Кеңесте қарады. Осы мәселеге байланысты шешім қабылданды. Ал осы жылдың 6 мамырында Бішкек қаласында Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан Республикаларының басшылары трансшекаралық су-энергетика ресурстарын пайдалану туралы мәселені қарастырды [4; 470, 471].

Соңғы жылдары өткізілген бірқатар кездесулер мен дөңгелек үстелдер барысында Орталық Азия мемлекеттері ортақ мақсаттар қойып, ынтымақтастық механизмдерін жетілдіру жолымен аймақта серіктестік құруды ұсынды. Нәтижесінде секторлар арасындағы интеграцияны нығайтып, қоғамның қатысуын белсендіре түсу үшін, сонымен қатар экономикалық қызмет пен тұрақты қаржыландыруды тиімді түрде жүзеге асыру үшін Орталық Азияда құрылған аймақтық құрылымдарды қайта құру қажеттілігі баса көрсетілді. Қызмет етіп отырған құрылымдарды нығайту және неғұрлым тиімді үйлестіру механизмдерін қалыптастыру аймақтағы маңызды мәселелердің бірі болып отыр. Бұл орайда 2005 жылы БҰҰ БА аясында өткізілген Мыңжылдық Мақсаттары қабылдануының 5 жылдығына арналған мемлекет басшыларының саммитінде Тәжікстан Президентінің сансыз декларациялардан ынтымақтастықтың нақты механизмдерін құруға және инвестицияларды тартуға көшуді және осы мәселе жөнінде келісім дайындауды ұсынғанын атап өту қажет.

XX ғ. 90-жылдарынан бастап Өзбекстан ауыл шаруашылығында бір ғана мақта шаруашылығы көтере білді және ол сол кезеңдерде дүние жүзінде мақта өндіруде төртінші, экспортқа шығаруда екінші орынды иемденді. Қазіргі уақытта Өзбекстанда, ауылшарашылық секторы өнеркәсіпке қарағанда, сол сияқты басқа Орталық Азия Республикаларымен салыстырғанда жақсы қарқынмен дамуда. Соңғы жылдары Өзбек үкіметі ауылшаруашылығы өнімдерінен күтпеген өнімдер алды. Оған

сол кезеңдегі Президент И.Каримов әкімшілігінің экономикалық қайта құрылымдарды жүргізуде басымдылық танытуы, суармалы жерлерді отбасы шаруашылығына тегін беру саясатымен байланыстыруға болады. Сондай-ақ қазіргі кезде Өзбекстан егіншілік жерлерінің артуы, соның нәтижесінде суармалы алқаптардың өсуі байқалады. Өз алдына, Өзбекстанның суармалы алқаптарға суды Қырғызстан территорияларынан келетін су қорынан пайдаланылатындықтан, су ресурстары үшін сұраныс артуда. Бұл тағы да мемлекеттер арасындағы территориялық трансшекаралық даудың туындауының себебі болып отыр.

2016 жылдың 18 наурызында Өзбекстан мен Қырғызстан шекарасында даулы жағдай орын алды. Өзбекстан Республикасының шекара қызметкерлері мемлекеттік шекараның белгіленбеген аймағына екі бронетранспортер мен солдаттарын қойған болатын. Осыған байланысты Өзбекстан Республикасының сыртқы істер министрлігі арнайы хабарлама жасамаған болатын. Осы орайда Қырғызстан Республикасы және қырғыз халқы тарапынан сұрақтар туындады. Қырғызстанның әскери күштері мен техникаларын шекараға шоғырландыру орын алды [5; 2].

Мәселенің шиеленісті тұсы бойынша, «Клоп» интернет-ресурсының мәліметі бойынша, «20 наурыз күні ұзаққа созылған келіссөздер нәтижесінде екі тарап өздерінің әскерлері мен қаруларын Кербен-Ала Бұға жолында азайту туралы келісті. Шекарадағы даудың туындауының басты себебі келесі жағдайлармен түсіндіріледі:

- Өзбекстан тарапы Қырғызстаннан өздерінің мамандарын Орто-Тоқой (Қасансай) су қоймасының территориясына өткізуді сұрады;
- Қырғызстан мұндай жұмыстарды қырғыз билігі жүргізу қажет деген түсініктеме беріп, территорияға енгізе рұқсат бермеді;
- Қырғызстан тарапының рұқсатын алмағаннан кейін Өзбекстан билігі шекара бекетіне екі БТР мен әскерилер бар екі камаз атокөліктерін орналастырды;
- Қырғызстан осы жағдайда жедел қимылдап, шекараға екі БТР мен әскерилерін шоғырландырды.

Қырғызстанның Сыртқы істер министрлігі жағдайды түсіндіру мақсатында Өзбекстан билігіне наразылық нотасын жіберді. Өзбекстан мемлекеті әскерилердің Наурыз мейрамының тойлануына байланысты шекарадағы тұрақтылықты сақтау үшін жіберілді деген жауап қайтарған болатын» [6].

Өзбекстан мен Қырғызстан арасындағы мәселе тағы да бір трансшекаралық жағдайға байланысты орын алғандығын, яғни, Өзбекстан тарабы Қырғызстаннан өз жерлерін суармалы жүйемен қамтамасыз етіп тұру үшін Орто-Тоқой су қоймасын уақытша пайдалануға алған болатын. Ал кейіннен Өзбекстан бұл су қойманың КСРО кезеңінде Өзбекстанға тиесілі болғандығы және оның құрылысына Өзбекстан тарапы қаражат жұмсалғандығын алға тартты. Бірақ КСРО ыдырағаннан кейін бұл шекаралық бөлініс бойынша Қырғызстанның территориясы болып есептелінеді, фактілі түрде өзбектер оның пайдаланушысы ретінде қалып отырған болатын. Сондай-ақ Өзбекстан Тәжікстандағы Рогун ГЭС-ның салынуына қарсылық танып отыр. Оның басты себебі — Рогунның құрылысы жүзеге асқан жағдайда аймақтағы ең ірі гидроэлектр станциясының құрылысы болмақ. Тәжікстан үшін Өзбекстаннан энергетикалық тәуелділіктен арылып, өзінің энергия көздерін көрші Пәкістан және Ауғанстан елдеріне сатуға мүмкіндік бермек. Алайда Тәжікстанның бұл жобаны жуық арада жүзеге асырылуына көптеген ішкі саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайлар кедергі жасайды. Осындай жағдайлар мемлекеттер арасында аймақтағы су-энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі Орталық Азия мемлекеттерінің тактикасының олқы тұстарын, яғни шиеленісті жақтарын және мемлекеттер тарапынан бірлескен тактиканың болмауына байланысты ұлттық деңгейде ғана емес, территориялық тұрғыдан да Орталық Азияның қауіпсіздігіне ықпал ететіндігін аңғартты.

Мәселені реттеу тактикасы қазіргі уақытта толықтай жетілдірілмеген. Әртүрлі сипаттағы даулар, трансшекаралық өзендер территорияларында орын алып тұрады. Су-энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде аймақ елдерінен бөлек кешенде Қытай және Ресей мемлекеттерінің орнын айқындау керек, себебі су артериялары осы аймақ елдерімен де тығыз байланысып жатыр. Осы негізде Орталық Азия мемлекеттері құрлықтық кеңістікте геосаяси мүмкіндіктеріне қарай орасан мүдделердің тоғысқан жерінде орнықты. Сондықтан Орталық Азиядағы су-энергетикалық ресурстарды тиімді пайдалану бойынша бәсекелестіктің және оның аймақтық қауіпсіздік үшін, ондағы бүгінгі айқын көрінісін байқатып отырған әлемдегі жетекші мемлекеттер мен халықаралық құрылымдардың сыртқы саяси ұстанымдары мен мүдделері тоғысқандығын ескеру қажет.

Әрине, су-ресурстарының қазіргі тактикасы мемлекеттердің бірлескен шешімдері, олардың аймақтың су-энергетикалық ресурстарын бірлесе басқаруға деген ынтасы негізінде қалыптаспақ. Орталық Азиядағы су ресурстарының тиімді тактикасын құруға қатысты үкіметаралық мемлекеттік комиссияның берген есебінде: «Суға деген сұраныстың өсу проблемасы аймақ елдерінің әлі де болса ортақтаса отырып іс-әрекет жасауында шектеулердің болуына орай жүргізіледі. Еске сала кетуіміз керек, су және энергетикалық ресурстармен алмасу кеңестік кезеңде еркін және жоспарлы түрде жүзеге асырылып отырды және тек бұл жерде республикалардың әкімшілік шекаралары ғана айқындалып тұрды. Ал Мәскеу болса белгілі көлемде қаражат бөліп, инфрақұрылымды дамытып отырды. Бес орталық-азиялық республикалар ішіндегі ұлтшылдық пен бәсекелестің өсуі, кеңестік су-энергетика саласын басқару жүйесіне қарсы жаңа аймақтық тактиканың ойлап табылмағандығын көрсетеді. Шын мәнінде, соңғы жылдары орын алып отырған осы саладағы Орталық Азия мемлекеттерінің қысым көзі қазіргі кездегі белең алып отырған терроршылдық пен экстремизмнің алдын алу тактикаларынан ғана қалып отыр. Жыл сайын даулар екі топтағы мемлекеттер арасында туындайды: өзендердің төменгі сағасындағы Қазақстан, Түркіменстан және Өзбекстан және жоғарғы жақтағы Қырғызстан мен Тәжікстан арасында» деп айқындап кетеді [7]. Әрине, бұл оймен толық келісуге болады, біріншіден, бұрынғы кеңестік жоспарлы саясат негізінде су-энергетикалық мәселелерді реттеп отырған мемлекеттер үшін егемендік алғаннан кейінгі осы саланың оңтайлы дамуына, оның жүйелі тактикасын құруға деген қызығушылықтарының болмауы бұл бірінші себеп болмақ. Екінші, осы күнге дейін толық айқындалмаған шекара саласындағы даулар тактикалық әдістердің қолданылуына кедергі жасауда (Тәжікстан-Қырғызстан, Қырғызстан-Өзбекстан, Қазақстан-Өзбекстан арасындағы), әсіресе өзбек-тәжік қатынастарының жағдайы қазіргі уақытта Орталық Азиядағы шиеленісіп, әрі қарай өршуге дайын тұрған мәселелердің бірі болып отыр. Осы мәселеге қатысты тактикалық шешімдер әлі де болса қабылданбай отыр. Үшінші, бұл аймақ елдерінің кейбір өңірлеріндегі қиын әлеуметтік-экономикалық жағдай, осы салалардағы дұрыс реформалардың жүргізілмеуінде.

Орталық Азияда 4000-нан аса су қоймалары – теңіздер мен су сақтағыштары орналасқан. Олардың ішінде ірісі құрғап тартылып бара жатқан Арал теңізі, әлемнің терең көлдерінің бірі Ыстық көл, батыс бөлігі тұщы және шығыс бөлігі ащы Балқаш көлі. Сонымен бірге 3000-нан астам мұздықтардан бастау алатын ұсақ көлдер, ондаған маусымдық реттеліп тұратын су сақтағыштар, мыңдаған бассейндер мен тоғандар бар. Орталық Азия мемлекеттерінің Сырдария және өзге де су объектілерін қарқынды түрде пайдалануы, су ресурстарының ластануы мен тартылуы аймақтық деңгейде оны тиімді пайдалану тактикасын қажет етеді.

Сырдария солтүстік сағасында Қазақстан бойынша ағып Өзбекстан шекарасынан өтіп, осы территорияға қайта бұрылысында Тәжікстанның территориясын кесіп өтеді. Оңтүстік Қазақстан территориясын кесіп өткеннен соң Арал теңізіне солтүстік жағынан барып құяды. Амудария өзені болса, тәжік-ауған және өзбек-ауған шекарасын белгілейді, одан әрі Түркіменстан территориясымен аға отырып, түркмен-өзбек шекарасының бойымен Өзбекстанға бұрылмас бұрын оңтүстігінде Арал теңізіне барып құяды [7].

Осы өзендердің төменгі ағысындағы табиғи режимі реттелген ағыс есебінен толықтай бұзылған. Қазіргі жағдайлардағы су ресурстарымен қамтамасыз ету төрт негізгі факторлармен айқындалады: тұрғындардың санының артуы, қоршаған ортаның ластануы, климаттың өзгеруі және гидротехникалық, әсіресе гидроэнергетикалық құрылыстарды пайдалану мәселесі бойынша мемлекеттердің келіспеушілігі [8; 149].

Сөз жоқ, орталық-азиялық мемлекеттердің экономикалары тек қана аграрлық секторда ғана емес, сонымен қатар гидроэнергетика саласында да тығыз байланыста. Осы салада жоғарғы ағыс пен төменгі ағыста орналасқан мемлекеттер арасында ортақ тактиканың болмауы салдарынан жоғарыда көрсетілген салаларда бірлескен қызметтер жасауда кедергілер бар. Қысымды осы уақытқа дейін ұстап және қақтығысты жағдайға жеткізбей тұруға мүмкіндіктер бар, дегенмен ортақ тактика құруда барлық тараптар өз қызығушылықтарын бірінші орынға қоюға тырысады, ал көршілерге үлкен зардабын тигізетін су-энергетикалық саладағы серіктестік мәселесі екінші орынға жылжып отырады.

Су-энергетикалық қауіпсіздік саласындағы тактикалық шешімдер шығару келешегін келесі негізде құруға болады. Халықаралық су құқығының нормалары мен ережелерін негізге ала отырып, қызығушылықтардың ортақ доктринасын мақсатты түрде және әдістемелік тұрғыдан жүзеге асыру қажет. Оны басқару біртұтас бөлік ретінде жүргізілуі керек. Осы доктринаға сәйкес бассейн бойындағы әрбір мемлекет басқа мемлекеттердің көршілерінің ынтымақтастығы мен келісімінсіз

ресурсқа ықпал еткен жағдайда оның іс-әрекеттеріне қарсы қимылдар жасай алады. Бүгінгі күні су-энергетикалық реттеу тәртібі әрбір мемлекеттің қызығушылықтарын ескере отырып жасалғаны абзал, әсіресе төменгі ағыс мемлекеттерінің суға деген сұранысы мен жоғарғы ағыс мемлекеттерінің энергетикалық ресурстарға деген сұраныстарын ескере отырып жасалуы тиіс. Су-энергетикалық үрдістерді тиімді түрде көлденеңінен және тігінен реттеу мақсатында ұлтүстілік жоғарғы құрылым құру керек.

Жұмыстың құрылымдық бөлігі дипломатиялық жолдар арқылы саяси іс-шараларды жүзеге асыру негізінде жасалады.

Дербес — Қазақстан жинақталған халықаралық беделі негізінде ирригациялық басымдықтары бар мемлекеттердің (ортаңғы және төменгі ағыстардағы) ортақ позициясын айқындауда Өзбекстанға белгілі ықпал жасайды.

Екі жақты негізде — орталық-азиялық мемлекеттердің біреуі алдын ала келісілген ирригациялық басымдықтары бар мемлекеттер ұстанымдарын негізге ала отырып, энергетикалық басымдықтары бар мемлекеттермен тең негізде бірлескен кеңестер өткізуге бастама жасайды.

Көпжақты негізде — Қазақстан немесе Орталық Азия мемлекеттерінің бірі ЕҚЫҰ, ШЫҰ, АӨСШК және басқа да халықаралық ұйымдар шеңберінде су-энергетикалық шиеленістерді шешудегі қызығушылықтар негізінде төрағалық ету бастамасын жүзеге асырады, осы мақсатта бірлескен жобаларды іске асыру үшін нақты, әрі келісілген негізде даму институттары мен ұйымдарға шығады.

Аталған іс-шаралар су-энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында келесі тактикаларды құруды қажет етеді деп болжаймыз:

1. Орталық Азияның Халықаралық су-энергетикалық Консорциумын құру бойынша жұмыстарды жандандыру. Оның ішінде Орталық Азияда Халықаралық су-энергетика Консорциумын құру бағытындағы қабылданған шешімдер, құжаттар және аймақтағы су-энергетика ресурстарын пайдалану туралы қабылданған келісімдерді іске асыру жөніндегі шаралар туралы үкіметтің Қаулысын орындау маңызды шара болып табылады. Бұл өз алдына су-энергетикалық ынтымақтастықты интеграция шеңберінде дамытуға бағыттайды.

2. Орталық Азияның мемлекеттердің су тораптарының жүйелі түрде жұмыс жасауы үшін мемлекеттердің гидроэнергетикалық инфрақұрылымына инвестиция құю мен қосымша қаражат бөлу арқылы қолайлы жағдайлар жасаған дұрыс, себебі көптеген су-энергетикалық құрылғылар ескірген және артық көлемде су шығындарына әкеліп отыр.

3. Мемлекетаралық үйлестіруші су шаруашылық комиссиясының аймақтық органдарын нығайту, олардың құзыреттіліктері мен міндеттемелерін кеңейту қажет.

4. Су-энергетикалық ресурстарды бірлесе пайдалану мен аймақтық инвестициялық жобаның кешенді бағдарламасын жасау және жүзеге асыру керек. Су ресурстарын бірлесіп пайдалануға байланысты даулы мәселелерді реттеу мен шешу, өзара кеңес беру, тиісті ақпараттармен алмасу бастамалары арқылы ғана мүмкін.

5. Аймақтың су-энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тактикасын құру жұмыстарына ұлттық даму институттарының өкілдерін тарту қажет.

6. Аймақ елдерінің құрылымдары мен осы саланы зерттеп жүрген институттарының бұл мәселені шешуге деген көзқарастарының әрқилылығын ескере отырып, мемлекеттер арасындағы су-энергетикалық қауіпсіздік мәселелердегі тактикалық үлгілерді ескере отырып, нақтылы келісімдер негізінде жүргізілуі керек.

Әдебиеттер тізімі

1 *Пикулина М.Л.* Проблемы трансграничных водных ресурсов в Центральной Азии // Казахстан Спектр. — 2013. — № 1 (63). — С. 30–42.

2 *Нысанбаев Е.Н., Медеу А.Р., Турсынова А.А.* Водные ресурсы Центральной Азии: вызовы и угрозы, проблемы использования // Водные ресурсы Центральной Азии и их использование: материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. подведению итогов объявленного ООН десятилетия «Вода для жизни». — Кн. 1. — Алматы, 2016. — 488 с.

3 Письмо Президента Республики Кыргызстан А. Акаева «О состоянии земельных отношений между Республикой Кыргызстан и Казахской ССР» от 24 июня 1991 г. Копии. — Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты. — 7-к. — 1-т. — 1375-іс. — 2-п.

4 Заявление Глав государств Республики Казахстан, Кыргызской Республики и Республики Узбекистан об использовании водно-энергетических ресурсов: сб. док. по международному праву. — Т. I. — Алматы, 1998. — 548 с.

5 На границе не спокойно... // Обьектив. — 2016. — № 7–8 (188). — С. 2–4.

6 Что известно о напряженной ситуации на границе с Узбекистаном? — [ЭР]. Режим доступа: <http://kloop.kg/blog/2016/03/21/chto-izvestno-o-napryazhennoj-situatsii-na-granitse-s-uzbek-istanom/> (дата обращения 30.06.2016)

7 Центральная Азия: вода и конфликт. Отчет № 34 МГПЖ – Азия Ош/Брюссель. — 30 мая 2002 г. — [ЭР]. Режим доступа: old.crisisgroup.org (дата обращения 30.06.2016)

8 Борисова Е.А. Водные и энергетические ресурсы «Большой» Центральной Азии: дефицит воды и ресурсы по его преодолению. — М.: ЛЕНАНД, 2015. — 236 с.

Ж.М. Кенжеғали

Тактика стран Центральной Азии в обеспечении региональной водно-энергетической безопасности

В статье рассмотрены вопросы тактического решения проблем водodelения между республиками Центральной Азии, подчеркнуты спорные моменты. Выделено, что несогласованность механизмов и межгосударственные территориальные конфликты в земельно-водных отношениях обостряют проблемность принятия решения в данной сфере. Предложена попытка формулировки тактических решений между странами для обеспечения согласований на уровне достижения неконфликтности. Представлены варианты тактических решений в обеспечении региональной водно-энергетической безопасности в странах Центральной Азии.

Zh.M. Kenzhegali

The tactics of the Central Asian countries in regional water and energy security

This article deals with the tactical allocation decisions among the Central Asian republics. In these circumstances, there are controversial points resolve the issue. Lack of coordination mechanisms and inter-territorial conflicts in land and water relations exacerbate the problematic decision-making in this area. In this regard the author proposes an attempt wording tactical decisions between countries to ensure coordination at the level of achievement of non-contentious. The variants of tactical decisions in regional water and energy security in Central Asia.

References

- 1 Pikulina M.L. *Kazakhstan Spectr*, 1 (63), 2013, p. 30–42.
- 2 Nysanbaev E.N., Medeu A.R., Tursynova A.A. *Water resources of Central Asia and their use: materials of the intern. sc.-pract. conference, devoted to summarizing the outcome of the United Nations declared the decade «Water for Life»*, 1, Almaty, 2016, 488 p.
- 3 A letter from the President of the Republic of Kyrgyzstan A. Akaev «Status land and water relations between the Kyrgyz Republic and the Kazakh SSR» dated June, 24, 1991, Copy, Archive of the President of Kazakhstan, 7-f., 1-d., 1375, p. 2.
- 4 Statement by the Heads of State of the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and the Republic of Uzbekistan on the use of water and energy resources: coll. of documents under international law, I, Almaty, 1998, 548 p.
- 5 *Lens*, March, 24–30, 2016, 7, 8 (188), p. 2–4.
- 6 *What is known about the situation of stress on the border with Uzbekistan?* [ER]. Access mode: <http://kloop.kg/blog/2016/03/21/chto-izvestno-o-napryazhennoj-situatsii-na-granitse-s-uzbek-istanom/> (reference date of 30.06.2016)
- 7 *Brussels*, 2002, May, 30, [ER]. Access mode: old.crisisgroup.org (reference date of 30.06.2016).
- 8 Borisova E.A. *Water and energy resources «Big» Central Asia: water scarcity and resources to overcome it*, Moscow: LENAND, 2015, 236 p.

З.Г. Сактаганова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова
(E-mail: zauresh63@mail.ru)*

К 100-летию национально-освободительного движения: о причинах восстания казахов 1916 года

На основе документальных материалов проведен анализ причин национально-освободительного движения 1916 г. в Казахстане. Среди них в качестве основных выделены аграрная и переселенческая политика Российского государства в национальных окраинах; ухудшение социально-экономического положения коренного населения, увеличение налогов в ходе Первой мировой войны; разложение системы российского управления (областного и губернского уровня), злоупотребления и взяточничество чиновников; указ о реквизиции от 25 июня 1916 г., формы и методы его реализации.

Ключевые слова: история Казахстана XX в., национально-освободительное движение казахов, 1916 г., причины восстания 1916 г.

В историографии национально-освободительного движения 1916 г. можно выделить три среза научных публикаций (принципиальное отличие этих групп работ, прежде всего, в теоретико-методологических конструкциях и концептуальных подходах): работы советских историков, зарубежных исследователей и современных казахстанских авторов. В советской историографии восстание 1916 г. казахстановедами рассматривалось как составная часть революционного движения по свержению самодержавия [1]. Существовала устоявшаяся оценка характера восстания как антиколониального, антиимпериалистического и антифеодального. В рамках доминирования формационного подхода, когда локомотивом истории считалась классовая борьба, не учитывались специфические особенности регионов, национальное своеобразие расстановки классовых сил. Как верно отмечал академик М.К.Козыбаев, по существу отрицалась самостоятельность национально-освободительного потока революционного движения [2]. В российской историографии последнего десятилетия исследователи все чаще одной из основных причин событий 1916 г. называют внешние факторы (деятельность немецкой, турецкой агентуры и т.п.) [3]. Считаем, что игнорировать эти обстоятельства полностью не следует, однако вряд ли они составили тот основной детонатор, который и вызвал «грозный» 1916 г. В 2015–2016 гг. прошли конференции, посвященные 100-летию движения 1916 г. Одними из первых на постсоветском пространстве такую конференцию организовали на историческом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова. На такого рода научных форумах поднимался новый пласт сюжетов, при обсуждении которых становилось понятным, что несмотря на достаточно длительную историю исследования, многие проблемы до сих пор находятся на стадии разработки.

В современной казахстанской историографии доминирует концепт о том, что национально-освободительное движение 1916 г. (в советской историографии его называли «восстанием») было не отдельным, единичным протестным движением, а частью национально-освободительного движения в Казахстане в период XVIII – начала XX вв. [4] На наш взгляд, нельзя не согласиться с данным тезисом. Несмотря на значительные позитивные интеграционные процессы, происходившие в Казахской степи после присоединения к России, имели место и серьезные негативные последствия: изъятие земель у казахов-кочевников, изгнание их в глубь Степи, передача земель переселенцам, другие жесткие методы колонизации. Соответственно, и в XVIII, и в XIX вв. в Казахстане происходили крупные национально-освободительные движения, носившие антиколониальный характер. События 1916 г. являются, на наш взгляд, неотъемлемым звеном в данной цепи национально-освободительных движений.

По первой Всероссийской переписи 1897 г. в Казахстане численность казахского населения составляла почти 82 %, но в Крае уже проживали около 60 этносов, т.е. 18 % составляли представители других этносов. С 1906 по 1915 г. в переселенческие районы Степного края прибыли 580587 чел., причем были учтены лишь души мужского пола [5]. В результате переселенческой политики России к 1916 г. в Казахстан были переселены около 1 млн российских крестьян. В 1917 г. вследствие активизации переселения удельный вес казахского населения уменьшается до 76 %, неказахское население, соответственно, увеличивается до 24 %. Полиэтничность казахстанского общества была реаль-

ностью уже более двух веков, поэтому казахи и русские, украинцы и узбеки, татары и немцы в оседлых регионах достаточно мирно жили рядом друг с другом. В степных же, кочевых районах доминировало казахское скотоводческое население. Восприятие российской администрацией местного населения происходило как «туземцев» (именно этот термин и использовался в официальных материалах), хотя юридически с 1731 г. казахи были такими же российскими подданными, как русские, белорусы, башкиры, татары и др. А ограничения не только в правах, но и в возложенных на них обязанностях (например, непривлечение их на воинскую службу) говорило об «определенном недоверии» к этим подданным. Точек взаимодействия у местного и переселенческого населения было множество: торговля и хлебопашество, ремесло и домашние промыслы. Нечастые, но все же были и межнациональные браки. Отношения между коренным казахским населением и переселенцами не носили характера перманентной войны.

Однако общественно-политическая ситуация в Киргизском крае в начале XX в. (именно так обозначалась территория степных областей Казахстана в данный период) становилась все более напряженной. И это напряжение усилилось в период столыпинской аграрной реформы. Главной проблемой в противостоянии являлась земля. Наиболее плодородные пастбища вдоль рек, где кочевали казахи, изымались Переселенческим управлением, кочевники вытеснялись в глубь Степи, в засушливые бесплодные районы, и это вызывало протест не только против власти, но зачастую и против казачества и крестьян-переселенцев, расселявшихся в этих районах. Генерал-губернатор Туркестанского края А.В.Самсонов еще в 1913 г. докладывал начальнику Главного штаба Н.П.Михневичу, что «...наша окраинная политика последнего времени, ...стремящаяся к насаждению русского элемента на землях киргизских кочевий, является, тем не менее, одной из главнейших причин того недовольства киргиз (казахов. — З.С.), о котором ныне столь много говорят». И далее А.Самсонов констатирует методы этой политики: «прежде всего русская колонизация насаждается за счет «излишков киргизских земель», то есть киргизам остаются лишь самые необходимые для их пастушеского быта пространства, а остальное отбирается в так называемый «переселенческий фонд»... При таком изъятии «излишков» киргизских земель не дается никаких гарантий, что киргизов данного района не будут беспокоить... Благодаря этому у кочевников явилась полная неуверенность в завтрашнем дне и из года в год растущее недовольство русскими властями. В столкновениях с новоселами виноваты обычно сами новоселы, от которых больше всего и достается киргизам» [6; 91].

Но несмотря на достаточно реалистичную оценку текущей ситуации, туркестанский генерал-губернатор ошибается в своих прогнозах, говоря, что «...семиреченские киргизы, в 800-тысячную массу коих вкраплено уже 200 тысяч русских крестьян и казаков, отлично сознают свое бессилие и едва ли рискнут на какие бы то ни было выступления, сопряженные с крайним воздействием и с потерей прав на землю» [6; 91].

Национальная интеллигенция считает социально-экономическое и политическое положение казахского кочевого населения более катастрофическим. Описывая ситуацию в Крае, А.Букейханов в статье «Киргизы», опубликованной в 1912 г., говорит, что «киргизская степь покорно несла беззакония, глубоко затаив ненависть и злобу» в ответ на массовое изъятие казахских земель [7; 75]. М.Тынышпаев, оценивая осуществление аграрной политики в казахских областях и прогнозируя ситуацию, пишет: «Правительство отбирает все новые и новые участки, туземное население фактически лишается удобных земель, годных для пастбищ и земледелия... Земельный вопрос у киргизов — безусловно самый важный; при дальнейшем отбирании земель и пренебрежении к их интересам уже нельзя будет ручаться за спокойствие» [8; 25]. Инженер Тынышпаев в своих прогнозах оказался более прав, чем генерал-губернатор, понимая, что наступает предел терпению казахов. По цитатам из работ национальной интеллигенции становится понятно, что ситуация в Казахской степи накаляется и достаточно какого-либо повода, как накопившиеся «ненависть и злоба» прорвутся. А положение казахов, их настроение, латентные угрозы «покорной» стабильности означенные выше авторы знали достаточно хорошо. Анализируя ситуацию в Крае и причины восстания 1916 г., обратимся к источникам, где зафиксированы мнения совершенно полярных по мировоззрению и положению свидетелей и очевидцев данных событий: представителей национальной интеллигенции (А. Букейханов, М.Тынышпаев) и представителя российской власти (ротмистр отдельного корпуса жандармов В.Ф.Железняков). Этот анализ продемонстрирует тождественность мнения совершенно разных сторон о причинах движения 1916 г.

Весьма четко об ухудшении ситуации, усилении напряжения к началу XX в. (в сравнении с двумя десятилетиями ранее) говорит в своих показаниях на имя Туркестанского генерал-губернатора

инженер М.Тынышпаев. Не идеализируя российскую политику в Крае во второй половине XIX в., представитель национальной интеллигенции, тем не менее, отмечает, что период управления в Семиречье генералом Г.А.Колпаковским и в Туркестане генерал-адъютантом К.П.Кауфманом был относительно благополучным, выделяет эти десятилетия как отдельную эпоху, когда местная российская администрация решала проблемы коренного казахского населения. Он считает, что «ожидания киргизской массы оправдались: прежние внутренние войны и связанные с ними беспорядки и бедствия прекратились, русские власти оказались справедливы. После бесконечных войн киргизы мирно занялись скотоводством, а вскоре же и хлебопашеством, а за первый период русского управления краем общее благосостояние населения стало подниматься» [9; 31].

М.Тынышпаев не занимал в данный период управленческих должностей в государственном аппарате, его трудно заподозрить в прорусских настроениях. Тем больше доверия вызывает характеристика, данная им губернатору Колпаковскому. Он говорит об открытии Колпаковским мужской прогимназии с пансионом в Верном для казахских детей, где отучился сам Тынышпаев. В Семиречье Колпаковским, в его бытность военным губернатором, открыты городской музей, больница, приюты, типография, ботанический сад, зоопарк; благодаря инициативе и подвижнической деятельности губернатора в Семиречье работали экспедиции Русского географического общества, Вольного экономического общества, институтов естествознания и др. Колпаковский, позже став генерал-губернатором Степного края, открыл прогимназию для казахов и в Омске. Аналогичное заведение было открыто генералом Кауфманом в Ташкенте. Однако эти учебные заведения были закрыты после ухода Колпаковского и смерти Кауфмана. Роль и вклад данных персонажей в Туркестанский край и Семиреченскую область были значительными. Выделяя данный период — 1867–1889 гг. — как «отдельную эпоху», автор показаний приводит факты справедливого, на его взгляд, решения проблем коренного, местного населения первым военным губернатором Семиреченской области генералом Г.А.Колпаковским и генерал-губернатором Туркестанского края Кауфманом. Тынышпаев приводит факты, когда оба чиновника решают земельные проблемы в пользу местного населения, увидев притеснения со стороны переселенцев. В частности, Колпаковский, находя, что Семиреченскому казачьему войску отведена слишком большая площадь земли, в 1870-х гг. создает в Лепсинском уезде комиссию по разграничению земель и возвращает казахам Лепсинского уезда около 100 тыс. десятин земли. Причем данную проблему автор знает не по формальным отчетам, не со стороны, а, что называется, «изнутри», так как на одном из возвращенных участков находилась зимовка его отца. Кауфман в 1880-х гг., находя, что казахи стеснены пастбищными угодьями, издает циркуляр, по которому после 1 октября казахи получали разрешение безвозмездно пасти свой скот на казачьих землях. И Тынышпаев отмечает, что «таких примеров забот о киргизах во времена управления краем генералов Кауфмана и Колпаковского очень много». На основании этих свидетельств можно сделать вывод о том, что данные российские чиновники в своей деятельности руководствовались принципом «не навредить» колонизируемому Краю и сохранить стабильность на управляемых ими землях.

Однако после 1889 г., после ухода Г.А. Колпаковского, ситуация стала меняться. Этот период — с конца 1880-х гг. до 1905 г. — М.Тынышпаев выделяет как переходный. Он пишет, что «в крае начали появляться темные лица, которые и стали эксплуатировать простодушных киргиз» [9; 31, 32]. С 1906 г., после появления С.Н.Велецкого в Переселенческом управлении в Семиречье, началось активное давление на казахов, как экономического, так и политического характера. Активизация переселения, изъятие участков у казахов, земельные притеснения, многочисленные поборы, дискриминация и др. осложняли и без того непростую ситуацию. Резкое ухудшение положения казахского населения отмечал и А.Букейханов, причем он преимущественно рассматривает положение дел в степных областях. Только за один 1907 г. под переселенческие участки, отмечал А.Букейханов, отчуждено в Казахской степи 810 тыс. десятин, в том числе в одной Акмолинской области 510 тыс. десятин, падающих главным образом на северные уезды области, где земельная теснота довела киргиз, говоря канцелярским языком, «до сопротивления властям» [3; 71].

Причем факты столкновений казахов с переселенцами встречались все чаще, судебные учреждения имели дело со случаями убийств на почве поземельных столкновений. И в качестве примера А.Букейханов приводит факт побоища между казаками и крестьянами в Петропавловском уезде в июне 1906 г. В этом столкновении принимали участие сотни вооруженных переселенцев и казахов, в результате — несколько убитых с той и другой стороны.

Переселенческое управление, изымая земли у казахов, перестает считаться с их интересами. Между кочевниками и переселенцами теперь достаточно регулярно возникают многочисленные тяж-

бы в связи с захватом земель, границами владений и т.д. Все решения судов и администрации оказывались на защите интересов переселенцев. Вот один из примеров видения проблемы М. Тынышпаевым: «Дела между киргизами и некиргизами (русскими, татарами или сартами) администрацией большей частью решались не в пользу киргиз; по разным заведомо ложным обвинениям киргиз крестьянами, казаками и т.д. у мировых судей киргизы часто проигрывали правые дела, очень возможно, что за плохое знание или подкупность переводчика, или что-нибудь еще другое; но простой народ не может разбираться в таких деталях и склонен приписывать тому, что, мол, «русский чиновник всегда стоит за русского» [9; 38].

Подтверждает подобные факты и ротмистр отдельного корпуса жандармов В.Ф.Железняков: «После присоединения Семиречья возникли неправильные экономические и правовые отношения между русскими пионерами и туземцами, между русской властью и туземцами. Русская власть в крае, в лице военной администрации, уездных и участковых начальников, управляла своими районами при посредстве нагайки и вообще физического воздействия, мало заботясь о поддержании русского имени и престижа русской культуры» [10]. В октябре 1915 г. ротмистр В.Ф.Железняков докладывал товарищу министра внутренних дел С.П.Белецкому о настроении населения в Семиреченской области: «Переселенческое управление постепенно отбирает киргизские земли для колонизации края переселенцами из внутренних губерний, стесняя киргиз в скотоводстве и вместе с тем не устраивая их на оседлую жизнь, что вызывает в среде кочевого населения области некоторый ропот на распоряжения властей об отторжении части их кочевий, а с другой — вражду к русским новоселам, водворяемым на этих кочевьях, тем паче, что последние своим поведением по отношению к киргизам еще более усугубляют эту вражду» [6; 92].

В фондах Центрального государственного архива РК имеется заявление казахов Верненского уезда на имя Туркестанского генерал-губернатора, датированное 17 октября 1916 г., где они пишут, что в выступлениях казахов «земельные стеснения, с одной стороны, и система управления киргизами — с другой, являются основными причинами нынешних печальных событий. В земельном отношении киргизы стеснены в последние 10 лет в высшей степени: образованное в области переселенческое управление с 1908–1909 гг. производило изъятие киргизских земель... усиленным темпом» [11].

Таким образом, главной причиной национально-освободительного движения казахов в 1916 г., на наш взгляд, следует считать колониальную политику российских властей, прежде всего ее аграрную и переселенческую составляющие. Для кочевников главным условием нормальной жизнедеятельности их хозяйств всегда являлась земля, потеря ее или же значительное сокращение пастбищ лишали кочевников возможности выживания (особенно это важно, учитывая экстенсивный характер скотоводства казахов и аридные условия степных пространств Казахстана). Массовые земельные изъятия у кочевников неизбежно должны были, в конечном итоге, привести к социальным протестным движениям казахов. Но аграрная и переселенческая политика не являлись единственной причиной. При анализе причин национально-освободительного движения 1916 г., на наш взгляд, необходим системный подход, что требует выявления всего комплекса причин.

Начавшаяся Первая мировая война усугубила бедствия казахов (увеличение налогов в 3–4, а в отдельных случаях до 15 раз, инфляция, падение аграрного производства и др.). По данным генерал-губернатора А.Куропаткина, только из Туркестанского края в течение войны отправлено для армии грузов: хлопка — 40 899 222 пуд., кошмы — 38 004 кв. арш., хлопкового масла — 3 109 тыс. пуд., мяса в заготовке — 300 тыс. пуд., рыбы — 473 928 пуд., лошадей — 70 тыс., верблюдов — 12 797, юрт — 13 441 шт.; пожертвовано населением на нужды войны 2 400 тыс.руб. [12; 330]. Война и тяготы, связанные с ней, резко обострили экономические проблемы. Сосредоточение в Туркестане пленных, а затем прибытие беженцев (с июля 1915 г.), которых к 1916 г. насчитывалось до 70 тыс., привели к продовольственному и жилищному кризису [13].

Еще одной из причин, названных в показаниях Железнякова, стали бесконечные поборы с казахского населения, особенно увеличивавшиеся в период Первой мировой войны и осуществлявшиеся всеми, кто имел отношение к власти. Местная русская администрация призывала казахов к жертвованиям деньгами, юртами, кошмами и др. И если первоначально эти жертвования осуществлялись охотно, то позже они, как пишет Железняков, «приняли форму вымогательства», «выколачивались», «были злоупотребления туземной администрации, которая часть жертвований утаивала себе». Вымогательства осуществлялись не только со стороны администрации, но и со стороны полиции и жандармов. Железняков говорит о негативной роли Верненского полицмейстера штабс-ротмистра Поротикова, «человека умного и ловкого, но не отличавшегося честностью», ставшего близким, до-

веренным человеком, способного оказывать сильное влияние на губернатора генерал-лейтенанта Соколова-Соколинского (Фольбаума) и создавшего в области систему вымогательства. И как результат этих вымогательств — «злора росла, и эта злора была... слагаемым мятежа» [12; 133].

Причинами, вызвавшими вооруженный протест казахов в Семиречье и других районах, являются также и активное давление, набеги, незаконные изъятия скота и другого имущества казахов со стороны переселенцев. Железняков отмечает эти факты, ставшие нормой и вызывавшие выступления казахов. «После аграрных беспорядков в Европейской России самый худший элемент — разнузданная, малоспособная к упорному труду, слабая по своим хозяйственным инстинктам масса ринулась на окраины, в том числе и Семиречье, получая бесплатно здесь землю. Однако те требования, которые предъявили переселенцы, в массе считавшие, что им должны дать все для их обеспечения сразу, стали во враждебные отношения к туземцам» [10]. Причем не впервые в своих докладных записках ротмистр отмечает необоснованные претензии и требования новоселов к власти и местному населению. «Переселенцы выискали источник постоянного дохода с киргиз. Киргизские пастбища были рядом с землями новых переселенцев, начались форменные набеги на скот туземцев. Его отбирали от пастухов с киргизской земли, гнали в поселок, а приехавшим за скотом киргизам заявляли, что скот взят за поправу на земле, принадлежащей поселку, и требовали за поправу деньги: 1, 2, 3 рубля с головы. Все это обостряло отношение киргиз к русским поселенцам... Отношение русских к киргизам было третьим слагаемым к мятежу, и оно вызвало ту жестокость, которую проявили киргизы к русскому населению, главным образом к новоселам, поселки которых они жгли, уничтожая хозяйство и расправляясь с людьми самым свирепым образом» [12; 131].

Еще одной из важных, на наш взгляд, причин является некомпетентность, равнодушие большинства представителей российской администрации, как генерал-губернаторов, так и военных губернаторов, в период с 1880-х по 1916 г. Проанализируем состав генерал-губернаторов Туркестанского края. Если в Крае Г.А. Колпаковский работал около 23 лет, а К.П. Кауфман почти 16, и в текущей ситуации, в проблемах региона, проблемах местного (коренного и переселенческого) населения они ориентировались достаточно хорошо, то за последние 34 года (с 1882 по 1916 гг.) в Туркестане сменились 12 генерал-губернаторов. После К.П.Кауфмана (1867–1882 гг.) пришел М.Г.Черняев (1882–1884 гг.), затем Н.О.Розенбах (1884–1889 гг.), А.Б.Вревский (1889–1898 гг.), С.М.Духовской (1898–1901 гг.), Н.А.Иванов (1901–1904 гг.), Н.Н.Тевяшев (1904–1905 гг.), Д.А.Субботич (1905–1906 гг.), Н.И.Гродеков (1906–1908 гг.), П.И.Мищенко (1908–1909 гг.), А.В.Самсонов (1909–1914 гг.), Ф.В.Мартсон (1914–1916 гг.), А.Н.Куропаткин (1916–1917 гг.). Причем, за исключением Н.О.Розенбаха, А.Б.Вревского и А.В.Самсонова, все генерал-губернаторы работали в Крае всего лишь 1–3 года. Туркестанское же генерал-губернаторство являлось весьма специфичным регионом, где было представлено смешение не только разных народов (казахи, русские, сарты, киргизы, кокандцы, таджики, туркмены, каракалпаки, уйгуры, дунгане, украинцы, немцы, татары и др.), языков, традиций, но и хозяйственных укладов; для простой ориентации (не говоря уж о компетентном управлении) в этом регионе, в этом смешении народов, укладов и традиций нужны были годы, большое желание и управленческое рвение. А пришедшие в Туркестан после отставки военной службы генералы не все и не всегда отличались рвением, зачастую и не стремились вникнуть в проблемы региона.

Российский исследователь Т. Котюкова отмечает, что «в 1914 г. состав высшей администрации в Крае значительно изменился. Генерал-губернатор А.В.Самсонов в момент объявления войны находился в отпуске. В Ташкент он больше не вернулся и получил назначение на должность командующего армией на Западном фронте. Его помощник — генерал от инфантерии В.Е.Флуг последовал за ним. На фронт также были направлены начальник Закаспийской области генерал-лейтенант Л.В.Леш, губернатор Самаркандской области генерал-майор И.З.Одешелидзе. Ушли на фронт и кадровые части ТуркВО. Новым генерал-губернаторам Края в 1914 г. был назначен генерал от инфантерии Ф.В.Мартсон, которому шел 62-й год и который был серьезно болен. На своих должностях остались уже отошедшие от строевой службы военные губернаторы Сырдарьинской, Ферганской и Семиреченской областей — генерал-лейтенанты А.С.Галкин, А.И.Гиппиус и М.А.Фольбаум, многие годы прослужившие в крае. Эти кадровые изменения также сказались на принятии административных решений и дальнейшем развитии ситуации» [13].

Для иллюстрации данных выводов приведем отрывок из дневника А.Н.Куропаткина (от 23 июля 1916 г.), где он характеризует туркестанских чиновников: «Вчера у меня сидел генерал Покотилло, недавно бывший в Туркестане и хорошо его изучивший. По его словам, там положение создалось

серьезное. Власть в плохих руках... Мартсон, и.о. генерал-губернатора, развалился. Сыр-Дарьинский военный губернатор Галкин каждый день пьян. Самаркандский Лыкотин — слепой. Ферганский — Гиппиус — с гвоздем. Закаспийский — Колмаков — слаб, безволен. Семиреченский — Фольбаум лучше других. Правитель канцелярии Ефремов, который вертит все дела, очень подозрителен и, кажется, нечисто ведет дела. Помощник генерал-губернатора Ерофеев очень неподготовлен... Низшая администрация берет взятки. Народ в кабале» [14].

Ухудшалось положение казахского населения еще в силу ряда причин, ставших последней каплей в их чаше терпения. Взятки и поборы, злоупотребления и незаконные действия становятся характерными чертами для всех иерархий власти: от волостных управителей до губернского уровня.

Судебный следователь Верненского окружного суда 16 ноября 1916 г. проводил допрос ротмистра отдельного корпуса жандармов В.Ф.Железнякова о причинах и ходе восстания в Семиреченской области. В ЦГА РК имеется данный протокол допроса В.Ф.Железнякова на 17 листах, позволяющий ознакомиться с выводами человека, собиравшего сведения, наблюдавшего за ситуацией на местах и лично докладывавшего о событиях 1916 г. властям — от уездного и губернского уровня до помощника министра внутренних дел. Позволим себе достаточно подробно привести это мнение, на наш взгляд, отличающееся значительной степенью взвешенности и определенной объективности. Железняков отмечает, что «все управление киргизами выражалось в самых невозможных и беззастенчивых поборах. Глядя на них также действовали подчиненные им чиновники. Все свои дела упомянутые администраторы вели через «почетных» или «манапов», потакая им во всех поборах... Деньги брались за все, за проведение волостных управителей, за справки, за административное решение вопросов, наконец, просто за приезд в волость. Берут и теперь, но теперешние времена не те и приемы взятки стали другие... На выборы (волостных управителей, судей. — З.С.) тратятся большие деньги, причем сумма, идущая на угощение и подкуп выборщиков, иногда достигает нескольких десятков тысяч рублей. Должностные лица туземной администрации, после получения должностей, начинают выколачивать из бедняков эти деньги с хорошими процентами... Произошло как бы молчаливое, ныне вошедшее в обычай, соглашение между русской и подчиненной ей туземной администрацией. Русская администрация предъявляет известные требования к туземной, а туземная исполняет это требование, применяя подчас самые незаконные способы». Итак, по мнению Железнякова, одной из причин протеста стали злоупотребления со стороны русской администрации и местных властей. Он так и резюмирует: «эти поборы, это некорректное отношение чиновничества к туземцам и туземной администрации было одним из слагаемых...» [10; 78–79]. Причем взятки, как уже отмечалось, становятся нормой для звеньев управления: волостного, уездного, областного, губернского. М.Тынышпаев пишет, что «редкого из уездных начальников мог видеть, лично не уплатив переводчику мзду за устройство такого свидания» [9; 37].

И, проанализировав все эти обстоятельства, свидетель Железняков делает вывод, что «все перечисленные выше слагаемые создали ту почву и то настроение, которые после сильного толчка, выразившегося в неожиданном призыве рабочих, неправильно понятого, привели к мятежу туземцев киргиз и кара-киргиз» [10; 82].

В архивных материалах отслежен еще ряд моментов, которые Железняков не включает в качестве «слагаемых», но они, безусловно, не только могут, но и должны быть выделены в качестве причин массовых выступлений казахов в 1916 г. Указ от 25 июня 1916 г. и практика его реализации в Крае катализировали выступления казахского населения. Данные фрагменты могут быть представлены лишь как коэкзистенциальное целое, не как иначе. Указ был принят в июне, в разгар сезонных сельскохозяйственных работ, осуществлялся в краткие сроки, игнорируя разбросанность кочевых аулов на обширных территориях, без предварительной работы по разъяснению цели мобилизации среди казахов; не учитывалось, что казахское население никогда не подвергалось мобилизации ни на воинскую повинность, ни, тем более, на тыловые работы.

По разверстке Генштаба на тыловые работы планировалось набрать из Казахстана и Средней Азии 400 тысяч человек, в том числе из всех областей, населенных казахами, около 240 тысяч «тыловиков». Фактически каждое третье хозяйство теряло молодого и сильного работника, с учетом, что общее число казахских хозяйств в Крае составляло немногим более 700 тысяч [15]. Цифры по количеству мобилизованных тыловиков расходятся в исследованиях. С.Асфендиаров называет цифру в 150–180 тысяч казахов [16]; по мнению А.Букейханова, численность тыловых рабочих, реквизируемых из Казахстана, составила около 100–120 тысяч человек. В отчете генерал-губернатора

А.Н.Куропаткина указано, что из Туркестанского края к 1 февраля 1917 г. отправлены 120 тысяч рабочих для тыловых работ [14].

В августе 1916 г. состоялось частное совещание казахов Тургайской, Уральской, Акмолинской, Семипалатинской и Семиреченской областей с разрешения и с открытия собрания тургайским губернатором. На совещании присутствовали лидеры национального движения А.Букейханов, М.Дулатов и др. Протокол данного совещания позволяет понять позицию, высказанную национальной интеллигенцией. На данном совещании ими также были отмечены причины, спровоцировавшие в дальнейшем вооруженные выступления в Степи. Указ от 25 июня 1916 г. стал известен казахам в форме объявления местных властей, в то время, как отмечают присутствовавшие на совещании, «местная власть в спешном порядке стала приводить в исполнение высочайшее повеление. В неподготовленности населения и в чрезвычайной спешности, местами грубости и злоупотреблении в действиях властей кроется корень до сих пор бывших и ставших известными недоразумений и трений» [17].

То есть как одну из важнейших причин восстания 1916 г. необходимо назвать не только указ от 25 июня 1916 г., а, прежде всего, практику реализации данного указа, формы и методы этой реквизиции. Ухудшали ситуацию действия местных властей, совершавших не только ошибки, но зачастую и откровенные злоупотребления при составлении списков призывников. В своих показаниях по делу о восстании 1916 г. М. Тынышпаев приводит факты таких злоупотреблений и «ошибок». Например, по «кызылборукскому делу» в Верненском уезде — деятельность временно исполняющего должность помощника уездного начальника волости Хлыновского, арестовавшего без причины (в качестве превентивной меры) наиболее влиятельных казахов при проведении компании по мобилизации; по «ботбаевскому делу» в этом же уезде — злоупотребления при составлении списка рабочих со стороны управителя Абдыгалия Курбангалиева, не включившего в списки тыловиков своих сторонников, но поголовно включившего в список родственников своего противника. Пристав Гилев не принял жалобу на управителя и привел вооруженных людей нижних чинов [9]. Такого рода проблем и примеров более чем достаточно зафиксировано и в архивных фондах.

Национально-освободительное движение 1916 г. охватило весь Казахстан. В справке, составленной генерал-лейтенантом бароном Таубе о выступлениях казахов и мерах их подавления в период с 7 июля по 5 сентября 1916 г. приведены цифры по количеству «скопищ киргиз», как зафиксировано в документе, в некоторых областях и уездах. В частности, в Зайсанском уезде — несколько групп, более 1 000 человек каждая, в Семипалатинском — около 7 000 человек, в Усть-Каменогорском — несколько групп, некоторые из них до 3 000, в Акмолинском — до 30 000 человек, у Ерментауских гор — до 5 000 тысяч, в Атбасарском — более 7 000 [9; 647].

К концу 1916—началу 1917 гг. восстание было жестоко подавлено. В Семипалатинской и Акмолинской областях против восставших действовали 12 кавалерийских сотен, 11 усиленных пехотных рот, в Тургае — экспедиционный корпус в составе 17 стрелковых рот, 18 казачьих сотен, 4 кавалерийских эскадронов, 18 орудий, 10 пулеметов и др., в Семиречье — 95 рот в 8750 штыков, 24 сотни в 390 сабель, 16 орудий и 47 пулеметов. Карательными экспедициями были уничтожены десятки казахских аулов. Около 300 тыс. казахов и киргиз (одна четвертая часть коренных жителей) бежали в Китай [15; 649]. Карательные экспедиции уничтожали не только повстанческие отряды, но и мирное население, не участвовавшее в вооруженных выступлениях. Количество местного населения, расстрелянного и погибшего от рук карательных отрядов во время столкновений с переселенцами, до сих пор не установлено.

Подводя итоги, следует выделить ряд причин национально-освободительного движения 1916 г. в Казахстане: аграрная и переселенческая политика Российского государства в национальных окраинах; ухудшение социально-экономического положения коренного населения, увеличение налогов в ходе Первой мировой войны; разложение системы российского управления (областного и губернского уровня); некомпетентность и равнодушие к проблемам местного населения; злоупотребления и мздоимство чиновников низового звена (от аульного до уездного); указ о реквизиции от 25 июня 1916 г., формы и методы его реализации. Данный комплекс причин и привел к точке кипения в событиях 1916 г.

Список литературы

- 1 *Брайнин С., Шафиро Ш.* Восстание казахов Семиречья в 1916 г. — Алма-Ата: Казкрайиздат, 1936. — 104 с.; *Асфендиаров С.Д.* Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. — Алма-Ата: Казахстанское краевое изд-во, 1936. — 150 с.; *Турсунов Х.* Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане. — Ташкент: Гос. изд-во Узбекской ССР, 1962. — 426 с.; *Сулейменов Б.С., Басин В.Я.* Восстание 1916 г. в Казахстане. — Алма-Ата: Наука, 1977. — 166 с.
- 2 *Козыбаев М.К.* Еще раз о проблемах истории национально-освободительного движения в Казахстане // Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. В 2 кн. Кн. первая. — Алматы: Ғылым, 2000. — 396 с.
- 3 *Котюкова Т.* Восстание 1916 г. в Туркестане: ошибка власти или историческая закономерность? // Обозреватель-Observer. — 2011. — № 8. — С. 98–126; *Васильев А.Д.* К вопросу о внешнем влиянии на события 1916 г. // Цивилизационно-культурные аспекты взаимоотношений России и народов Центральной Азии в начале XX столетия (1916 год: уроки общей трагедии): сб. докл. Междунар. науч.-практ. конф. — М.: [б.и.], 2016. — С. 108–113; *Баринев И.И.* Германская стратегия в Центральной Азии в годы Первой мировой войны // Цивилизационно-культурные аспекты взаимоотношений России и народов Центральной Азии в начале XX столетия (1916 год: уроки общей трагедии): сб. докл. Междунар. науч.-практ. конф. — М.: [б.и.], 2016. — С. 114–118.
- 4 Национально-освободительное движение в Казахстане и Средней Азии в 1916 г.: Материалы междунар. науч.-теор. конф. — Алматы, 1996; *Козыбаев М.К.* Еще раз о проблемах истории национально-освободительного движения в Казахстане // Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. В 2 кн. Кн. первая. — Алматы: Ғылым, 2000. — 396 с.
- 5 Материалы по земельному вопросу Азиатской России. Вып. 1. Степной край / Сост. *В.А.Тресвятский*. — Петроград, 1917. — 260 с.
- 6 Россия и Центральная Азия. 1905–1925 гг.: сб. документов / Авт.-сост. *Д.Аманжолова*. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2005. — 495 с.
- 7 *Букейханов А.* Киргизы // Избранные произведения. — Алма-Ата: Қазақ энциклопедиясы, 1995. — 478 с.
- 8 *Тынышпаев М.* Киргизы и освободительное движение // История казахского народа. — Алма-Ата: Казак университеті, 1993. — С. 20–29.
- 9 *Тынышпаев М.* Его превосходительству господину Туркестанскому генерал-губернатору // История казахского народа. — Алма-Ата: Казак университеті, 1993. — С. 29–49.
- 10 ЦГА РК. Ф.797. Оп.1. Д.45. Л.75-83.
- 11 ЦГА РК. Ф.77. Оп.1. Д.25. Л.43-44.
- 12 Грозный 1916-й год: сб. документов и материалов. — Алматы: Казахстан, 1998. — 422 с.
- 13 *Котюкова Т.* Восстание 1916 г. в Туркестане: ошибка власти или историческая закономерность? // Обозреватель-Observer. — 2011. — № 8. — С. 98–126.
- 14 Из дневника *А.Н.Куропаткина*. 1916 г. — [ЭР]. Режим доступа: http://drevlit.ru/docs/central_asia (дата обращения 10.08.2015 г.); Восстание 1916 г. в Средней Азии // Красный архив. — 1929. — Т. 3 (34). — С. 39–45.
- 15 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 т. — Т. 3. — Алматы: Атамұра, 2000. — 768 с.
- 16 *Асфендиаров С.Д.* Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. — Алма-Ата, 1936. — 150 с.
- 17 ЦГА РК. Ф.380. Оп.1 Д.1. Л.49.

З.Г. Сактаганова

Ұлт-азаттық қозғалыстың 100 жылдығына: 1916 жылғы қазақтар көтерілісінің себептері туралы

Мақалада деректік материалдардың негізінде Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың себептері талданды. Олардың арасында негізгі ретінде автор ұлттық шеткері аймақтардағы ресейлік мемлекеттің аграрлық және қоныстандыру саясатын; жергілікті халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайының нашарлауын; Бірінші дүниежүзілік соғыс барысында салықтардың көбеюі; ресейлік басқару жүйесінің (облыстық және губерндік деңгейдегі) кенеюі, шенеуніктердің жемқорлығы және қызметін пайдалануы; 1916 ж. 25 маусымдағы Реквизиция туралы жарлық, оны жүзеге асырудың түрлері мен әдістерін бөліп көрсетті.

Z.G. Saktaganova

To 100 anniversary of national-liberation movement: about reasons of Kazakh insurrection of 1916

On the basis of documentary materials this article conducts an analysis of reasons of the national liberation movement of 1916 in Kazakhstan. Among them author makes accent on agrarian and resettlement policy of Russian government in outskirts: aggravation of social economical state of native-born people, increase of tax during the World War I, degradation of Russian administrative system (on region and provincial level), misuse and bribery by officials; decree on requisition of June 25th 1916, forms and methods of its implementation.

References

- 1 Braynin S., Shaphiro Sh. *Rebellion of Kazakhs of Semirecheye in 1916*, Almaty: Kazkrayizdat, 1936, 104 p.; Asfendiarov S.D. *National liberation movement of 1916 in Kazakhstan*, Alma-Ata: Kazakhstan region publishing house, 1936, 150 p.; Tursunov H. *Rebellion 1916 in Middle Asia and Kazakhstan*, Tashkent: State publishing house of Uzbek SSR, 1962, 426 p.; Suilemenov B.S., Basin V.Ya. *Insurrection of 1916 in Kazakhstan*, Alma-Ata: Nauka, 1977, 166 p.
- 2 Kozybaev M.K. *Kazakhstan on the turn of centuries: thinking and search*. In two books. Book one, Almaty: Gylym, 2000, 396 p.
- 3 Kotyukova T. *Observer*, 2011, 8, p. 98–126.; Vasilyev A.D. *Civilization and cultural aspects of relations between Russia and people of Central Asia in the beginning of XX century (1916: lessons of common tragedy)*. Collection of reports of International science-practice conference, Moscow: [b.i.], 2016, p. 108–113.; Barinov I.I. *German strategy in Central Asia during World War I* // ib., p. 114–118.
- 4 *National liberation movement in Kazakhstan and Central Asia in 1916*. Materials of international science-theoretical conference, Almaty, 1996; Kozybaev M.K. *Kazakhstan on the turn of centuries: thinking and search*. In two books. Book one, Almaty: Gylym, 2000, 396 p.
- 5 Materials on agrarian question of Asian Russia, ed. 1. Steppe region, ed. V.A. Tresvyatsky, Petrograd, 1917, 260 p.
- 6 *Russia and Central Asia. 1905–1925*. Collection of documents, Auth., ed. D. Amanzholova, Karaganda: Publishing house of KKSU, 2005, 495 p.
- 7 Bukeyhanov A. *Selected works*, Alma-Ata: Kazakh encyclopediasy, 1995, 478 p.
- 8 Tynyshpaev M. *History of Kazakhs*, Alma-Ata: Kazakh University, 1993, p. 20–29.
- 9 Tynyshpaev M. *History of Kazakhs*, Alma-Ata: Kazakh University, 1993, p. 29–49.
- 10 CGA RK, F.797. I.1 D.45, p. 75–83.
- 11 CGA RK, F.797. I.1 D.45, p. 43–44.
- 12 *Fearsome 1916: collection of documents and materials*, Almaty: Kazakhstan, 1998, 422 p.
- 13 Kotyukova T. *Observer*, 2011, 8, p. 98–126.
- 14 *From the diary of A.N. Kuropatkin, 1916*, [ER]. Access mode: http://drevlit.ru/docs/central_asia (date of address 10.08.2015); *Rebellion of 1916 in Middle Asia* // Red Archive, 1929, 3 (34), p. 39–45.
- 15 *History of Kazakhstan (from ancient times to present days)*. In 5 volumes, 3, Almaty: Atamura, 2000, 768 p.
- 16 Asfendiarov S.D. *National liberation movement of 1916 in Kazakhstan*, Alma-Ata: Kazakhstan region publishing house, 1936, 150 p.
- 17 CGA RK, F.380. I.1 D.1, p. 49.

Л.И. Зуева

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: zueva_1953@bk.ru)

Дискуссии вокруг школьного образования и казахстанские учебники по национальной истории

Целью написания статьи стало исследование вопросов школьных реформ в Республике Казахстан за последние 25 лет, обоснование необходимости пересмотра содержания учебно-методической литературы по истории, как одного из важнейших факторов повышения качества подготовки выпускников общеобразовательных школ. Многолетняя работа автора в вузе и опыт экспертизы типовых программ, школьных учебников, цифровых образовательных ресурсов, участие в разработке государственных стандартов и учебников по истории Казахстана для экспериментальных 12-летних школ позволили обобщить полученные результаты, сформулировать основные выводы и наметить проблемные зоны в практике создания собственной модели школьного обучения независимого Казахстана. Подчеркнуто, что большое значение имеют при этом новые подходы к обучению истории и воспитывающий характер учебного материала.

Ключевые слова: дискуссии, учебники «нового поколения», учебно-методическая литература для 12-летних школ, эксперимент, апробирование.

Введение. Дискуссии вокруг школьного исторического образования становятся в последнее время предметом как общественного, так и государственного интереса. Поиск путей совершенствования качества подготовки выпускников в условиях формирующегося рынка труда и соответствующего удовлетворения запросов личности в образовательных услугах заставляет учебные заведения разных типов (школы, гимназии, лицеи, колледжи) постоянно пересматривать как содержание образования, так и технологию образовательного процесса.

На начальном этапе строительства собственной модели системы образования в Республике Казахстан необходимо было изменить идеи, принципы и характер процесса обучения. Особенно это касалось школьного предмета «История». Совет Европы считает, и это неоднократно подчеркивалось в документах, что ценность истории как предмета уникальна, и она не может быть заменена ни одним другим предметом. Эта дисциплина уникальна по своему влиянию на формирование системы мышления. Она дает возможность человеку свободно передвигаться в историческом пространстве, обеспечивает его необходимым опытом, что в итоге позволяет правильно оценивать современные события. Еще 11 мая 1995 г. в Страсбурге была создана специальная программа Совета Европы в области преподавания истории. Тогда было решено, что программа начнется в 1996 г., будет рассчитана на 2,5 года и соединит усилия, главным образом, представителей Содружества Независимых Государств и тех, которые только готовятся вступить в эту престижную и самую представительную международную организацию [1; 9–44].

Начиная с 2001 г. основными направлениями реформирования школьного обучения было изучение международного опыта; внедрение новых альтернативных учебников, методических пособий; разработка правовой основы, учебно-нормативной базы и новых учебных программ. Структура школьного образования была ориентирована на постепенный переход на 12-летнее обучение: начальная школа — 4 года, основная школа — 6 лет, старшая школа — 2 года (модель=4+6+2). Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев, выделив основные направления развития страны — высокое качество жизни, конкурентоспособная экономика и политическая модернизации, еще в феврале 2005 г. заявил, что «страна, не умеющая развивать знания, в 21 веке обречена на провал. Мы должны сформировать кадровый задел для высокотехнологичных и наукоемких производств будущего. Без современной системы образования и современных менеджеров, мыслящих широко, масштабно, по-новому, мы не сможем создать инновационную экономику» [2; 17].

«Заметим, что программа деятельности Совета Европы в области преподавания истории в средней школе включает в себя сотрудничество по трем основным направлениям: подготовка новых программ и стандартов; написание и публикация учебников по всемирной и национальной истории; совершенствование системы подготовки и повышения квалификации учителя истории» [3; 65].

Цель и задачи исследования: проследить динамику изменений содержания школьных учебников в связи с провозглашением независимости Республики Казахстан и созданием национальной модели системы образования.

По словам известного казахстанского ученого А.Кусаинова: «Во все времена образование являлось той общественной сферой, которая непременно пользовалась особым вниманием передовых умов и властителей государства. Потому, когда приходится думать о перспективах страны, процветании государства, обязательно надлежит поставить перед собой вопрос: «А каков же сегодня уровень образования в средней школе?» Это, конечно, напомнит нам о том, что живым источником образования является учебник, о чем не следует забывать» [4; 54–60].

Уже в первых постсоветских учебниках отразились события, связанные с распадом СССР, провозглашением независимости Республики Казахстан. «Новейшая историография Казахстана в период после обретения независимости концентрируется на изучении нескольких тем, и все они самым непосредственным образом вовлечены в общественные дискуссии дня сегодняшнего» [5; 301].

Школьное историческое образование в Казахстане с 1991 г. и по настоящее время переживает процесс обновления. Наиболее радикальные преподаватели уже на первом этапе школьных реформ в 1991–1994 гг. высказывались за преподавание истории на совершенно новых началах и по новым учебникам. Представители второго направления подчеркивали, что система школьного образования много раз реформировалась, и считали пригодными к дальнейшему употреблению существующие учебники с незначительными изменениями. Поначалу позиция и аргументы сторонников второго направления были более сильными. Ситуация осложнялась тем, что сразу написать и издать новое поколение учебников по истории было невозможно. В Казахстане до провозглашения независимости история в средних школах преподавалась на основе «традиционных» учебников, написанных в советское время в духе марксизма-ленинизма. Ученики средних учебных заведений по всей стране изучали историю по единым учебникам, с одним-единственным толкованием. После 1991 г. общественное мнение РК столкнулось с тем, что прежние ценности стали недействительными или нежелательными. Вместо них появились такие категории, как «правовое государство» и «рыночная экономика». Все это передавалось в сферу образования, в частности в обучение истории. «После событий 1991–1992 годов на первый план вышла «проблема самоопределения», стремление понять, что такое история. В это время сформировался рынок идей, исторической литературы» [6; 41]. Содержание казахстанских учебников с 1992 г. было сконцентрировано на презентации национальной истории, занимающей большую часть учебных материалов. Этноцентристский подход не позволил авторам учебников выработать более широкий и более комплексный подход к изучению мировой (европейской) истории в целом и истории России и СССР в частности. «Изменения в системе школьного исторического образования потребовали создания современного учебника по истории Казахстана, с учетом иной логики изучения исторических курсов, обеспечивающей переход к новой структуре школьного исторического образования» [7; 65].

«Сначала учителя почти единодушно критиковали новые учебники за пренебрежение методической стороной дела, но они понимали и то, что это было платой за быстроту разработки нового содержания. Однако по мере насыщения рынка учебников требования к качеству методического аппарата стали возрастать, и сейчас новизной или оригинальностью содержания трудно уже удивить искушенного педагога» [8; 59].

Другим новшеством учебников поколения 1990-х гг. было знакомство учеников через историографические справки с альтернативными взглядами и концепциями историков. Некоторые авторы стали публиковать на страницах своих учебников тексты источников, причем не только в качестве иллюстрации к основному тексту, а как задание по самостоятельной реконструкции прошлого. Большую популярность получили такие жанры учебной литературы, как рабочие тетради, стимулирующие активную работу учеников. Начиная с 1998 г. в Республике Казахстан стали создаваться учебники так называемого «нового поколения». Сопоставление их с прежними учебниками по всемирной и отечественной истории весьма поучительно и может оказать учителю необходимую помощь в выборе собственного варианта подготовки к урокам. Особенности современного восприятия информации, прежде всего у школьников, предъявляют высокие требования к оформлению учебника. «Современный книжный дизайн имеет уже много общего с оформлением сайта Интернета» [8; 63].

Создание новых учебников связано с целым рядом других проблем, например, с продолжительностью исторического образования (в частности, с переходом на 12-летнее обучение в школах Казахстана), отбором дидактического материала для каждого из двух направлений: общественно-

гуманитарного и естественно-математического, состоянием исторической науки, тиражированием новых учебных книг и т.д. Процесс создания учебников может быть длительным и включает в себя ряд этапов. Этап апробирования учебников по истории Казахстана 1992–2006 гг. позволил выявить слабые и сильные стороны учебной литературы, определить основные направления ее доработки. Устранение многих недостатков школьной исторической литературы зависит от разработки теории создания учебников и надежности методики оценки их качества. В 2004 г. МОН РК разработало Инструкцию по организации подготовки и издания учебной литературы для организаций образования всех уровней (приказ Министерства от 24.05.2004 г. № 454). Альтернативные учебники используются в учебном процессе общеобразовательных школ Казахстана с 2004–2005 учебного года.

В общем виде требования к качеству школьных учебников выглядят следующим образом: анализируемая и оцениваемая сторона учебника, критерии и собственно оценка. Причем в качестве критериев для оценки содержательной стороны учебника и его оформления берутся такие, например, как: распределение материала по разделам, главам, темам и связь между ними, соответствие учебной программе, принцип научности, доступности, учет возрастных и национальных особенностей, объем, вес, размер шрифта и их соответствие возрастным особенностям учащихся, нумерация страниц, наличие цветного оформления, а также плотность и цвет бумаги. Еще больше требований выдвигается к тексту учебника: правильное соотношение описательного и теоретического материала, соответствующего фактическому материалу; методика изложения учебного материала; играет ли роль дополнительный текст в усвоении учащимися материала учебника с методической, познавательной и информационной точек зрения, несет ли углубление, расширение знаний учащихся по предмету; содержится ли пояснительный текст: примечания, пояснения, словарные слова, информация о новейших открытиях, технологиях по предмету, ситуации, близкие к реальной жизни учащихся. Тщательному анализу подвергается качество иллюстративного материала учебника: связь с текстом, эстетичность иллюстративного материала, повышает ли интерес к предмету и вызывает ли положительные эмоции; наличие надписей под иллюстрациями, цвет, размер иллюстраций, содержит ли графику, схемы, диаграммы, таблицы, портреты, рисунки и т.д. Есть рекомендации по анализу аппарата ориентировки, а также языка и стиля изложения учебного материала. Казалось бы, ответы на вопросы в отношении любого из школьных учебников по истории гарантировали бы их качество при последующем издании. Однако на практике учебники по-прежнему продолжают отставать от современных требований. Существенно изменился, пожалуй, книжный дизайн. Учебники стали красивыми, яркими, напечатанными на качественной бумаге, но вот их содержание и особенно методический аппарат вызывают у учителей вполне обоснованную критику.

Очень часто принцип научности вступает в противоречие с принципом доступности. Учебники, написанные сухим бюрократическим языком, вряд ли способны повышать интерес к предмету и вызывать положительные эмоции. Методика изложения учебного материала не учитывает возрастные особенности школьников, так как параграфы имеют большой объем, перегружены фактологическим материалом, например: каждый параграф учебника по истории Казахстана для 10 класса общественно-гуманитарного направления (авторы: А.Т.Толеубаев, Ж.К.Касымбаев, М.К.Койгельдиев и др.) имеет 5–6 страниц печатного текста, в котором 24 и более дат (параграф 41), 30 имен акынов и жырау, 16 названий музыкальных инструментов, 6 жанров песенного творчества и 77 названий музыкальных произведений (параграф 32) [9]. Вся информация в учебнике дается в виде сжатого сообщения. Не учитываются также требования современных технологических подходов к изучению программного материала. В учебнике практически нет элементов проблемности — весь материал подается в готовом виде, деятельный характер обучения вряд ли может быть реализован. В новом издании учебника изменилась нумерация параграфов, значительно расширен объем, который составляет 376 страниц, но основное содержание не претерпело существенных изменений.

Учебник для 11 класса общественно-гуманитарного направления соответствует государственным образовательным стандартам и содержанию учебной программы по истории Казахстана [10]. Степень реализации Концепций становления исторического сознания, развития образования до 2015 г. в данном учебном издании соответствует нормативным требованиям, а именно: идее принадлежности к евразийской культуре, развитию на территории Казахстана оседлой и кочевой цивилизаций, полиэтничности и многоконфессиональности историко-культурного ареала, непрерывности истории Казахстана и преемственности культур, автохтонности казахов для территории страны, феномену номадной цивилизации. Чрезвычайно актуально включение в текст учебника разделов, посвященных политическому и экономическому положению Казахстана в 20–30-е годы (параграфы 14–17), разви-

тию системы образования в Казахстане (параграфы 19–20); казахской диаспоре (параграфы 38–40); независимой Республике Казахстан в 1991–2006 гг. (параграфы 42–46), т.е. всего того учебного материала, который нашел свое отражение в Концепции становления исторического сознания в Республике Казахстан.

Однако системность изложения учебного материала практически отсутствует. Правильного и доказательного раскрытия требует трактовка событий, связанных с казахско-джунгарскими отношениями. В советских школьных учебниках сражение у Буланты было в 1728 г., но теперь имевшийся опыт преподавания истории отвергнут и начались поиски своего собственного опыта. Вероятно, поэтому с датой сражения у Буланты произошли метаморфозы. Например, требует пояснения такой текст на странице 11: «только с 1726 года казахские боевые отряды трех жузов стали объединяться для решительной битвы с врагом. В местности Карасиыр (возле речек Буланты и Белеути в Тургайских степях) казахское войско наголову разбивает джунгарское». И здесь же: «в 1726 году в Ордабасы на курултае казахов Абулхаиру предлагают возглавить все казахское войско. Весной 1730 г. (1729 — по некоторым источникам) к югу от озера Балхаш, в местности Аныракай, сходятся казахские и джунгарские войска. В этой кровавой битве казахи наголову разгромили джунгар». На 13-й странице: «Богенбай вместе с ханом Младшего жуза Абулхаиром в 1726 году руководил битвой под Буланты». На 14-й странице: «в 1727 году в сражении между реками Буланты и Белеути в местности КарасиырТайлак батыр возглавил войска Младшего жуза...». Здесь же: «СаньракТоктыбайулы — один из трех предводителей в знаменитом Буланты-Белеутинском сражении 1727 года». На странице 16: «Хотя всем походом в битве при Буланты в 1728 году и при Анракае в 1730 г. руководил хан Булат, победы на поле боя добивался Абулхаир». Получается, что у одной битвы есть, как минимум, 3 даты (в хронологическом указателе авторами выбран 1727 г.). У школьника складывается мнение о том, что это вовсе не битва, а поход или война, растянувшаяся на три года. В дате Анракайской битвы также нет уверенности, вероятно, поэтому она вообще не вошла в перечень основных дат (хотя в учебнике за 10 класс дается двойная дата). Интересно, какую дату следует выбрать выпускнику школы при сдаче ЕНТ?

Не все ясно и с гибелью хана Абулхаира. На странице 15 авторы пишут, что в 1748 г. он погиб от рук известного султана Барака, на странице 18: «в Младшем жузе шло противостояние между ханом Абулхаиром и султаном Батыром», на странице 19: «борьба руководителей отдельных групп казахского общества за власть привела в 1748 году к смерти хана Абулхаира». (Сравните: в учебнике для 10 класса этих же авторов также говорится о том, что Абулхаир хан погиб от рук султана Барака, который был вскоре отравлен врагами.) Подобная информация больше напоминает психологический детектив, а не школьный учебник истории. Очень интересные сведения содержатся на странице 44: «В 1857 году по приказу Перовского из Ак-Мечети выступают под общим руководством Фитингофа воинские части с пушкой, двумя ракетными станками и 300 саблями, а также пеший отряд башкиров в 300 человек во главе с Елекеем Касымовым. К ним присоединяется и начальник Аральской флотилии Бутаков со своими матросами». Учителю истории нужно будет объяснять, что это за ракетные станки в сочетании с саблями, каково их устройство, а также сколько и каких кораблей было в Аральской флотилии.

Хронологические рамки содержания параграфа 19 «Развитие системы народного образования и политпросвещения» охватывают события октября 1917–1934 гг. В тексте говорится: «Создание новой школы начинается уже в первые месяцы советской власти», однако дальше речь идет о 21.01.1918 г., т.е. через несколько месяцев. Вообще первые месяцы — это сколько? Один, два, четыре, шесть и т.д. Это напоминает мнение других авторов школьного учебника о том, что Казахстан занимает одно из первых мест в мире по территории, точнее, девятое. Между тем следовало бы указать на то, что уже в ноябре 1917 г. была создана Государственная комиссия по просвещению во главе с А.В.Луначарским. Все учебные заведения, находившиеся в ведении православной церкви, 11.12.1917 г. преобразовывались в светские. А в августе 1918 г. был созван 1 Всероссийский съезд по просвещению, на котором была одобрена новая система единой трудовой школы с двумя ступенями: первая ступень — 5 лет, вторая — 4 года. В совокупности обе ступени составляли полную среднюю общеобразовательную школу. Постановление 15 мая 1934 г. называлось «О преподавании гражданской истории в школах СССР», а вовсе не «О структуре начальной и средней школы». Постановление «О начальной и средней школе» было принято 25.08.1931 г., а Постановление «Об учебных программах и режиме в начальной и средней школе» — 25.08.1932 г. А затем снова в параграфах 22–23 дается материал «Литература и искусство Казахстана в 1920–1930 гг. XX века».

Не всегда учитываются возрастные особенности и уровни подготовки учащихся при отборе и изложении учебного материала, особенно это касается широкого использования в тексте учебника 11 класса терминов иностранного происхождения (61 понятие в терминологическом словаре), этнических названий, фамилий и имен выдающихся исторических деятелей. Так, в параграфе 8 «Национально-освободительное движение 1916 года» 29 фамилий, 34 географических названия и 8 дат с указанием месяцев. Задания со звездочкой вовсе не учитывают уровни школьников: «сравните термины «восстание», «переворот», «движение» и «революция», объясните их значение». Никакой повышенной трудности в этом задании нет. Между тем современные дидактические задачи выдвигают на первый план учебного пособия систему вопросов и заданий. Как самостоятельно добывать знания, анализировать информацию, если они уже добыты известными казахстанскими учеными и ими же проанализированы.

Учебник соответствует современным требованиям информационной избыточности, однако не выполняет функцию систематизации исторического материала. Даже с учетом проблемно-тематического построения учебного материала необходимо учитывать хронологическую последовательность. Иначе материал будет восприниматься как абсолютно разрозненный, часто повторяемый, но не дающий целостного видения исторических событий в масштабе страны. Тематическая взаимосвязь иллюстраций с текстом учебника соблюдена. Иллюстрации в целом соответствуют учебным целям и задачам, но не являются самостоятельным источником информации и не могут заменить основной текст. Часто из-за качества изображения сложно организовать работу на основе заданий репродуктивного, проблемного и творческого характера. Как, например, работать с картой, если все географические объекты изображены черным или «жгуче-черным» цветом, притом даже водные — реки, озера, моря?! Или, например, с картой, легенда которой из-за супермелкого шрифта просто не читается без лупы?! А как работать учителю с цветными иллюстрациями, если их несколько, относятся они к разным темам, а занимают они один разворот учебника, т.е. помещены между двумя страницами? Не лучше ли поместить их в конце учебника в качестве приложений и пронумеровать.

Когда-то, в начале становления советской системы школьного образования, учителя отказались от учебника «разучивающего» и начали использовать учебник «обучающий», теперь мы вновь возвращаемся «на круги своя», и учебник не развивает знания и умения учащихся, а приучает их к интеллектуальному иждивенчеству. Вот почему интерес к проблеме создания и экспертизы национальных учебников так тесно связан с качеством образования в стране.

Список литературы

- 1 Историческое образование: тенденции и перспективы: Итоги междунар. конф. // Преподавание истории в школе. — 1999. — № 2. — С. 9–44.
- 2 Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана: «Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации». — Астана, 2005. — 18 февр. — [ЭР]. Режим доступа: www.akorda.kz
- 3 Стобарт М. Союз Европы и историческое образование // Преподавание истории в школе. — 1995. — № 7. — С. 65–72.
- 4 Кусаинов А. Новое поколение учебников — требования дня // Мысль. — 2001. — № 2. — С. 54–60.
- 5 Масанов Н., Савин И. Россия в казахских учебниках истории // Старые и новые образы в современных учебниках истории. — М., 2003. — С. 301.
- 6 Историческое образование: тенденции и перспективы: Итоги междунар. конф. // Преподавание истории в школе. — 1999. — № 2. — С. 41.
- 7 Абдугулова Б.К. Учебники по истории Казахстана // Преподавание истории в школе. — 2001. — № 9. — С. 65–70.
- 8 Шевырев А.П. Учебник истории: каким ему быть? // Преподавание истории в школе. — 2002. — № 5. — С. 63–69.
- 9 Толеубаев А.Т., Касымбаев Ж.К., Койгельдиев М.К. и др. История Казахстана для 10 класса общегуманитарного направления. — Алматы: Мектеп, 2006. — 240 с.
- 10 Толеубаев А.Т., Касымбаев Ж.К., Койгельдиев М.К. и др. История Казахстана для 11 класса общегуманитарного направления. — Алматы: Мектеп, 2007. — 296 с.

Л.И. Зуева

Мектептік білім беру мәселесі төңірегіндегі пікірталастар мен ұлттық тарих жөніндегі қазақстандық оқулықтар

Мақаланы жазудағы мақсат жалпы білім беретін мектептердегі түлектерді дайындаудың сапасын жақсартуды маңызды фактор ретінде қарастыра отырып, тарихтан оқу-әдістемелік әдебиеттің мазмұнын қайта қарау қажеттілігін негіздеу болып табылады. Сол себепті соңғы 25 жыл ішіндегі Қазақстан Республикасындағы мектеп реформаларына қатысты сұрақтарға зерттеу жүргізілді. Автордың көпжылдық жоғарғы оқу орынындағы жұмысы және типтік бағдарламаларға, мектеп оқулықтарына, сандық білім беру ресурстарына сараптама жасау тәжірибесі, мемлекеттік стандарттар мен 12 жылдық эксперименталды мектептерге арналған Қазақстан тарихы оқулықтарын талдауға қатысуынан алынған нәтижелерді ой елегінен өткізіп, негізгі тұжырымдарды көрсетуге және тәуелсіз Қазақстандағы мектептік білім берудің өзіндік моделін тәжірибеде айқындаудың проблемалық тұстарын көрсетуге мүмкіндік туды. Бұл арада тарихты оқытудағы жаңаша көзқарастарға және оқу материалдарының тәрбиелік сипатына үлкен көңіл бөлінді.

L.I. Zuyeva

Debate around school education and Kazakh textbooks on national history

The purpose of writing the article was to study the issues of school reform in Kazakhstan over the past 25 years, to substantiate the necessity to review the content of educational-methodical literature on history, as one of the most important factors of quality improvement of preparation of secondary schools graduates. Long-term work of the author in the University and the experience of the examination of standard programs, school textbooks, digital educational resources, participation in development of state standards and textbooks on history of Kazakhstan for experimental 12-year schools allowed to generalize the results obtained, to formulate the main conclusions and outline the problem areas in the practice of creating the own model of school education of independent Kazakhstan. Of great importance are the new approaches to teaching history and educational nature of educational material.

References

- 1 *Teaching history in school*, 1999, 2, p. 9–44.
- 2 Nazarbayev N.A. *Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan: «Kazakhstan on the road to accelerated economic, social and political modernization»*, Astana, 2005, February, 18, [ER]. Access mode: www.akorda.kz.
- 3 Stobart M. *Teaching history in school*, 1995, 7, p. 65–72.
- 4 Kusainov A. *Mysl*, 2001, 2, p. 54–60.
- 5 Masanov N., Savin I. *Old and new images in the modern textbooks of history*, Moscow, 2003, p. 301.
- 6 History education: trends and prospects. The outcome of the international conference // *Teaching history at school*, 1999, 2, p. 41.
- 7 Abdugulova B.K. *Teaching history at school*, 2001, 9, p. 65–70.
- 8 Shevyrev A.P. *Teaching history at school*, 2002, 5, p. 63–69.
- 9 Toleubaev A.T., Kasymbaev J.K., Koigeldiev M.K. et al. *History of Kazakhstan for the 10th grade of Humanities*, Almaty: Mektep, 2006, 240 p.
- 10 Toleubaev A.T., Kasymbaev J.K., Koigeldiev M.K. et al. *History of Kazakhstan for the 11th grade of Humanities*, Almaty: Mektep, 2007, 296 p.

N.V. Karaseva

*Ye.A. Buketov Karaganda State University
(E-mail: nataliarusaikina@mail.ru)*

Information space as a factor of youth socialization

In this scientific article the problem of influence of information space on socialization of youth is considered. The comparative analysis of various researches devoted to this area of knowledge is carried out. Skills of possession and use of modern means of communication and technologies in many respects determine the speed and opportunity to achieve a goal to the modern young man. Information space and «gadgets» promote successful adaptation and comfortable existence in all fields of activity. The world wide web and technologization of the majority of spheres of activity do especially important studying of influence of virtual reality on process of socialization of youth. Interaction with information which isn't relating to policy promotes development in youth of the specific knowledge and skills necessary for participation in collective actions.

Key words: Information space, media, priming, youth, Media Impacts, Internet, media culture, television, socialization.

Skills and use of modern means of communication and technologies largely determine the speed and the ability to achieve the goal of the modern young man. Information Space and «gadgets» contribute to successful adaptation and comfortable existence in all spheres of activity.

Today, the impact on the socialization of information space is regarded as one of the major problems of our time. The global information space — «a collection of information resources and infrastructures that make up the state and inter-state computer networks, telecommunications systems, and the public network, and other cross-border communication channels» [1].

Socialization is understood as process of formation of the personality, assimilation of social experience during which are formed the most common steady features of the personality. Socialization acts as process when the personality forms the personality similar to functioning as the integral element of society. It reproduces in herself its signs, broadcasts the saved-up social experience, provides preservation of and a survival as member of this society, and also society as collective whole. The new type of information and communicative space — the Internet — forms the new space of socialization bearing in itself both the potential, and risks. Really, the Internet is the socialization environment in the globalized information society and, analyzing the Internet as space of social interaction, it is possible to allocate the following backbone factors:

- audience of a resource which possesses the general valuable orientations;
- the social importance of information for emergence and development of interpersonal interaction of actors;
- the technical environment which is meant as the appropriate means supporting process of interaction [2].

Considering the Internet as a socialization factor, it must be kept in mind that direct object of influence of a stream of their soobkshcheniye is not so much the certain individual, how many consciousness and behavior of big groups of the people making group of users of these or those computer Networks.

Influence of the Internet on spontaneous socialization is defined by several circumstances. The Internet carries out first of all a role of carrying out free pastime as in many respects, defines a leisure pastime of

people, both group, and individual. This role is realized in relation to all people so far as, because the rest at a leisure in online space or behind a computer game distracts them from daily cares and duties.

Representatives of the «information society» focus on new values, on the role of knowledge and information in the new world, the process of information sharing and ensuring access to it. The institute of mass media has the capacity to influence the consciousness, to shape behaviors of the individual. Media culture has become the dominant culture of the information society, the existence of which is associated with the activity of a variety of media, contributing to the formation of cultural space by using verbal, visual and audio images. An informative, communicative, normative (ideological), relaxation, creativity, integration, mediation function of media culture characterize all aspects of its importance in human life. It is impossible not to note the activities of media culture as a social agent capable of establishing communication between the various structures of society. It allows different social groups to communicate with each other, establish contacts. The important is to consider the media culture as an instrument of social control. Media culture is often called the «fourth power», given the powerful, multifaceted, and large-scale media power of the senses and the consciousness of people. The function of the media, according to Luhmann, is «in the management of self-observation of the social system — is meant by this specification is not an object among others, as a way to divide the world into a system (and it is society) and the outside world. It is the universal rather than an object-specific observation» [3].

Nowadays, the media have become a significant force capable of reflecting public opinion and influence on power. Thus, media culture acts as an intermediary between society and the state, between the state and the individual, the state and its citizens, regions and the center, etc. Internet and television, of course, are by far the dominant channels of information transmission. They are, on the one hand, essentially transforming the contemporary socio-cultural reality, and on the other — form the consumer — the viewer, his way of perception, worldview, value system, etc.

The Internet and television give rise to a special mediareality, whose importance in the lives of people all the time growing. The emergence of so-called mediareality can be considered one of the hallmarks of modern culture. In the era of the «information society» mediareality «in many forms («formats») the consciousness of modern man, in particular, in such a way that it seems to have more real than the original reality. Mediareality often characterized as «different» or «second» reality .

A parallel reality that has generated technical progress, Jean Baudrillard defined as «hyperreality» as a picture of the world constructed by the media. The fundamental transformation of global man is immersed in a new reality, the new conditions.

In the twentieth century formed the main areas of research such as the media impacts: study the effect of media violence on the rise in crime among different age groups of the population — children, adolescents, youth and adults; the emotional impact of the media, causing fear, anxiety and panic mass audience; the impact of mass media on health; the impact of sexually explicit media content on the subconscious and behavior; the impact of the news, information campaigns, advertising, political propaganda, entertainment; the impact of the image of ethnic minorities in the development of ideas about the cultural diversity of the world, political and legal setting of spectators; the impact of new communication technologies.

The «official» history of the scientific study of Media Impacts set forth in W. & J. Severin. Tankard. At the heart of some of the early work is the accepted theory, «syringe» or «bullet», i.e. recognition of the enormous power of the media over the audience. Mass information was compared with the deadly bullets or stronger drugs that are injected into a vein. The theory of «bullets» was the basis of several studies on the impact of cinema on children. As a result, it was found that as a means of formation of film can form a certain relation to objects having social importance, influence on the emotional state both in small and in large extent marginally affect health by sleep disorders and have a strong impact on the pattern children's behavior.

Further study of interpersonal communication has shown that awareness of the individual to belong to a specific organization, religious denomination or other social group has a strong influence on the choice of information. S. Stauffer stressed the importance of taking into account such variables mediating Media Impacts such as education, age or other differences between the groups tested.

Complex generalization about the impact of mass communication has made Berelson «Forms Media Impacts many and varied. It can be short-term and long-term. It can be obvious or hidden, strong or weak, and to determine the various aspects of content. It can be viewed as a psychological, political, economic, or sociological. It can change the views, values, awareness, skills, tastes, behavior, etc. Because of the diversity and complexity of the topic Media Impacts probably is the least developed region in the research of mass communication» [4].

Model limited impact was firmly established in 1960 when George. Clapper reviewed thousands of scientific publications on the study of Media Impacts for the period from the 1920s to the 1950s, and summarized the results of these studies. He proposed a new «phenomenalistic» approach to the study of this problem, which focuses on the factors limiting the impact of the media on individuals.

Since the 1960s, there were areas of research Media Impacts. These include socio-cognitive theory, including the concept of social learning theory, «cultivation», «priming», «diffusion of innovations», «use and satisfaction», a study on the hypothesis of selection of messages, affirming that the media fed the public's attention to certain topics; study of the causes of individual members of the audience preferences of certain media, as well as many other aspects of media impacts.

Social learning theory explains how viewers are trained to be borrowed from the media behaviors and imitate them on the basis of their susceptibility to environmental factors and cognitive systems. This theory was the basis for a set of studies that have investigated the impact of television on children. For example, the authors found that the impact of the media can be cognitive (thinking and acting on learning), behavioral, or affective (emotional). For example, research scientists have shown that the entertaining and educational TV programs (do not include scenes of violence), such as «The Island Gull, Gull», «Sesame Street», «The window of Allegra» promote intellectual development, develop imagination, problem-solving skills, promote socialization. Numerous studies on the harmful effects of human behavior on the consumption of printed media, television, video and audio information, identified common trends in American television shows on national television: glamorized and intellectualizing of violence (showing physical damage caused by the violence and suffering are not the object of violence displayed); It shows many scenes of serious physical aggression as the ordinary; little attention is focused on the issue of combating violence; each year about 60 % of TV programs contain scenes of violence; in a typical transmission containing violence, demonstrated by six violent scenes per hour; the average American preschooler, who looks mainly cartoons, sees every year more than 500 scenes of violence «high-risk» every year. The impact of television has led to social changes that affected the whole of society, the members of which simulate the behavior of different styles and ideas, seen them on television and learned.

It was found, that the impact can be direct or indirect, short-term, long-term or delayed. It can be isolated or shared. They also paid attention to individual differences, psychological factors, the influence of the environment and the characteristics of social groups that control the perception of the media and the reaction to it.

Theoretical studies have shown that members of the audience to consume mass information selectively, depending on their aptitudes, interests, attitudes, social status and other factors. Later, these concepts were named electoral impact.

Cultivation theory to some extent confirms the theory of selective influence of media culture on the person. According to this hypothesis, between the TV and the audience made the dynamic interaction. Cultivation theory assumes that the television has become the main source of information and general overall understanding worldwide. Therefore, the different categories of viewers begin to think similarly under the influence of television, because receive the same information. The basis of the analysis of cultivation are the concept of «mainstreaming» and «resonance». Mainstreaming means that a systematic and long-term watching TV can lead to the weakening and blurring the differences in the perception and behavior of the audience. In other words, the differences in the reactions of the different categories of viewers connected to their cultural, social and political characteristics, weak or even absent in the reactions of the audience belonging to different categories, but consuming large amounts of television information. Researchers studying the phenomenon of cultivation, evaluated the impact of TV on the amount of time it spends in front of the viewer screen.

Resonance takes place when the actual events confirm the distorted image of reality presented on television. When the direct experience of the viewer corresponds to the media information that it receives, amplifies its effect — it resonates, promoting cultivation effect. For example, studies have shown that viewers are most afraid of becoming victims of crime, living in disadvantaged areas with high crime rates.

Priming, i.e. preconditioning of the audience media — popular direction of research Media Impacts based on the study of the psychological principles of information processing by the cognitive structures. Priming can motivate human behavior, causing certain actions, sometimes antisocial. The extreme manifestation of undesired priming — crime-up, especially murder or other serious crimes, inspired by a certain movie or transmission. So, «a few high-profile murders committed in 1980, were committed by young people who imitated Rambo, the hero of the film «First Blood» (1982). Several serious crimes were committed under the influence of the movie «Natural Born Killers» (1994) [4].

The crimes committed under the influence of the media can identify individual factors, such as the propensity to aggression and violence, emotional instability, the heat of passion. Therefore, only some viewers exposed to the effect of priming to a greater extent that they begin to imitate and copy action television and movie characters. For most consumers of media priming effect is manifested in mild reactions that tend to weaken with time and may even go unnoticed.

Scientists look at the effect of priming as an aspect of broader mental models. These models are a combination of individual knowledge about the world and his memories of the thoughts and feelings experienced in the past. These models can be expanded, improved or changed when new information or themselves become factors causing priming effect.

Mental models define the understanding of human media. Research and scientific observation in the field indicate that viewers are fond of movies with romantic overtones, tend to idealize their feelings and views on marriage and building a family relationship.

The theory of use and meeting highlights the motives and behavior media consumers, i.e. how and why they use the media. One of the basic tenets of the theory is that people actively choose TV shows and other media information to meet their individual needs. The researchers have identified such motives of media consumers' choice of program as training, habit, maintenance companies, getting excitement, relaxation, escape from reality, to fill free time.

In summary, we can say that the most appropriate theoretical and methodological position in determining the impact of media culture on the human impact of the election is the theory that takes into account individual differences and environmental factors as an important intermediary between the media and the audience. This theory is supported by the theories of cultivation, priming, the theory of use and satisfaction.

The term a social network was entered in 1954 by the sociologist from «The Manchester school» James Barnes in work «Classes and meetings in the Norwegian island arrival». It developed and added the approach to research of interrelations invented in the 1930th between people by means of visual charts in which individuals are presented in the form of points, and communications between them — in the form of lines. Thus, the social network is a universal system of communications which is urged to satisfy the deep needs of people connected with group of participants of social networks on certain interests [5].

The Internet borrows more and more place in human life. People actively use all opportunities of a virtual network and carry out a huge number of time in the Internet. It is impossible to stop progress and to deny pluses of new inventions senselessly. On the Internet it is possible to order goods and services, to find a lot of useful information, and so on. However, for today the biggest achievement of the Internet is development of social networks. Today it is possible to record rather large number of types of social networks which differ from each other in functions, directions, age category of users and so on. Initially the purpose of social networks was association of people in virtual space, that is, providing to opportunity acquaintance and communication in a network. Over time the main function of social networks didn't change, but it became more polyhedral and wide. Today possibilities of social networks extend every day and are updated. On social networks users had an opportunity not only to meet new people and to communicate with the friends, but also and to listen to favorite music, to watch interesting videos, to enter different communities and so on. The youth spends a lot of time in open spaces of the Internet and social networks. And over time also minuses of such phenomenon began to be shown. Scientists of the different directions began to sound alarm. After all actually we have to understand clearly that we live in consumer society where the purpose of many people and the companies is to impose and sell us the services and goods. Also on social networks which are sponsored and advanced thousands of companies and the organizations benefiting by means of «the advertizing which isn't shouting».

Researchers of the Internet of space try to reveal the risks connected with a dysfunctionality of social networks. Fears of this sort cover as foreign authors and researchers of the former Soviet Union.

Virtualization of the vital world of modern youth is capable to strengthen distribution of radical discourses of the present. Internet forums, the sites become conductors of radical information, integrating at the first stage into the network communities, and then initiating active radicalism in real policy. Efficiency of informing on the Internet significantly increases risk of acts of terrorism, radical flash mobs are capable to become an essential factor of policy [5].

Researches conducted by the KISI, allow to tell that the level of mobilization potential of social networks in Kazakhstan is too exaggerated [6].

Any young man who is carrying out 4–5 hours per day on social networks can't not exchange outlooks on life, thinking and speech, and of course valuable orientations. After all, as a rule, the Internet is a place for

virtual free-thinking and freedom of speech, and everyone wants to impose his opinion to other person. Because of a number of not settled questions on social networks the youth has transformations in thinking and speech, in perception of world around and people as at the most active users the consciousness is broken, and the accurate side between the real and virtual world is erased.

The possibilities of social networks which yet aren't investigated fully already now allow to speak about their exclusive influence on formation of consciousness of youth, motives of her behavior, valuable orientations, lifestyle, a choice of the purpose and the ways of its realization accompanying socialization process.

Kazakhstan young people are turning to the services of the global network, in most cases do not meet the cognitive and professional needs, and others, especially recreational purposes. The study «Internet in Kazakhstan», conducted in 2010 by Kazakh journalists A. Nurmakovym, P. Grudnitskii, V. Fomicheva, A. Sembai under the direction of A. Jalilov, showed that in the most popular segment of Kazakh forum can be considered as youth portal «Zhastar .biz». This resource users download music and video from Youtube, Kaztube, Kivi.kz etc. Read short stories written by the users to browse and download the files in the photo gallery, read scientific and popular articles, and most importantly, communicate in forums. The subjects of these forums is: «Movie», «Education», «religion», «Literature and Linguistics», «History», «Computers and Internet», «attitude», «Fashion», «Sport», «Health», «Gastronomy», «Cars». The primary audience — school and university students.

Portal «Massagan» also has a great forum, where for three years discussed a variety of topics. Most recent of them: «Music and Cinema», «communicate in foreign languages», «Sport», «Kazakh language: problems and development», «Computers and Internet», «History, Archaeology», «Islam», «Relationships» «Fiction», «School of Young Poets», «Folklore». Site, «Kazakh.ru» contains forums in Russian and Kazakh languages. They are distinguished by their sociality. Forum users — students who speak about their problems.

The most popular topics in the forum, «Kazakh.ru» for all time:- Dating (the 6611) — Relationships (1270 Topics) — Chronicle (Shezhire (687 themes) — Religion (700 themes) — Development of the Kazakh language and issues (the 205) — Education (108 themes)The most popular topics on portals and forums: education, religion, literature, the problems of the Kazakh language, computer and Internet, relationships [7]. Thus, the interaction with the information, unrelated to politics, contributes to the development of youth-specific knowledge and skills necessary to participate in collective action.

The World Wide Web and technologization most spheres of life are doing very important to study the impact of virtual reality in the process of political socialization of youth. Facebook, in touch, my world, classmates, WhatsApp, viber etc. provide an opportunity to exchange instant messages, quick access to information, express their opinions and are very common among today's youth. However, this should not be seen as a one-way process. Modern networks enabling the selection of information, sooner or later face the fact that the user will allocate and «divided» liked the information, messages, news. Thus, the entire flow of dropping out «is not interesting», or «do not need» information. The choice is up to the user. How will the choice depends largely on the level of education and motivation on how socialization took place and what factors were decisive in this long and difficult process.

References

- 1 *Гирич В.Л., Чуприна В.Н.* Глобальное информационное пространство и проблема доступа к мировым информационным ресурсам. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.rsl.ru/upload/mba2007/mba2007_05.pdf (дата обращения 16.09.2015).
- 2 *Данилов С.А.* Риски и потенциал Интернет-социализации молодежи // Известия Саратов. ун-та. — Вып. 2. — Т. 12. — Саратов, 2012. — С. 42–46.
- 3 *Луман Н.* Реальность масс-медиа: пер. с нем. А.Ю. Антоновского / Под ред. О.В. Кильдюшова. — [ЭР]. Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/3001/3014> (дата обращения 11.10.2015).
- 4 *Брайант Дж., Томпсон С.* Основы воздействия СМИ. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.psyoffice.ru/page,19,3890-brajant-dzhenningz-tompson-suzan.-osnovy.html> (дата обращения 22.10.2015).
- 5 *Юрьева Е.А.* Разностороннее влияние социальных сетей интернета на социализацию молодежи / Е.А. Юрьева, С.А. Горошкина // Молодой ученый. — 2010. — № 7. — С. 297–300.
- 6 Интернет-коммуникации в Казахстане: степень мобилизационного потенциала (по результатам социологического исследования). — Алматы КИСИ при Президенте РК. 2014. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.academia.edu/10401264> (дата обращения 17.11.2015).
- 7 *Сембай А.* Развитие казахоязычной сферы казахстанского сегмента Интернета. — Алматы: BTCOM.MEDIANET, 2010. — С. 114–139.

Н.В. Карасева

Ақпараттық кеңістік жастардың әлеуметтенуінің факторы ретінде

Мақалада ақпараттық кеңістіктің жастардың әлеуметтенуіне әсері қарастырылды. Өртүрлі зерттеулерге салыстырмалы талдау жүргізілді. Қазіргі жастардың алдағы қойған мақсатқа қолжеткізуде байланыс құралдары мен технологияларды тез және толық меңгеру маңызды болып келеді. Ақпараттық кеңістік пен «гаджеттердің» меңгерілуі кез келген салаға тез арада бейімделу мен жақсы өмір сүруге ықпал етеді. Сонымен қатар ғаламтор мен көптеген өмір сүру салаларының технологизациясы жастардың әлеуметтенуіне виртуалды шындықтың ықпалын зерттелуін талап етеді. Саясатқа қатысы жоқ ақпаратпен қатынасқа түсу барысында жастарда ұжымдық әрекетке түсуге қажетті арнайы білімдер мен қабілеттер қалыптасады.

Н.В. Карасева

Информационное пространство как фактор социализации молодежи

В статье рассмотрена проблема влияния информационного пространства на социализацию молодежи. Проведен сравнительный анализ различных исследований, посвященных данной области знания. Отмечено, что навыки владения современными средствами связи и технологий и их использования во многом определяют скорость и возможность добиться поставленной цели современному молодому человеку. Информационное пространство и «гаджеты» способствуют успешной адаптации и комфортному существованию во всех сферах деятельности. Выделено, что всемирная паутина и технологизация большинства сфер жизнедеятельности делают особо важным изучение влияния виртуальной реальности на процесс социализации молодежи. Взаимодействие с информацией, не относящейся к политике, способствует развитию у молодежи специфических знаний и навыков, необходимых для участия в коллективных действиях.

References

- 1 Girich V.L., Chuprina V.N. *Global information space and the problem of access to global information resources*, [ER]. Access mode: http://www.rsl.ru/upload/mba2007/mba2007_05.pdf (reference date 16.09.2015).
- 2 Danilov S.A. *Proceedings of the Saratov University*, 2, 12, Saratov, 2012, p. 42–46.
- 3 Lumann N. *The reality of the mass media*. Translated from the German J.A. Antonovsky, ed. O.V. Kildyushova, [ER]. Access mode: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/3001/3014> (reference date 10.11.2015).
- 4 Bryant J., Thompson S. *Fundamentals media exposure*, [ER]. Access: <http://www.psyoffice.ru/page,19,3890-brajjant-dzhenningz-tompson-suzan.-osnovy.html> (reference date 10.22.2015).
- 5 Yurieva E.A. *Young scientist*, 2010, 7, p. 297–300.
- 6 *Internet Communications in Kazakhstan: the degree of mobilization potential (based on the results of sociological research)*, Almaty KISI under the President of RK, 2014, [ER]. Access mode: <http://www.academia.edu/10401264> (reference date 11.17.2015).
- 7 Sembai A. *Development kazakh lingual sphere of Kazakhstani segment of the Internet*, Almaty: VTSOM.MEDIANET, 2010, p. 114–139.

Р.С. Каренов

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)

Асан қайғы жырау — елге ұйтқы, ақылғой атанған, дуалы ауызды дала философы

Мақалада XV ғасырда өмір сүрген көрнекті философ-утопист, ақын, дипломат Асан қайғы бидің өмірі мен қызметі суреттелген. Көне жырау Асан қайғының есімі көптеген түркі халықтарының аңыздары мен ертегілерінде кездесетіні көрсетілген. Халық арасында оның «қайғы», яғни қайғы-қасіретті, қайғылы, сормандай атанғандығы, айтылған. Асан қайғы қазақтың алғашқы хандары Керей мен Жәнібекті қолдағаны, олардың кеңесшісі болғандығы, өз шығармаларында халық тағдыры, хан билігінің әділ болуын қалағандығы көрсетілген. Бытыраған қазақ ру-тайпаларының бірлігі, топтасуы идеясын көтерген алғашқылардың бірі болғандығы және оның бұл мұны «Жерұйық» атты шығармасында жырланғаны дәлелденген. Асан қайғының рухқа толы еңбектері, ауызша әдеби шығармашылығы халықтың мұны мен сенімдерін білдіретін бірден бір құралы болғандығы туралы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: ойшыл, шежіре, аңыз, хан, би, қарым-қатынас, саясат, толғау, Жерұйық, іздеу, сипаттау, сын, утопия, кездесу, нақылдар, қайраткер.

Kipicne

Кейінгі ұрпақ әулие танып, аты аңызға айналған, Шоқан Уәлиханов «көшпелілер философы» атаған Асан қайғы ХҮ ғасырда өмір сүрген. Өз заманының үлкен ойшылы болған.

Асан қайғы (Хасан Сәбитұлы) 1361–1370 жж. шамасында Еділ бойында туса керек. Қазақтың данышпан ақылғой ақын-жырауы, өз дәуірінің бас биі Асан қайғы — Шыңғыс хан тұсында жасаған Үйсін Майқы бидің алтыншы ұрпағы. Майқы Алтын Орданың қырағы данышпан адамы болған. Бірнеше хандарды қолынан өткізген.

Қазақстан Ғылым академиясының Қолжазба қорындағы көптеген аңыздарды салыстырғанда мынаны аңғарамыз [1; 242]: Асанның әкесі — саятшы Сәбит, шешесі — Салиха, ал оның әйелінің аты — Күлжазира-сұлу, баласы Абат батыр екені көрінеді. Асанның енді бір баласы Жетім Жаңалы атаныпты. Ол әз-Жәнібекпен бірге қалмақ хақында бірнеше жыл кепілдікте жүрген. Оның жетім атануы, асылы, ол Асанға өкіл бала боп кеткен аға, інілерінің баласы болса керек.

Асан жасынан жұртының мұң-мұқтажын армандап, болашағын ойлаумен, болжап толғанумен боп, шерменде бола беріпті. Осыдан жұрт оны, «қайғы» деген лақап есім қосып, Асан қайғы деп атап кеткен.

Асанның (Хасанның) әкесі Сәбит Арал өңірінің Сырдария жағасын мекен еткен. Шежіре-аңыздардың айтуынша, ол ұзақ жасаған. Он сегіз мың ғаламның: құстың, жан-жануардың тілін білетін, өзі көріпкел, әулие, атақты саясатшы болса керек. Ал баласы Асанды ес білгеннен осы қасиеттерге баулып өсіреді. Сондай өнегелі, ұлағатты тәрбие көрген Асан жас кезінен-ақ туған халқының қамын, оның келешекте ірі де, іргелі ел болу жағын ойластыра бастайды. Сондықтан да ол жас болса да өз тұсындағы хан, сұлтан, би, бектермен бірге жүріп, оларға ақыл қосады. Ой, пікір жарыстырып, тайталасып ер жетеді. Сол бозбала кезінен-ақ ақындық, жыраулық, шешендік, тапқырлық өнерді жете меңгереді. Ел дауын, жер дауын, әдет-ғұрып мәселесін шешерде оның ақылдығы, алғырлығы, кесімді, шешімді билік сөздері өзге би, шешендерден үстем боп шыға береді.

Бұл жерде ерекше айта кететін жай, Асан қайғының нақты қай жылы, қай жерде өлгені әлі белгісіз. Бір мәліметтерде Асан Ата қазіргі Өзбекстан жерінде Жиделі Байсында дүние салды делінеді [2; 10]. Ел аузындағы қария сөздің айтуында, Асан қайғы Сарыарқада дүние салып, оған Ұлытаудың топырағы бұйырған. Ал, Ш. Уәлихановтың жазуында Асан Ата өмірінің соңғы жылдарын Жетісуда өткізіп, Ыстықкөлдің жағасында дүние салған [3; 138].

Профессор Х. Сүйіншәлиев: «Қазіргі Ақтөбе облысының жерінде «Асан Ата» есімінде ескі бейіт бар. Оны халық Асан қайғының моласы деп қатты құрмет етеді. Бірақ ол мола анық осы Асан қайғынікі ме, әлде басқа біреудікі ме — мұның өзі әлі анықталмаған мәселе» [1; 248, 249], — деп жазады.

Ә. Әбілқайырқызы «Дала данышпаны» деген мақаласында: «Асан қайғының нақ жерленген жері белгісіз. Екі дерек бар: біріншісі бойынша Жезқазған облысының (қазіргі Қарағанды облысы) Ұлытау ауданында, ал екіншісі бойынша Қызылорда облысының Шиелі ауданындағы Шиелі ауылынан 16 шақырым жерде жерленген екен. Асан қайғыға арнап жасалған ескерткіш Асан Ата кесенесі «Жеті әулие» қорымында орналасқан» [4; 8], — деген дерек ұсынады.

Бұл пікірге академик Д. Кішібеков қосылады: «Асан қайғы кесенесі Шиелі жерінде деген пікірге қайта оралсақ, өзім сол жердің тумасы болғандықтан ба, әйтеуір оған әбден қосыламын... Айтарым, Асан қайғы Шиеліге келді ме? Әрине, қазақ халқына Жерұйық іздеген әулие мұнда келмеуі мүмкін емес. Өйткені Шиелі тұрмысқа қолайлы жерлерге жатады. Қазақта жабайы шиі шыққан жерді әулие жер дейді. Шиелі — жабайы шиі өте көп шыққан өңір. Шиелі атауы да сол жағдайдан туындаған. Шиелінің жері өте бай болған» [5; 5].

Ақынның қанша жасағаны да мәлімсіз. Халық аңыздарында ол – көпті көрген көне. Бір аңызда Асан 95 жасқа келген қарт, енді бір аңызда оның жасы 120-да еді делінеді...

Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Ә. Сарай: «Асан қайғының туған, өлген жылдары туралы нақты дерек жоқ. Тек жүзге жетеқабыл ұзақ жасағаны күмәнсіз. Тарихи оқиғалар аясында топшылағанда, яки Жәнібек хан 1470–1474 жж. Еділ-Жайыққа ауғанда, оған кеңесші болуы, ұлы Абаттың Ноғайлыдағы тарихи уақиғаларға араласуы туралы басы ашық деректер негізінде Асан қайғы XV ғасырды (1400–1500) бастан-аяқ жасаған сөз зергері екені анық аңдалады» [6; 5], — деп жазады.

Қазіргі таңда Асан қайғы туралы екі түрлі болжам бар. Бірі — оны аңыздардың жиынтығы ретіндегі бейне десе, екіншісі — Хасан Сәбитұлы — қазақ халқының мемлекет қайраткері, ақын, жырау, философ екендігі. Қазіргі ғалымдарымыз мен тарихшыларымыздың зерттеулері екінші болжамның дұрыстығына саяды. Себебі Асан қайғының қазақ жеріндегі Жерұйықты іздегенін, оның табаны тимеген жер біздің Отанымызда жоққа тән екендігін өткен ғасырларда да ақын-жыраулар өз еңбектерінде айтып кеткен. Тіпті, Асан қайғы есімі туыстас халықтарға да (қарақалпақ, қырғыз, т.б.) кеңінен таныс [7; 121, 122].

Асан қайғы заманында Алтын Орда ыдырап, оның орнына Қырым, Қазан, Өзбек хандықтары пайда болды. Ноғай ордасы тарап, Қазақ хандығының тарих сахнасына шығуы хандықтар арасындағы қым-қиғаш талас тарапты аласапыран кезеңмен тұспа-тұс келді.

*Асан қайғының Алтын Орда ханы Ұлық-Мұхаммедтің
ықпалды билерінің бірі болуы*

Атақты Берке хан (Жошының үшінші ұлы, Батудың інісі) дүниеден қайтқан соң (1266) Алтын Орданың тағына таласқан хандар баянды билік құра алмаған. Сондай баянсыз хандардың бірі Ұлық-Мұхаммед (Ұлұғ-Мұхаммед) болған.

Белгілі жазушы М. Мағауин өз еңбегінде: «Қазақ «Орманбет хан өлгенде, он сан ноғай бүлгенде» деп күй тартады. Халық аңыздарында қазақ-ноғайдың айырылуын Орманбет ханның есімімен байланыстырады. Тіпті Орманбет хан өлерінде айтқан екен деген бірер шумақ жыр да бар:

*Таудан аққан бұлақтың
Аяғы тартар теңізге,
Санды айдаған бай болса —
Қуанбай қоймас егізге,
Жақсыдан туған жаманды
Жамандай берме, жараңдар,
О да бір тартпай қалмас негізге.*

Бұл Орманбетті қазақ шежіресі және кейбір зерттеушілер кәдімгі тарихтан белгілі Ұлұғ-Мұхаммед хан деп түсінеді» [8; 25], — деген пікірді алға тартады.

Ұлық-Мұхаммед — Алтын Орда ханы (1419–1420; 1427–1438), Тұқай Темірдің сегізінші ұрпағы, атақты Тоқтамыс ханның немересі. Хан тағы үшін бір мезгілде Мұхаммед есімді екі хан күрес жүргізгендіктен, жазба деректерде олардың бірін «Ұлұғ» — Үлкен, екіншісін «Кішік» — Кіші Мұхаммед деп атаған [9; 723].

Асан қайғының ерен зор талантын ерте байқаған Ұлық-Мұхаммед оны өзіне ақылгөй бас би етіп, Сарайында ұстайды. Асан жырау сол Алтын Орда ханымен бірге ел басқаруға араласады.

Дала философы, ойшылы, ақыны, данышпаны, көріпкелі, абызы — сонау Алтын Орданың жер жүзін тітірентіп, жарты әлемді бауырына басып жатқан кезде-ақ, оның басына күн туатынын, әр түрлі

ұлыс пен ұлттан құрылған алып мемлекеттің ыдырайтынын сол кезде-ақ білген сұңғыла саясатшы еді. Халық басына нәубет қайдан келетінін, отарлық кіріптарлыққа түспес үшін қандай қимыл қаракет жасау керек екенін алғаш көре білген сұңғыла көріпкел еді. Мысалы, ұлы жыраудың «Қырында киік жайлаған» атты тамаша толғауының [10; 25] мазмұнын ақтара қарап, сөз астарына ой жіберсек, өзара хандыққа таласып, қырқысып, елдің мазасын кетірген Алтын Орда хандарының әрекетіне наразылығын білдіргені көрінеді:

*...Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойнаған,
Оймауыттай тоғай егіннің
Ойына келген асын жейтұғын,
Жемде кеңес қылмадың,
Жемнен де елді көшірдің.
Ойыл деген ойынды,
Отын тапсаң тойынды,
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың,
Ойылдан елді көшірдің.
Елбең-елбең жүсірген,
Ебелек отқа семірген,
Екі семіз қолға алып,
Ерлер жортып күн көрген,
Еділ деген қиянға,
Еңкейіп келдің тар жерге,
Мұнда кеңес қылмадың.
Кеңестің түбі нараду,*

*Нәлет біздің жүріске,
Еділ менен Жайықтың
Бірін жазға жайласаң,
Бірін қысқа қыстасаң,
Ал қолыңды маларсың
Алтын менен күміске!...*

Бұл туынды елді сергелдеңге салған Алтын Орда хандарының қырықпышақ болып, өзара хандыққа таласып, ыдырау дәуірінде айтылған өлеңге ұқсайды.

Кішік-Мұхаммед Сарай қаласын басып алғандықтан, Ұлық-Мұхаммед Еділдің жоғарғы жағындағы бұлғар жеріне кетеді. Сол жақтан Қазан хандығын құрады [9; 723].

Ұлық-Мұхаммед Ордан қуылғанда Асан қайғы өз әміршісімен бірге кетеді. Көп ұзамай Қазанда билік құрған Ұлық-Мұхаммедтің ақылгөйлері қатарында болған ақын, хан өлген соң Дешті-Қыпшаққа қайтып оралады. Ол Әбілқайыр ұлысындағы шиеленіскен тартыстың ортасына түседі.

*Қазан хандығы құрылғанда Асан жыраудың
жаңа Орданың ұраншы-абызы болуы*

Дешті-Қыпшаққа қайта оралған Асан би 1450 жылдан бастап, Әбілқайыр хан қарауында билік құрады. Бұл кезде де ол көптеген хандық, билік тартыстардың қайнаған ортасында жүріп, өзінің шешендік, пәлсапалық жыр-толғауларымен ел құрметіне бөленеді. Керей, Жәнібек сұлтандар бастаған рулардың Әбілқайыр ұлысынан бөлініп шығуын қолдаушылардың бірі Асан қайғы болады. Шу мен Арал аралығында Қазақ Ордасы құрылған кезде Асан жырау жаңа мемлекеттің ұраншысына айналады.

Асан қайғының Қазақ хандығы құрылған тұста жасы ұлғайған ақылман, абыз дәрежесіне жеткені мәлім. Ол Алтын Орданың ыдырауын, сондай-ақ Солтүстік Кавказға, Азауға (Азовка), Қырымға дейінгі өлкелерді қамтыған Ноғайлы империясының да әлсіреп, «он сан ноғай бүлініп, ел айырыла», тоз-тоз бола бастауын қайғыра бастан кешті. Олардың орнында пайда болған хандықтар арасындағы бір-бірін әлсіреткен бітіспен соғыстар күшейіп келе жатқан орыс патшасының Солтүстік Кавказ бен Қазанды, Сібірді жаулап алу құлқын ұлғайтқанын көрді. Сарайда, Қазанда Ұлық-Мұхаммедтің пәрменді билерінің бірі бола жүріп, Қыпшақ жұрттарының біртұтастығын сақтап қалуға күш салды.

Кемеңгер жырау ұлы Даланың негізгі аймағын, яғни орта ғасырлардағы Қазақ Даласы аумағын қолда ұстап қалудың бірден-бір жолы Керей мен Жәнібек хандар қуатымен жаңадан шаңырақ көтерген Қазақ хандығын нығайтып, өрісін кеңейту екенін түсіне білді. Сондықтан да ішкі саясатта жер-су, жайылым, қоныс үшін қақтығыстар мен қайшылықтарды реттеу, ел-жұртының хал-ахуалын жақсарту мақсатында Асан қайғы хан алдына өзінің «қымыраға келу теориясын» ұсынды. Хан мен қара бұқара арасындағы қарым-қатынасты ушықтырмай, әділет тұрғысынан шеше білді. Сыртқы саясатта халқының өсіп-өркендеуіне ұйтқы болып, қазақ қоғамының үлгісін жасады.

*Асан қайғының Жәнібек ханға арналған
көлемді толғауы*

Белгілі ғалым Ә. Қоңыратбаев өзінің «Қазақ фольклорының тарихы» атты еңбегінде (1991 ж. жарыққа шыққан) Асан қайғы туралы тұжырымды қуаттайтын көптеген дерек келтіреді. Біріншіден, «Асан қайғы өмір сүрген уақыт XV ғасыр болса керек» деген болжам айтады. Екіншіден, «әйгілі жырау, көшпелі елдің философы, халықтың мұңын білдіруші» және де Хафиз Таныштың жазбаларына сүйене отырып, Сыр өңіріндегі даладағы саяси қайраткерлердің бірі» деп бағалайды. Бұл кітаптың тағы бір құнды тұсы, оның «Асан қайғы творчествосының негізгі идеясы — Қазақ хандығы тайпаларының бірлігі!» деп тайға таңба басқандай етіп көрсеткендігі. Осыған қарағанда, Асан қайғы бабамыз Алтын Орда кезіндегі Жәнібек хан емес (1342–1357) одан берірек Қазақ хандығын құрған Жәнібектің маңында болғаны байқалады. Шынында да, қазіргі біздің тарихи шығармаларымызда «Асан қайғы Сәбитұлы 1370 жылы туылып, 1466 жылы қайтыс болды. Қазақ хандығының негізін қалаған Жәнібек ханның замандасы әрі кеңесшісі болды» деген пікір қалыптасқан [11; 57].

«Қазақстан тарихы: энциклопедиялық анықтамалық» деректері [9; 262–263] бойынша, Жәнібек хан (Әбу Сайд) XV ғ. басы — 1470 жж. арасында өмір сүрген. Ол — Шыңғыс ханнан тараған Орыс ханның ұрпағы, Барақ ханның кіші ұлы. 1457–1458 жж. немере туысы Керей ханмен бірге Қазақ хандығының негізін қалаған. Керей ханнан соң 1465–1470 жж. арасында қазақтың екінші ханы болады. Жәнібек ханның тұсында Қазақ хандығы жеке ел болды. Жәнібек ханның артында тоғыз ұл қалып, оның ұрпағы XIX ғ. дейін Қазақ хандығын билеп келді.

Жәнібек қазақ әдебиетінде едәуір орын алған хан. Жәнібек туралы ауыз әдебиетінде Жиренше мен Қарашашқа, Асан қайғыға байланысты аңыздарда жиі ауызға алынады. Ол туралы ақын-жыраулар поэзиясында, әсіресе Асан қайғы шығармашылығында айтылады. Жәнібек хан бейнесі жазба әдебиетте белгілі орын алған. Илияс Есенберлиннің «Алмас қылыш» романында ол басты кейіпкер ретінде жан-жақты бейнеленген [12; 193].

Жәнібек ханның тұсында (1465–1470) Асан әбден қартайып, тоқсаннан асса да, жырау туралы деректер мен халық әңгімелерінің бәрінде оны осы Жәнібек құрған жас хандықтық мұңын мұңдап, сол хандыққа қараған қазақ елінің жоғын жоқтаған жырау ретінде көрсетіледі.

Асанның «Жәнібекке айтқаны» деп аталатын 33 жолдан тұратын толғауы Әлкей Марғұлан материалдарынан алынып, «Ертедегі әдебиет нұсқалары» атты 1967 жылы жарық көрген жинаққа енгізілген. Кейін 1989 жылы шыққан «Бес ғасыр жырлайды» жинағының бірінші томына бұл толғаудың он бір жолы қысқартылып, жаңадан он алты жол қосылып, барлығы 39 жол болып, бұрынғы атауы алынып тасталғандықтан, шартты түрде «Ай, хан, мен айтпасам, білмейсің...» деген алғашқы жолының атауымен жаңа нұсқасы енгізілді [10; 26, 27].

Толғаудың бізге жеткенше жинаушылар қолында, әр басылымдарда шашылған бөліктері соңғы нұсқасында бас-аяғы жинақталып, композициялық құрылысы жағынан әрқайсысы ханға деген ренішті, белгілі бір ойды білдіретін, «мұны (оны) неге білмейсің?!» деген рефренмен аяқталатын жеті тирададан және жыр соңындағы қорытынды бөліктен тұратын, біршама қалыпқа түскен сыңайы бар [12; 194].

Асан қайғының Жәнібек ханға айтқан реніш, өкпе-наздарын рет-ретімен басынан бастап қарастыратын болсақ, мына жағдайларды аңғарамыз.

Біріншіден, алғашқы тирадада көрсетілгендей, айнала аңдыған жауы, «Шабылып жатқан халқы...» тұрғанда оларды көздеп көрмей, сауық-сайранға салынып, «қымыз ішіп қызаруы» сияқты бейқам жүріске барып, уақытын бос өткізуі, әрине, елбасының үлкен кемшілігі:

*Ай, хан, мен айтпасам, білмейсің,
Айтқанымға көнбейсің.*

*Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің.
Қымыз ішіп қызарып
Мастанып, қызып терлейсің,
Өзіңнен басқа хан жоқтай,
Елеуреп неге сөйлейсің?!*

Оның үстіне, халық әр басқан қадамын аңдып отырған басшыға «Мастанып, қызып терлеп, елеуреп сөйлеу» әдептен озған жарастықсыз іс.

Екінші тирадада Жәнібек ханның қорған, қала салуға байланысты жыраудың айтқаны келтіріледі:

*Қорған салдың бейнет қып,
Қызметшің жатыр ішіп-жеп.
...Оны неге білмейсің?!*

Жәнібектің орыс шеберлерін алдырып, кәуірге қала салдырғаны қарт жырауға ұнамайды. «Қорған салған бейнетің» бос әурешілік болды, — деп, ханды бұндай іске бармауға шақырады.

Үшінші тирадада текті сақтау, төре тұқымынан шыққан хан-сұлтандардың қара халықтан шыққан әйелге үйленбеу тәртібі сөз болады:

*Қатын алдың қарадан,
Айрылдың хандық жорадан,
Ел ұстайтын ұл таппас,
Айрылар ата мұрадан!
Мұны неге білмейсің?!*

Асанның пікірінше, Жәнібек ханның «Қарадан қатын алуы» ата-бабадан келе жатқан «Айрылып хандық жорадан» салтты бұзуы. Бұдан барып ғасырлар бойы сақталып келе жатқан генетикалық тек бұзылады, оның салдарынан мемлекеттік іске зияны келуі мүмкін. Себебі ондай әйел: «Ел ұстайтын ұл таппас», одан туған ұл қажырсыз, әлсіз және тағы басқа кемшіліктері болып, «Айрылар ата мұрадан!» — ең үлкен қауіп осы.

Төртінші тирада сол кездің өлшеміне, дәстүріне келмейтін ханның тағы бір ерекше ісінен хабар береді. Аң аулайтын құстардың ішіндегі нашары, жыраудың айтуынша, «Құладың құстың құлы еді». Оның белгісі «Тышқан жеп жүнін түледі». Осы құладыңға хан анау-мынау емес «құстың төресі» аққуды алдырады. Ал бұл дегеніңіз, жаман ырым, себебі аққудың киесі бар, яғни «Құладың аққуды өлтірсе» оның киесі жібермейді. «Өз басыңа келеді!» — деп, болжайды:

*Құладың құстың құлы еді,
Тышқан жеп жүнін түледі, —
Аққу – құстың төресі
Ен жайлап көлді жүр еді.
Аңдып жүрген көп дұспан
Елге жау боп келеді.
Құладың аққуды өлтірсе —
Өз басыңа келеді!
Құлың көп сені өлтірер,
Осыны Асан біледі,
Мұны неге білмейсің?!*

Бесінші тирадасында ұлы баба: «Желмая мініп, жар шалсам», сол «Тапқан жерге ел көшір», — деп, Жәнібек ханнан қатаң талап етеді:

*...Тіл алсаң іздеп қоныс көр
Желмая мініп жер шалсам,
Тапқан жерге ел көшір,
Мұны неге білмейсің?!*

Алтыншы тирадада сол көші-қон мәселесін әрі қарай сабақтай түсіп, Асан жырау айтқаныма құлақ аспай «Бұл арадан көшпесең» — деп, қатқылдана сөйлеп, келе жатқан «Кәуір алар қалаңды, Шулатар қатын-балаңды» сияқты күтіп тұрған қатерлерді атайды. Осының бәрін әулие абыз «түсінде көрген екен» [12; 196].

Екі азулы империяның аралығында жатқан ұлы Даланың келешекте жаулап алынатынын ойшыл ақын-жыраулар тым ерте-ақ сезінді. Бұл қатерлі қауіпті ерте сезініп, сескене қараған Асан қайғы:

*Ол күнде қарындастан қайыр кетер,
Ханнан күш, қарағайдан шайыр кетер.
Ұлы, қызың орысқа бодан болып,
Қайран ел, есіл жұртым сонда не етер? —*

деп, түбінде Ресей империясы тарапынан отарланатындығымызға XV ғасырда-ақ болжау айтқан еді. Немесе екі империя тарапынан қауіпті ескермей қамсыз жатқан Жәнібек ханға қайырыла тіл қатқанда:

*Арасында қытай, орыстың
Қорған сап тыныш жатырсың.
Ертісті өрлеп орыс жүр,
Тіл алсаң іздеп қоныс көр, —*

деп, қатерлі қауіптің қай тұстан соғарын да дәл болжап, алдын ала сезген көреген жырау танымына бас иіп, таң қалмасақ, мынауың теріс еді деп айта алмасақ керек-ті. Бірақ бір кездерде, отаршылдық саясаттың өзін ақтай сөйлеген тұста, әдебиетте Асан қайғыны кертартпа ойшыл ретінде танытуға тырысқан кездеріміз де болды [13; 185].

Жырда жетінші тираданың орны ерекше бөлек. Ол алдыңғы бір-бірімен тікелей байланысып, бірінен-бірі туындап жатқан бөліктеріндей емес, оқшаулау. Бүкіл жырдың түйіні іспеттес жұмбақталып айтылатын тирада:

*...Ай, Жәнібек, ойласаң,
Қилы, қилы заман болмай ма,
Суда жүрген ақ шортан
Қарағай басын шалмай ма,
Мұны неге білмейсің?! —*

Бұл жыр жолдарында абыз жырау күн-шығысқа көз алмай қарайтын көрші патшалықтан сақтанудың қажеттігін арнайы ескертеді.

Толғаудың соңында Асанның айтып-айтып келіп, шығарманың қорытындысы есебінде «Хош аман бол, Жәнібек. Енді мені көрмейсің!», — деп, ашуланып, қолды бір сілтеп, сірә, бесінші тирадасында айтқанын істеуге «Желмая мініп, жер шалуға» кетті деп жорамалдауға болады.

*Асан Атаның Жерұйықты іздеп аралаған жерлеріне
қойған сындары мен анықтамалары*

Асан қайғының негізгі арманы — халыққа жайлы қоныс іздеу. Ол — сонау Қорқыт заманынан келе жатқан әлеуметтік сарын. Дала философы Асан қайғы өз заманындағы қоғамдық өмірге үніле қарап, халықтың тартып отырған ауыр азабын — аш-жалаңаштық, жұт, апат, өзара қырқысқан жаугершілік, әлеуметтік теңсіздікті көріп назаланды, қайғырды. Оның арман еткен Жерұйығы — суы сүт, топырағы май, тасы алтын, ағаш басы толған жеміс-жидек, жұрт қайғы-қасіреттен аулақ құтты қоныс, оған жеткен елді жау алмайды, онда ел аласы, ру таласы жоқ, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалайды», — деп санады [14; 4].

Фольклорлық мәліметтер бойынша, Асан қайғы Қазақстан және Орта Азия жерлерін желмаясына мініп көп кезген ақылгөй дана болып суреттеледі. Оның бармаған жері, баспаған тауы жоқ десе болғандай. Жолда көп жыл жүреді. Жол бойында кездескен жер-суды сипаттап, оның сынын айтады.

Данышпан жыраудың жер туралы сындары терең философиялық мағынасымен халық есінде қалған. Көптеген сындары әлі күнге дейін өз мағынасы мен маңызын жоймаған. Сондағы Асан қайғының желмаяны желдіртіп жүріп әр жерге, суға, тауға айтқан сындары мынадай [15–18]:

1. Шығыста ұзын аққан Ертісті көргенде: «Мына шіркіннің баласы тойдым деп қарап отырмас, қарным ашты деп жылап отырмас, сиырдың мүйізі, доңыздың құлағы шығып тұрған жер екен», — депті.

2. Шыңғыстау мен Семейтауын көргенде: «Мына шіркіннің топырағы «құтырады» екен, оған шыққан шөп құтырады екен, оны жеген мал құтырады екен, оның етін жеп, суын ішкен адам «құтырады» екен, қаны үзілмейтін, кісі өлтіру, ұрыс-төбелес көп болатын жер екен», — деп түйіндейді. Осы арада Семей ядролық полигонының экологиялық зардаптары еріксіз еске түседі.

3. Үш Алматы жеріне келгенде: «Сарымсағы сабаудай, бүлдіргені бүйректей, алмасы бар жүректей, сол жерді қимадым», — дейді.

4. Жуалының қара топырақты, қыртысты, құнарлы жерін көргенде: «Жерің семіз, қарың мол, қадірінді егін салған ел білер, — дейді.

5. Қызыл Шілікті көргенде: «Бұл жердің төрт есігі бар екен, екеуінен құт кірсе, екеуінен жұт кіреді екен. Елі бай да болмай, кедей де болмай, орташа ғана өмір кешеді екен. Екінші, жамбас құрт деген бір жайсыз құрты бар екен, сондықтан адам бұл жерде ұзақ жасай алмайды екен», — дейді.

6. Балқаш көлі туралы: «Балығы тайдай тулаған, құстары қойдай шулаған несібелі көл екен. Кедейін аш қылмайтын, балығы азық болғанымен, суы ащы, іргесі шөлге тиіп тұр екен, бораны көп болар. Қамысы боранға қалқа, малға азық, қысы болмаса, жазы қапырық, ордалы елге орын болмас», — деген.

7. Нұра өзенін көргенде: «Алты күнде ат семіртіп мінетін жер екен», — депті.

8. Шідертіні көргенде: «Мына шіркіннің топырағы асыл екен, алты ай арықтатып мінген ат бір айда майға бітетін жер екен, бос жылқы шідерілеп қойғандай тоқтайтын жылқының өрісі екен», — депті.

9. Қызылтауды көргенде: «Тау-тасы кеш болғанда ыңыранып жатады екен, тоқтысы да қысыр қалмайтын қойдың жері екен», — депті.

10. Ащы бойына келгенде артына қарап: «А, Баянауыл! Сенің қоныс болып тұрғаның мынау Ащының арқасы екен. Мал жазғытұрым бір жұма ащылайды екен, күзге таман бір жұма ащылайды екен. Сонысы бір жылға татиды екен», — депті.

11. Өлеңті өзенін көргенде, еш нәрсе айтпай, өлеңдете берген екен. Аз тұрып: «Өлеңтінің суы – май, Шідертіннің шөбі – май», — деп жүре беріпті.

12. Сілетіден өтіп, Жалаңаштың тұсына барғанда: «Аттың төбеліндей жалаңаш, сені алдыма өңгерейін бе, артыма бөктерейін бе, қай жарама тартайын? Айналаң аз, одан басқа мінің жоқ, табылмайтын жер екенсің», — депті.

13. Торғай өзенін көргенде: «Ағар суы бал татыған, ақ шабағы май татыған жер екен», — депті.

14. Есіл өзенін көргенде: «Жары мен суы тең, жарлысы мен байы тең болатын жер екен, алты күнде ат семіртіп мінетін жер екен», — депті.

15. Ұзын аққан Сыр бойын көргенде: «Басы байтақ, аяғы тайпақ қоныс екен. Қаратауды жайласам, Сырдың бойын қыстасам, қоныс болуға сонда ғана дұрыс екен», — депті.

16. Тайсойған құмын көргенде: «Қақпақты қара қазан», — депті.

17. Жайық өзенінен өткенде: «Суы татыған бал екен, жағасы сірескен тал екен», — депті.

18. Түндік (Үшқара) өзенін көргенде: «Он екі қазылық тай күндік, маңырап жатқан қой түндік, қойдың құлағы тұтам шығып тұрған жер екен» деп, қимай артына үш қарапты дейді. Бұл жер кейін Үшқара атанған.

19. Шудың, Сарысудың өңірін көргенде: «Мына шіркіннің екі басы борбас екен, өне бойы қамыс, іші тола жолбарыс екен. Баласының іші қуырылмайтын, өмірінде пышағы қыннан суырылмайтын, еркегі ат болатын, ұрғашысы еріне жат болатын жер екен», — депті.

20. Сулы Келес, Құрлы Келес өзендерін көргенде: «Мөңіреуін, сиыр болып мөңіреуін қара! Сиыр тұқымы үзілмейтін жер екен», — депті.

21. Жетіқоңырды көргенде: «Сарыарқаның маусымы екен», — депті.

22. Терісаққан деген өзенді көргенде: «Сарыарқаның тұздығы екен», — депті.

23. Шыңғырлауды көргенде: «Ай, Шыңғырлау, жылқы өзі өскен жоқ, Шыңғырлау сен өсірдің!», — деп үш айналып, Шыңғырлаудың суына қолын малып отырып: «Шыңғырлау өкпелер, аттың ерін ал, қонайық ат суарып, аунап-қунап кетейік», — деген екен.

24. Шымкент пен Сайрамды көргенде: «Екі басса бір базар, малда береке болмайтұғын, екі басса бір мазар, баста береке болмайтұғын, базары жақын байымас, мазары жақын көбеймес», — деген екен.

25. Ереймен тауды көргенде: «Желдің жеті есігі бар екен, қыс болса, жылқы тұрмас, жылқы тұрса, ішіндегі құлын тұрмас, ораздының жайлауы, жиырлының қыстауы екен, екі жағындағы ел бай болар да, қақ ортасын қоныс қылған ел кедей болар, бітісі жаман екен, бірімен-бірі төбелесетұғын кісі сықылды ерейіп тұрғанын, панасы жоқ дала секілді тау екен», — дейді.

26. Алатауға келгенде:

*Түні суық, күні ыстық, жер даласы,
Ананың емшегіндегі сай саласы.
Төрт елі топырақ асты алтын екен,
Ишпей-жемей тоятын айналасы, —*

депті.

27. Қарқаралыға келгенде:

*Қалқан еткен ел көрер пайдаңды бай,
Ешқайда сені тастап бара алмас ем.
Сені бірақ алады – кәпірлер жау, —*

деген екен.

28. Кент бұқтыға келгенде:

*Мынау тұрған қарағай, тау Кенті екен,
Еліне жегізетін май, женті екен.
Қазанға салған желі тоқпақ,
Түп-түгел шаруаның кенті екен, —*

дейді.

29. Абыралы-Жалаулыға келгенде:

*Мынау ма Абыралы-Жалаулы тау,
Сарқыс, Сарыағаштай қалаулы тау,
Жерінің мың жусаны асыл екен,
Бір түбі бір тоқтыға балаулы тау, —*

депті.

30. Айыртауды көргенде: «Мына тастың бітісі жаман екен, адамы көп жасамас, бұл жердің халқы һәм байымас», — депті дейді.

31. Сыба деген өзенді көріп: «Мына өзеннің баясы аз екен. Мына жерде жүрген халықтың жақсы адамы үзілмес», — дейді.

32. Қалба тауына шығып: «Мына жер ат шалдырып аттанатұғын жер екен, баясы аз, көп халық симас», — депті.

33. Тарбағатай тауына шығып екі жағын аралап көріп: «Мына жерге қонып-түстеніп жатар жер екен. Бірақ біздің халық ие болмас. Есіл жердің екі жағы шулап тұрған мал екен. Оңтүстік жағын қытай алар, солтүстік жағын орыс алар», — депті.

34. Сауран қаласын көргенде: «Әттеген-ай, тақырдың бетіне, Шөлістанның өтіне салған екен. Сарқырап аққан суы жоқ, жайқалып жатқан нуы жоқ, түбі тұрақты қала бола алмас», — деген екен.

35. Маңғыстауға үш барып, үш қайтыпты: «Түбінде мал баққан шаруаға Маңғыстаудан жақсы жер болмас», — депті.

36. Жетісуды көргенде: «Мынау Жетісудың ағашының бұтағы сайын жеміс екен, шаруаға жақсы қоныс екен», — депті.

37. Баянауыл тауын көргенде: «Баянға жаймай, қой семірмес», — деп, Асан қазіргі Баянауылды өзіне жайлау етіпті.

38. Аспараны көргенде: «Ей, Аспара, көршіңмен тату бол, шөбіңе суың жетер!», — деп жүріп кетіпті.

39. Тоңлық өзеніне келгенде:

*Он екі тұтам қазылық ой Тоңлық,
Жағасы маңырап жатқан қой төңірек.
Құлағы тұтам қарыс шығып тұрған,
Ені тар өзен аққан бой Тоңлық, —*

деген екен.

40. Ақмешіт (Қызылорда) жерін көргенде: «Ей, Ақмешіт, жерің шаң екен, суың жар екен. Елің жұтамас, малыңның көзіне сақ бол!», — депті.

41. Қарсақбай аймағын көргенде: «Айналаң жапан тұз екен, тауыңның асты жез екен, екі тауың ел біткенді шақырар, басына байлық қонар, жұртың ашықпас!» — деп жүріп кетіпті.

42. Қордай тауын көргенде: «Он жылда бес саулық мыңға, бес қара жүзге жететін жердің құты екен, әттең, аттың сауырына сыймайды-ау, бөктеріп кетер едім», — депті.

43. Қаратал өзенінің өлкесін көргенде: «Ей, сарқырап аққан Қаратал, артың кең, алдың тар-ау!» — депті. Өйткені бұл өзен құмға сіңіп жатады екен.

44. Нарын-Самар аймағын көргенде: «Е, Нарын, тайың айғырдай, тайлағың бурадай екен! Қысың ұзақ: шаруаң сақ бол!» — депті.

45. Әулиеатаның «қазіргі Талас қаласы) шығысынан аққан — Талас, батысынан аққан — Келес дейтін өзендерді көргенде, малға жайлы екенін біліп: «Ей, екі Талас, бір Келес, малсыз күнің кенелмес. Жері де жайылған малға жұт болмас!» — деген екен.

Әпсаналардың айтуынша [19; 188], Асан қайғы Жерұйықты ұзақ іздейді: бірде алты жыл, бірде жеті жыл, бірде он жеті жыл, тіпті кейбір варианттарда өмір бойы.

Бірақ та бұл қоныстарға Асан Атаның көңілі толмайды. Олар ешбір елдің тыныштығын сақтап, азып-тозбауына жарамайды. Осы қоныстардың барлығының көзге алдамшы көрінетін уақытша құбылмалығы, жай көзге жайлы көрінетін тыныштығы оны қанағаттандырмайды. Қайда барса да, сол жерден кемшілік тауып, ол қонысқа неге тұруға болмайтынын түсіндіріп отырады.

Осы жерде бір еске салатын нәрсе – құтты қоныс іздеу туралы утопияның Асанға телінуі тегін емес еді. Ағылшын философы Честертон айтқандай, «утопиясы жоқ адам мұрны жоқ адамнан да қорқынышты». Утопия болмаса, қоғамдық қозғалыс та, алға ұмтылу да болмайды. Кім де кім өзінің болашағы туралы армандамаса, оның болашағы да неғайбыл болады демекші, алға нақты қадам жасау үшін, ең алдымен, оны көз алдына елестете білу де керек қой.

Ғұлама грек ғалымы Платон өзінің мінсіз мемлекет туралы диалогтарын жазғанда, әл-Фараби құт дарыған қала тұрғындары туралы толғағанда, Мор Утопияны ойлап тапқанда, Кампанелла Күн қаласы туралы қиялдағанда, сол сияқты, Асан қайғы да Жерұйығын іздеп зар илегенде елінің жарқын болашағын көз алдына елестеткені күмәнсіз.

Философ Экклезиаст: «Көп ақылдан — көп қайғы», — деп бекер айтпаған. Ақылсызда қайғы жоқ. Ал ақылды адам бір күндігімен шектелмейтін, алдын болжап отыруға деген талпынысымен, биік мүдделерге қол созған қиялқанаттылығымен ақылды. Ішкен-жегеніне мәз, салған сайранына мәз, ақыл иесі — адам деген ортақ атты жамылған қаншама жан бар, бірақ шынайы ақылмандар аз.

«Асан қайғы Жерұйығын таппай зар жылады» дегенде біз оның қиялындағы елінің болашақ замандағы ешкімнен (батысы — Орыс, шығысы — Қытайдан) қысым көрмей, өз жерінің амандығын тілегенін меңзейміз. Сондықтан да Жерұйық идеясын бүкіл халқының қамын ойлаған Асан қайғының елді берекелі бірлікке, шынайы түсіністікке, адал еңбек табысы арқылы мамыражай заманға жетуге шақырғаны деп ұғынған жөн. Ендеше, Асан қайғы кезінде таба алмаған Жерұйық қай бір заман адамдары үшін шындыққа айналуы әбден мүмкін.

*Жәнібек хан мен Асан қайғы арасындағы
арақатынастың қатты шиеленісуі*

Асан қайғы желмаямен елге қоныс қарап келгеннен кейін Жәнібек хан мен жыраудың арақатынасы қатты ушығады. Оны кезінде С. Сейфуллин жариялаған. «Қазақтың Ата заңдары» атты мақаласында келтірілген Асан қайғының Жәнібек ханға (кейде Әз-Жәнібек хан деп атайды) айтқандарынан көруге болады [20; 54, 55].

Жәнібек (Әз-Жәнібек) хан үш қайтара той қылыпты: 1) Астрахан қаласын салдырып, той қылыпты. 2) Даладағы көлге шекер төккізіп, аққуды мая қылып, құладыңға ілдіріп, той қылыпты. 3) Қарындасы Қаныбет сұлуды Мығалы байдың ұлы Би-Темірге бермек болып той қылыпты. Тойдың үшеуіне де шақырылған Асан қайғы би келмепті. Әз-Жәнібек төртінші рет кісі жіберген соң келіпті.

Әз-Жәнібек: «Е, Асан үш қабат жұрт жиып, той қылдым. Тойыма сені шақырдым, келмегенің қалай? — депті.

Сонда Асан би:

*Алты атанға арттырып,
Алты жыл қоныс қарадым.
Қырында деп қызығы,
Суында деп балығы.
Бұл жерді өзім қаладым.
Астрахандай қаланы,
Жат жұрттыққа салдырдың.
Көлге шекер төктірдің,
Шекерге аққу бүктірдің
Көлдегі сұлу ерке еді.
Құладың құстың қары еді.
Аққу құс ару – төре еді.
Құладыңға аққуды ілдірдің.
Ақ мамығын жұлдырдың.
Құладыңға аққуды жем қылдың*

*Түбінде өз басыңа келер деп,
Құладындай бір жаманнан өлер деп.
Соған өкпелеп келмедім, — депті.*

Жәнібек хан:

– Жә, ол солай екен. Мына қарындасым Қаныбетті Мығалы байдың ұлы Тастемір мырзаға беруге той жасап, шақырдым, соған неге келмедің? — депті.

Сонда Асан би:

*Ұсарма, билер, ұсарма!
Арғымақтың аяғын,
Алтынменен тағалап,
Күміспенен шегелеп.
Шайы жібек тұрғанда.
Арқанменен тұсар ма?
Ханда өтірік айтар ма?
Хан жарлығы қайтар ма?
Әз Жәнібек дейтін хан ием.
Әуелгі сөзін ұмытып,
Айсылдың ұлы Әмет тұрғанда
Мығалы байдың ұлына,
Бұқасын баққан құлына,
Тастемірдей жаманға,
Қарындасын беруге ұсар ма? —*

депті.

Асан қайғының Жәнібек ханға осы келуі екі тұлғаның арасындағы соңғы кездесу болғандығын аңғару қиын емес.

Асан Атаның ақындық ойы мен жыраулық философиясы

Асан қайғының философиялық дүниетанымы үш бағытқа бөлінеді [21; 95].

Біріншіден, этикалық дүниетаным – ұлы жыраудың философиялық ойларының өзегін құрайды. Адам, адамшылықтың басты қасиеттері, олардың мәні мен сипаты жоғары имандылық деңгейінде қарастырылған. Поэтикалық формамен берілген этикалық ұғымдар, түсініктер, қағидалар Шығыс өркениетіне тән ерекшеліктермен сабақтастық тауып, адамгершіліктің алуан қырлы болмысын айқындайды.

Екіншіден, поэтикалық зерде мен философияның қазақ дүниетанымында егіз ұғым екенін жырау өз толғаулары арқылы толық дәлелдеп берді. Адам өмірінің мәні, мақсаты, өлімнің растығы, қоршаған дүниені тану мәселелері Асан қайғы философиясының басты бағыттары.

Үшіншіден, Асан жыраудың гуманизмі, адамға деген сүйіспеншілігі тарихи сана арқылы түркі халықтарының жадында сақталған. Ноғай, өзбек, түркімен, қырғыз, қарақалпақ халықтары арасында Асан қайғы есімі ерекше ілтипатпен аталып, құрмет тұтылады.

Асан айтқан нақыл сөз, Асан айтқан толғаулар, жырлар өте көп болған. Бізге соның кейбір жұқаналары ғана жеткен. Аздығына қарамай данагөй ақынның жырлары мен толғаулары мынадай танымдық құдіреттілігімен ерекшеленеді:

1. Ел мүддесі мен жұрт қамын өз міндетім деп санаған жыраулар қашанда өмір шындығынан ой түюге, жинақтаулар жасауға бейім. Мұнда қоғамдық мәні бар ірі мәселелермен қатар, адамдар арасындағы әр алуан қарым-қатынастар мен солар туралы сын-бағалары да қоса айтылады. Мәселен, адамгершілік пен зұлымдық, байлық пен кедейлік, достық пен жаулық, адалдық пен опасыздық, әділдік пен жауыздық, білімділік пен надандық, ізеттілік пен әдепсіздік секілді аса күрделі мәселелер жан-жақты сөз болып сарапталады.

Бұл мәселелерге кезінде Асан қайғы үлкен мән берген. Жыраудың бұл топтағы жырлары мәселені көбіне-көп тұжырымды пікірлермен нақтылай отырып, мақал-мәтел іспеттес етіп құрады. Сондықтан бұл тұжырымдар дәлелдеуді көп қажет етпейді. Айталық, оның «Әділдіктің белгісі» деп аталатын мына бір жырына назар салып көрелік [22; 272]:

*Әділдіктің белгісі —
Біле тұра бұрмаса.
Ақылдының белгісі —*

Өткен істі қумаса.
 Жамандардың белгісі —
 Жауға қарсы тұрмаса.
 Зұлымдардың белгісі —
 Бейбіттің малын ұрласа.
 Надандардың белгісі —
 Білгеннің тілін алмаса.
 Шамаңша шалқып көре бер,
 Қабірге әзір қоймаса.
 Артыңда қалған атақ жоқ,
 Тіріде даңқың болмаса.

2. Асан Қайғы — қазақ дербес әдебиетінің алғашқы қалаушысы. Ол өз толғауларында адам табиғатын, мінез ерекшеліктерін, моральдық, этикалық қағидаларды аңғартады [10; 27, 28]:

Есті көрсең кем деме,
 Бәрі тұйғын табылмас.
 Қарындасың жамандап,
 Өзіңе туған табылмас.
 Адам әзіз айтар деп
 Көңіліңді салмағыл.
 Нәпсі алдаушы дұшпанның
 Насихатын алмағыл.
 Бақыты оянған ерлердің
 Әрбір ісі оң болар.
 Дәулеті күнге артылып,
 Не қылса да, мол болар.

3. Ел қамын көп ойлаған Асан қайғы өзінің толғау-жырауларында не жақсы, не жаман, не ғарып деген мәселелер төңірегінде ой толғап, замана жайында философиялық пікірлерін сарапқа салған. Жырау халық мақалдарында айтылатын біраз ой-пікірлерді термелей келе [10; 27]:

Бұл заманда не ғаріп?
 Ақ қалалы боз ғаріп,
 Жақсыларға айтпаған
 Асыл шырын сөз ғаріп;
 Замандасы болмаса,
 Қариялар болар тез ғаріп;
 Қадірін жеңге білмесе,
 Бойға жеткен қыз ғаріп;
 Ел жағалай қонбаса,
 Бетегелі бел ғаріп,
 Қаз-үйрегі болмаса,
 Айдын-шалқар көл ғаріп;
 Мүритін тауып алмаса,
 Азғын болса пір ғаріп.
 Ата жұрты бұқара
 Өз қолында болмаса,
 Қаниша жақсы болса да,
 Қайратты туған ер ғаріп, —

деп ел басқарар көсемнің әділ болуын, қол бастаған батырдың соңынан ертер сарбазы – қалың қолы – халқы болуын қалаған.

4. Асан қайғының толғаулары Отанды сүйеге, ізгі амал жасауға, жамандықтан сақтанып, бақытты өмір сүруге үндейді. Мәселен, мына бір толғауында жырау бабамыз өткінші дүниелік істерге бола ұрысып, таласпауға шақырады [10; 29]:

Өлетұғын тай үшін,
 Көшетұғын сай үшін,
 Желке терің құрысып,
 Әркімменен ұрыспа.

*Ашу-дұспан, артынан
Түсіп кетсең қайтесің
Түбі терең қуысқа!..*

Расында да, кейде болмашы нәрсе үшін адам баласы пенделікке ұрынады, дүниелік істерге таласып, абыройсыздыққа душар болады. Ал Асан қайғы бәріне парасат биігінен қарауға үндейді.

5. Асан сөздері өсиет, нақыл түрінде көп кездеседі. Мәселен [10; 29]:

*Ақың болса біреуде
Айыбын тап та ала бер,
Ерегесіп ұрыспа.
Сенікі жөн болса да
Атың шықпас дұрысқа.
Мінезі жаман адамға
Енді қайтіп жуыспа,
Тәуір көрер кісіңмен
Жалған айтып суыспа...*

«Ашуға ақылды жеңгіз, көпшіл бол» деген өнегелі өсиеттің бүгінгі күнге дейін жастар үшін мән-мағынасы жойылмаған дидактикалық қасиеті күшті кеңес екені даусыз.

6. Ел қорғаушы азаматтың бойында қандай адамгершілік қасиеттің болуын қалаған Асан қайғы [10; 28–29]:

*Еділ бол да, Жайық бол,
Ешкімменен ұрыспа,
Жолдасыңа жау тисе,
Жаныңды аяп тұрыспа.
Ердің құны болса да,
Алдыңа келіп қалған соң,
Қол қусырып барған соң,
Аса кеш те қоя бер,
Бұрынғыны қуыспа, —*

деп, көпшіл бол, кешірімді бол, достықты бағалай біл деген үгіт-насихат айтады.

7. Асан қайғы толғауларында үлгі-өсиеттік, насихаттық, тағылымдық ойларға ерекше мән беріледі. Мұның бәрі айтылар ойдың ұтымдығы мен әсерлігіне орай қайталаулар (рефрен) мен дыбыс үндестігіне (ассонанс) құрылып отырады. Мәселен [10; 28]:

*Көлде жүрген қоңыр қаз
Қыр қадірін не білсін,
Қырда жүрге дуадақ
Су қадірін не білсін!
Ауылдағы жамандар
Ел қадірін не білсін!
Көшіп-қонып көрмеген
Жер қадірін не білсін!
Көшсе, қона білмеген,
Қонса, көше білмеген,
Ақылыңа көнбеген
Жұрт қадірін не білсін!*

8. Жырау сөздерінің дені [10; 26]:

*Құйрығы жоқ, жалы жоқ —
Құлан қайтіп күн көрер?!
Аяғы жоқ, қолы жоқ —
Жылан қайтіп күн көрер?!
Шыбын шықса жаз болып,
Таздар қайтіп күн көрер?!
Жалаң аяқ балапан,
Қаздар қайтіп күн көрер?!» —*

іспеттес нақыл, толғау түрінде келсе керек. Бұл жолдардан адам тағдыры ғана емес, жан иесі мақұлықтардың бәрінің тіршілігі толғантқан, көне заманда өмір сүрген көне философ-гуманистердің типіндегі ойшыл Асан танылады.

9. Белгілі әдебиетші-ғалым Х. Сүйіншәлиев жазғандай [1; 255], Асанның нысапсыз дүниеқорлар мен қорқақ-ездер туралы айтқан сөзі деген бір ұзақ толғауды 1940 ж. Толыбаев Мұқамбетәлі тапсырыпты. Бұл толғауда Асанға лайық жолдар бар [10; 28]:

*Арғымаққа міндім деп
Артқы топтан адаспа,
Күнінде өзім болдым деп,
Кең пейілге таласпа,
Артық үшін айтысып
Достарыңмен санаспа.
Ғылымым жұрттан асты деп,
Кеңессіз сөз бастама.
Жеңемін деп біреуді
Өтірік сөзбен қостама.*

10. Классикалық философияда (Аристотельде, Кантта, Гегельде т.б.), том-том шығармаларда, трактаттарда қарастырылған күрделі философиялық мәселелер, диалектикалық идеялар қазақ философиясында кейде бір ауыз сөзбен, бір шумақ өлеңмен түйінделеді. Бәрімізге белгілі Асан қайғының туындыларынан мысал келтіруге болады.

Халықты берекелі бірлікке, достыққа шақырып, сөз маржанын тізбектеп, терең ойды топшылап өткен Асан жырау [10; 25, 26]:

*Таза мінсіз асыл тас
Су түбінде жатады,
Таза мінсіз асыл сөз
Ой түбінде жатады.
Су түбінде жатқан тас —
Жел толқытса шығады.
Ой түбінде жатқан сөз —
Шер толқытса шығады, —*

деп көңілдегі көрікті ойдың адам сезімімен, көңіл-күймен байланысты туатынына пәлсапалық (философиялық) топшылау жасаған. Жыраудың осы жолдарын іргелі философиялық еңбектің тоқ етер түйіні деуге болады. Өйткені асыл сөз қалай болса, солай тектен тек айтыла салмайды. Атүсті пайда болмайды. Оның артында терең ой, пайымдау, көп нәрсені түсіну, өмір тәжірибесі жатыр. Асыл сөз оңайлықпен ауызға түспейді.

Жалпы, ұлы ақын сөздеріне тән нәрсе тереңдік пен ойлылық. Ол тереңнен толғап, қияндағыны көздейді. Өткен-кеткенді еске алып, өзінше ой түйіндейді. Асан сөздерінің бәрі дерлік ойлы нақылдар. Сондықтан да болашақта Асан Атаның асқақ жырлары жете зерттеліп, оның өмірі мен шығармашылығын тани түсу – әдебиетшілердің кезек күттірмейтін қауырт жұмысының бірі.

Түйін

Қазақты дербес мемлекет еткен хандық замандағы саяси және рухани элита мен интеллигенцияны билер, батырлар, қолбасшылар, интеллектуал ақындар мен шешендер, абыз жыраулар құрады. Бірінші Қазақ мемлекеті тұсында өмір сүрген абыз жырау, ойшыл-философ Асан қайғы өз заманының нағыз көшбасшы тұлғасы болды. Оның мифтік бейне емес, нақты өмір сүргені дәлелденді. Асан қайғы сол кездегі Қазақ хандығының саяси элитасының ұлт үшін ұйымдасып, бірігу жолына түсуіне үлкен ықпал еткен қайраткер.

Тереңдей үңілгенде Асан қайғы бабамыз бүгінгі Қазақ мемлекеттігінің дипломатиялық мектебін қалыптастырды. Ел мен елді жауластырмау, достастыру, татуластыру, қаз-қатар бейбіт өмір сүру қағидатын ең алғаш әлемнің жарығына алып шықты. Ол Керей мен Жәнібектің атынан Моғолстан ханы Есенбұғамен келісімсөздер жүргізді. Соның арқасында болашақ өсіп-өнетін мемлекеттің алтын тұғырын жасады.

Ол халықтың қамын ойлап, ханның өзіне сөзін өткізді, теріс қылығын бетіне басты. Асан қайғының өзіндік азаматтық ұстанымын жүзеге асыруға тырысып, Қазақ мемлекеттігінің қалыптасуы үшін қызмет етуі және сөйтіп өзінің интеллигенция, элита өкілі ретіндегі міндеті оның жеке бас

мүддесін ойламай, басты орынға халықты қоюынан анық көрініс тапқан. Ханның кеңесшісі болған Асан Ата ен даланы елсіз қалдырмау үшін, көшпелі елден мемлекет, біртұтас держава құру үшін, хан мен халық арасындағы мәмілегер, саясаткер ретінде жаңа мемлекетті өз қолымен құруға атсалысты. Желмаясымен жер шолып, қазақ елінің мемлекеттік шекарасын айқындап, даланың әрбір түкпіріне географиялық сипаттама берді. Оның «Жерұйық» идеясы – тұтас бір стратегиялық бағдарлама, әлеуметтік саясат, үйлесімді, тұрақты дамудың баламасы, әділетті заң үстемдік құрған кемел елдің бейнесі.

Асан қайғы экологиялық мақсатта да жақсы ойлар туындатты. Ол сөз әлеміне де өз өрнегін салды. Ұлы жырау шығармашылығында негізгі орын алатын қазақ тұрмысының өзекті мәселелерін арқау еткен философиялық-нақылдық жанрлар: толғау, терме, шешендік сөздер болып табылады. Асан қайғының шығармаларын жинап, зерттеумен Ш. Уәлиханов, Г.П. Потанин, М.Ж. Көпеев, С. Сейфуллин, М. Әуезов, тағы басқалар айналысты. Жыраудың ақындық мұрасын бастыру XIX ғасырдың соңында басталды.

Асан Ата халық қамын ойлаған ақылгөй, көреген ғана емес, сонымен бірге дәулескер күйші де болған. Көптеген күйлердің аты мен аңыз әңгімесі де әлі күнге дейін айтылады. Өкініштісі, бүгінгі күнге дейін «Ел айрылған», «Асан қайғы», «Желмаяның жүрісі», «Зар» сияқты санаулы күйлері ғана жеткен.

Қорыта айтқанда, Асан Атаның Қазақ хандығы тұсындағы барлық іс-әрекеті, қабілеті, кемеңгерлігі оны қазақтың алғашқы интеллигенттерінің бірі, рухани элита өкілі деп санауға негіз береді. Сондықтан да Қазақ халқы ғасырлар бойы тарихи сатыларында Асан қайғы есімін үстемдікке, озбырлыққа, әділетсіздікке қарсы ұстанған ізгілік символына айналдырды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Сүйіниәлиев Х.* Қазақ әдебиетінің тарихы: оқулық. — Алматы: Санат, 1997. — 928 б.
- 2 *Нысаналин А.* Асан қайғы: ақиқат пен аңыз // Түркістан. — 2014. — 1 мамыр. — 10-б.
- 3 Қазақ халқының тарихи тұлғалары: Қысқаша анықтамалық. — 1-кіт. — Алматы: Өнер, 2001. — 304 б.
- 4 *Әбілқайырқызы Ә.* Дала данышпаны // Қазақ. — 2012. — № 43 (609). — 26 қазан. — 8-б.
- 5 *Кішібеков Д.* Кесене кімдікі? // Егемен Қазақстан. — 2007. — 29 тамыз. — 5 б.
- 6 *Сарай Ә.* Ноғайлының рухани өмірі // Егемен Қазақстан. — 2010 ж. — 17 ақп. — 5 б.
- 7 *Тоқмырзина Г.* Қорғанша – Асан қайғы мекені // Қазақ тарихы. — 2006. — № 6. — 121,122-б.
- 8 *Мағауин М.* Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет: Оқулық. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 176 б.
- 9 Қазақстан тарихы: энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: Аруна Ltd., 2006. — 768 б.
- 10 Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. — Үш томдық. 1-т. / Құраст. М. Мағауин, М. Байділдаев. — Алматы: Жазушы, 1984. — 256 б.
- 11 *Боранбай Ж.* Ұлттық идеяның ұйтқысы — Асан қайғы // Ақиқат. — 2012. — № 12. — 55–61-б.
- 12 *Баян Б.* Асан қайғы толғауларындағы Жәнібек хан бейнесі // Жұлдыз. — 2005. — № 10. — 193–200-б.
- 13 *Мырзахметов М.* Отаршылдық дәуіріндегі әдебиет. (Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу мәселесі) // Жұлдыз. — 1993. — № 7. — 181–192-б.
- 14 *Ақыпбекұлы Ә.* Ұлы даладағы низамдық бастаулар // Егемен Қазақстан. — 2006. — 7 шілде. — 4 б.
- 15 *Мамиева Б. О.* Асан қайғы туралы аңыздар: оқу құралы. — Қостанай: «ШАПАҚ» ЖШС, 2009. — 118 б.
- 16 Асан би // Айқап. — 2013. — № 2 (93). — 108–112-б.
- 17 *Кенжалы Т.* Асан қайғы. — Алматы: Дайк-Пресс, 2006. — 284 б.
- 18 *Қасенов М.* Асан қайғы – Дала философы // Қазақ тарихы. — 2007. — № 1. — 33–39-б.
- 19 *Қасқабасов С.* Қазақтың халық утопиясы // Жұлдыз. — 1990. — № 6. — 184–202-б.
- 20 *Жандарбек З.* Асан қайғы мен Жәнібек хан. (Алтын Орда мемлекетінің ыдырау себептері) // Қазақ тарихы. — 2007. — № 3. — 51–56-б.
- 21 Түркістан: халықаралық энциклопедия / Бас ред. Ә. Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 2000. — 656 б.
- 22 Қазақ әдебиетінің тарихы. — 3-т. XV–XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиетінің тарихы. — Алматы: Ғылым, 2000. — 568 б.

Р.С. Каренов

Асан қайғы жырау — гениальная личность с энциклопедическими знаниями и мудрый философ Великой Степи

В статье описаны жизнь и деятельность выдающегося философа-утописта, поэта, дипломата, бия — Асана қайғы, жившего в XV столетии. Подчеркнуто, что древний певец Асан қайғы упоминается в легендах и сказках многих тюркских народов. В народе он получил прозвище «қайғы», т.е. скорбящий, печальный, горемычный. Отмечено, что Асан қайғы сопровождал первых казахских ханов — Керей и Жанибека, был их советником, а в своих толғау размышлял о судьбе народа, о справедливой ханской власти. Определено, что он был приверженцем идеи сплочения и единства разрозненных казахских племен, и эти его чаяния выразились в произведении «Обетованная земля». Сделан вывод, что вдохновенные импровизации Асана қайғы явились воплощением красоты искусства слова народа, для которого устное творчество было единственным способом выражения заветных чаяний и надежд.

R.S. Karenov

Asan kaigy zhyrau as a genius with an encyclopedic knowledge and wise philosopher of the Great Steppe

Life and activity of the outstanding utopian philosopher, poet, diplomat, bi - Asan kaygy living in XV century are described. It is emphasized that the ancient singer Asan kaygy is mentioned in legends and fairy tales of many Turkic people. It is noted that in the people he got the nickname «kaygy», that is grieving, sad, hapless. It is shown that Asan kaygy accompanied the first Kazakh khans Kerey and Zhanibek, was their adviser, and in the to a tolga reflected on destiny of the people, on the fair hansky power. It is proved that he was the adherent of idea of unity and unity of separate Kazakh tribes and these his expectations were expressed in the work «Promised land». The conclusion that inspired improvisations of Asan kaygy were an embodiment of beauty of art of the word of the people for which oral creativity was the only way of expression of treasured expectations and hopes is drawn.

References

- 1 Syuinshaliyev Kh. *History of Kazakh literature: textbook*, Almaty: Sanat, 1997, 928 p.
- 2 Nysanalın A. *Turkestan*, 2014, May, 1, 10 p.
- 3 *Historic figures of the Kazakh people: Short reference book. 1 book*, Almaty: Oner, 2011, 304 p.
- 4 Abilkairkyzy A. *Kazakh*, 43 (609), 2012, October, 26, p. 8.
- 5 Kishibekov D. *Egemen Kazakhstan*, 2007, August, 29, 5 p.
- 6 Saray A. *Egemen Kazakhstan*, 2010, February, 17, p. 5.
- 7 Tokmyrzina G. *History of Kazakhs*, 2006, 6, p. 121, 122.
- 8 Magauin M. *Literatura times of the Kazakh khanate: textbook*, Almaty: Ana tili, 1992, 176 p.
- 9 *History of Kazakhstan. Encyclopedic reference book*, Almaty: Aruna Ltd., 2006, 768 p.
- 10 *Sing five centuries: works of akyns-zhyrau starting with XV centuries prior to the beginning of the XX century. Three-volume edition*, I, Orig. M. Magauin, M. Baydildayev, Almaty: Zhazushy, 1984, 256 p.
- 11 Boranbay Zh. *Akikat*, 2012, 12, p. 55–61.
- 12 Bayan B. *Zhuldyz*, 2005, 10, p. 193–200.
- 13 Myrzakhmetov M. *Zhuldyz*, 1993, 7, p. 181–192.
- 14 Akyrbekuly O. *Egemen Kazakhstan*, July, 7, 2006, 4 p.
- 15 Mamiyeva B.O. *Myths about Asan kaygy: Manual*, Kostanay: «SHAPAK», LLP, 2009, 118 p.
- 16 Aikap, 2013, 2 (93), p. 108–112.
- 17 Kenzhaly T. *Asan kaygy*, Almaty: Dyke Press, 2006, 284 p.
- 18 Kasenov M. *History of Kazakhs*, 2007, 1, p. 33–39.
- 19 Kaskabasov S. *Zhuldyz*, 1990, 6, p. 184–202.
- 20 Zhandarbek Z. *History of Kazakhs*, 2007, 3, p. 51–56.
- 21 *Turkestan. International encyclopedia*, edit.-in-chief A. Nysanbayev, Almaty: Main edition of The Kazakh literature, 2000, 656 p.
- 22 *History of the Kazakh literature. 3 History of the Kazakh literature of XV–XVIII centuries*, Almaty: Gylym, 2000, 568 p.

M.O. Toleuova

*Karaganda State Technical University
(E-mail: marzhan-14-03@mail.ru)***Death and life are inseparable concepts**

In this article considered a calm and a peaceful attitude to a life, a death and an immortality, a pursuit to an enlightenment and a deliverance from evil. The life and the death are the eternal themes that exist in spiritual culture of the humanity. Prophets and founders of religions, philosophers and moralists, art and literature figures, pedagogues and medical worker think about these problems. People try to understand the mystery existence of human and to solve such eternal issues as «What is the life? How can we prolong our lives? What is the death? What will happen after death? Can the human avoid the death and achieve the immortality? What is the reigning power in our world: the life or the death?» The death and the potential immortality are the most interesting problems that attract the philosophers, because our everyday life needs to be connected with an immortal life. The human has to think about the death and these thoughts distinguish him from animal, what is mortal but it doesn't realize it.

Key words: life, death, person, spirit, philosophy, immortality.

The words life and death completely depend on each other it's not understandable to fathom them separately. As you simply understand, what is a life with death, it's also important to know what's the death without life. As every thing has their opposits, for instance night and day, white and black, so existence of death, makes us understand the meaning of life. Allah said: «Oh, people! He created death and life to experience who is better in their good deed». (Surah, Mulik, 2-ayat). Looking over, we understand that death and life are existed as exams, so there is no meaning of life without death.

One of the important issues of life and death is the meaning of life. Even a person lives forever or not, there are significant questions to ponder as «What is the meaning of life, for what I lived and I am living, how to live, are there any purposes of life». Thinking all about them, there can appear more difficult questions as «what's the meaning of purposes of life, is there a purpose of the meaning, and purposes of content's purpose» [1; 56].

Life and death — two eternal themes of spiritual culture of mankind. They speculated about the prophets and founders of religions, philosophers and moralists, the arts and literature, teachers and doctors. There is hardly an adult who sooner or later would have to think about the meaning of their existence, the upcoming death and achieving immortality. Only early childhood or senility relieve man from the necessity to solve these problems. People are trying to comprehend the mystery of human existence, to solve the eternal questions: What is life? How to prolong your life? What is death? What happens after death? whether the person is able to prevent death and become immortal? What prevails in our world — life or death? Death and potential immortality — the most powerful lure for philosophizing mind, since all our life business should, anyway, be commensurate with the eternal. Man is doomed to think about death, and in this it differs from the animal, which is mortal, but does not know about it. However, the animals feel the approach of death, dying their behavior often resembles the agonizing search of solitude and peace. Perhaps the death of all — the price paid for the complexity of the biological system. Unicellular virtually immortal. When the body becomes multicellular, it would be a self-destruct mechanism is built at a certain stage of development associated with the genome. For centuries the best minds are trying to at least theoretically refute this thesis, to prove and then to realize the real immortality. However, this ideal of immortality is not the existence of a single-celled organism and not an angelic life in a better world. From this perspective, a person must live forever, while in constant prime. «Stop a moment», — this is the motto of this immortality, the momentum of which is, according to Ortega y Gasset «biological vitality», «life force», akin to the one «that stirs the sea, fertilizes the beast, covered with flowers tree, lights and extinguishes the stars». A person can not accept the fact that it was he would have to leave this magnificent world where full of life. But, thinking about it, you start to understand that death is, perhaps, the only thing to what everyone is equal, that erases the inequality, which is based on earthly life .. In this case, does not really matter who «manages» the world — God, Spirit, Cosmic Mind, is an objective reality, the laws of nature. It is important that a person should only recognize this order and found in its depths, in its clearance for the device «relative autonomy», in which he will see the meaning of their existence. Eternity of life, death, immortality. Interest in the problem of death is

due to several reasons. First, is the situation of the civilized global crisis, which in principle can lead to self-destruction of humanity. Secondly, much has changed value attitude to life and death of a man in connection with the general situation in the world. In fact, we are talking about the triad: life – death – immortality, because all spiritual systems of mankind proceeded from the idea of a contradictory unity of these phenomena. There are two fundamentally different ways of explaining the eternal questions of life, death and immortality. The first approach can be described as the objectivist. It is associated with the names of such philosophers as Spinoza, Holbach, Hegel, Lafargue, a dogma of Judaism, Christianity and Islam and, in part, with natural science units. It is based on the original idea of the unshakeable world order in which all events are ordained in advance the social and personal life, «painted» all stages of the history of the world [2; 28].

Since ancient times, man set himself the question, what is the essence of human existence. Many philosophers and thinkers have tried to answer for what a person lives, for which he came into this world, why did he die and what happens to them after death. Orientation Greek thinkers on man and his mind is closely related to the fundamental installation of the entire Greek culture — with a call to self-knowledge. The dictum «Know yourself», carved on a column at the entrance to the Temple of Apollo at Delphi, was one of the leading ideas in the turning points of history. For Socrates, the meaning of human life lies in philosophizing, in constant self-knowledge, the eternal search for itself by testing. Overcoming behavior involves finding what is good and evil, beautiful and ugly, truth and error. According to Plato, happiness (bliss) is possible only in the next world, when the immortal soul — the essence of the ideal in man — freed from the shackles of the mortal body. Human nature, according to Plato, is defined by its soul, or rather, the soul and the body, but the primacy of the soul over the body, the immortal divine principle over the death, bodily. According to the teachings of Plato, the human soul consists of three parts: the first of them expresses perfectly — a reasonable capacity, second — *vozhdelayusche-willed*, the third — the instinctive-affective. Depending on which of these parts takes over the fate of man, focus of its activities, the meaning of his life. When asked what people should think, Antisthenes said: «About to die happy». «Anyone who wants to be immortal, — he said — must lead godly and righteous life». «States are killed when no longer distinguish the bad from the good». In contrast to the Slavic paganism (main dominant worldview which were anthropomorphism of nature and the naturalization of the person) and Hellenic culture type (where the measure of all things is to adore the man) adoption of Christianity dictated qualitatively different conception of man. Death is the cessation of vital activity, the loss of it. In unicellular organisms (e.g., Protozoa) death of the individual is manifested in the form of division, resulting in the cessation of existence of the individual and the emergence of two new instead. Death of warm-blooded animals and humans associated with the cessation, especially respiratory and circulatory. There are 2 main stages of death: clinical death and following it biological, or true, — irreversible cessation of physiological processes in cells and tissues. Recognizing the inevitability of death, people are not tired to look for ways to counter it. A man comes to this world to live, not to die. Human life — this is the highest value, is our being. That's all we have. Therefore, it may not be the most important task today than to keep it, to extend it to the maximum achievable time. But the man with all the wildlife is forced to obey its laws, causes inevitable death. Death is a necessary element of life. But why a person should obey it. We have broken many conceivable natural laws, we take from it for a lot longer than she can give us. Then why do not we take her more than life ?! But on the other hand, why is it us? Yan Zhu considered the limit of human life 100 years, and one reaches it by thousands, and even then not always. Strongly denying the possibility of personal immortality, he said, that the long life of a man to anything. «Grief and joy in the affairs of the world in ancient times were the same as now; order and chaos changes and changes in the old days were the same as now. If a person has just heard, if he has already been through all this, and a hundred years will seem to him sufficient time to all it is very tired: even more so if the bitter seemed to him a long life?» [3; 137]. The meaning associated with it. And if there was no end, ie if there was a bad infinity of life, the meaning of life would not exist. Death — the ultimate horror and the ultimate evil — is the only way out of a bad time to eternity, and life immortal and eternal is achievable only through death. Life is noble because it is death, there is an end, indicating that the person is to another, higher life. In the sense of infinite time it is never revealed, meaning lies in eternity. But between the time of life, and life in eternity lies an abyss through which the transition is possible only by death, by breaking horror.

Death is not only the absurdity of life in this world, its perishability, but also a sign of coming out of the depths, indicating the existence of a higher meaning of life. The living and the dead do not suffer when death will do the trick. The dead can no longer suffer; and we can even praise death, when she puts an end to extreme physical pain or mental sad decline. However, incorrect to speak of death as a "reward", because the real reward, as well as a genuine punishment requires a conscious fact of experience. In every person's life

there may come a time when death will be more effective for its main purposes than life; once, for what it's worth, because of his death will be clearer and more convincing than if it acted in any other way. Social meaning of death also has its positive side. After all, death makes us close common concerns and common destiny of all people everywhere. It unites us deeply feelingly cordial emotions and dramatically underlines the equality of our final destiny. The universality of death reminds us of the essential brotherhood of man that exists, despite the violent disagreements and conflicts registered in history as well as contemporary works. Indifference. The death has a positive meaning. But death is at the same time the worst and the only evil. Every evil can be reduced to death. There is no other evil but death and killing does not exist. At all times people are looking for salvation from imminent death of Ms. And it is not only in the search for the body or the soul immortality, as well as in a kind of «indifference» to the death. On this is based the principle of «beautiful life» Epicurus. This principle Epicurus formulated as follows: «accustom themselves to the idea that death does not have to do with us. All the good and bad is the feeling, but death is deprivation of sensation. Therefore, the right to know that death does not have to do with us, making mortality delectable life — not because it was added to the infinite amount of time, but because it takes away the craving for immortality» [3; 144].

If during his long life, people did not realize its purpose, it will not be a decent and proper, though he had lived a thousand years. Death – good. We should not forget that there are times when we can say that Death – good! M. Montaigne recognizes that promises immortality only God and religion, neither the nature nor the mind does not say a word about it. Why immortality after death — not only to get rid of diseases, it is — to get rid of all kinds of suffering. With the objective scientific positions — were discharged from our personal experiences and fears — death seems the regulator and organizer of life. All organisms in a supportive environment multiply exponentially. This powerful «head of life» very quickly would turn terrestrial biosphere in the teeming cluster of organisms. Fortunately one generation free arena of life for others. Only in such a scheme, guarantee of the evolution of organisms. Death — is a completely natural phenomenon, she played a useful and necessary role in the long course of biological evolution. Indeed, without death, which gave the most complete and serious significance fact of survival of the fittest, and thus made possible the progress of organic forms, people in general would never have appeared. ... Unfortunately, each of us, who is eager to not only knowledge, but also comfort, good understanding of the death for the triumph of biological evolution is unlikely to help us joyfully expect the termination of his invaluable — for us! — And the only one ever and ever personal life ... The problem of death becomes the central importance of Freud. And it is the central problem of death, indissolubly linked with the problem of time. The problem of immortality is secondary, and it is usually wrongly posed. Death is the most profound and the most significant fact of life, exalting the last mortal of ordinary life. Just the fact of death puts in depth the question of the meaning of life. Life in this world is worth it because there is death [4; 102].

The Christian understanding of the meaning of life, death and immortality comes from the Old Testament situation: «The day of death than the day of birth» (Ecclesiastes) and the New Testament commandment of Christ: «... I have the keys of hell and of death». Theanthropic essence of Christianity is manifested in the fact that the immortality of the person as a whole being is conceivable only through the resurrection. The road to it is opened the atoning sacrifice of Christ through the cross and resurrection. This is the realm of mystery and wonder, because the person is derived from the scope of the natural and cosmic forces and elements and is placed as a person face to face with God, who is also a person. Thus, the purpose of human life is a defeat, towards eternal life. Without realizing it, the earth's life becomes a dream, empty and idle dream, a bubble. In essence, it is only a preparation for eternal life, which is just around the corner for everyone. Therefore it is said in the Gospel: «Be ready: for in such an hour you do not, the Son of Man will come». For life does not become, in the words of Mikhail Lermontov, «an empty and stupid joke», you must always remember the hour of death. This is not a tragedy, and the transition to the other world, which already inhabited by myriads of souls, good and evil and where each new part on pleasure or flour. In figurative expression of one of the Orthodox hierarchs: «The dying man — setting light that already shines the dawn of another world». Death destroys not the body, and its perishability and therefore — not the end but the beginning of eternal life. A different understanding of the immortality of Christianity linked with the image of the «Eternal Jew» Ahasuerus, when sweltering under the weight of the cross, Jesus went to Calvary and wanted to rest, standing among the other Ahasuerus said: «Go, go», for which he was to punish — it was forever denied the rest grave. For centuries, he is doomed to wander the world, waiting for the second coming of Christ, who alone can deprive him of hateful immortality. The descriptions of Heaven and Hell in the Quran full of vivid detail, so that the righteous were fully satisfied, and the wicked get their just deserts. Paradise —

a wonderful «Gardens of Eternity, beneath which rivers flow out of the water, milk and wine»; the same «friendly wife», «buxom contemporaries», and «black-eyed and big-eyed, adorned with bracelets of gold and pearls». Sitting on a carpet and resting on green cushions bypass «forever young boys» offering in dishes of gold «meat birds». Hell for sinners — fire and scalding water, pus and slops, fruit tree «Zaqqum» like the devil's head, and their fate — «the screams and the roar». The hour of death can not ask Allah for knowledge about it only from him, but «what you can know, maybe an hour is near». Attitude to death and immortality in Buddhism is very different from the Christian and Muslim. The Buddha himself refused to answer the following questions: Does the immortal who knew the truth and he is mortal?, as well: can the knower be mortal and immortal at the same time? In fact it recognized only one kind of «wondrous immortality» — Nirvana, as the embodiment of transcendental Superbeing, an absolute beginning, having no attributes. Since the person is understood as the sum of Dharma which are in constant flux of transformation, it follows the absurdity, the meaninglessness of chains of natural births. «Dhammapada» claims that «birth again and again, sadly». The way out is the way to gaining nirvana, breaking the chain of endless rebirth and the attainment of enlightenment, blessed «islands» located in a person's heart of hearts, where «no hold» and «did not crave». The famous symbol of nirvana — the extinction forever trembling flame of life is well expresses the essence of Buddhist understanding of death and immortality. As Buddha said: «A day in the life of man, who saw the immortal path, better a hundred years of human existence, not seen higher life» [5; 85].

Quiet and peaceful attitude towards life, death and immortality, the desire for enlightenment and liberation from evil is found in other Eastern religions and cults. In this context, changing attitudes to suicide; it is considered not as sinful as meaningless because they do not release the person from the cycle of birth and death (samsara), but only leads to the birth in a lower incarnation. We need to overcome this attachment to his person, because, according to the Buddha, «the nature of the individual is a continuous death». One of the wisest poets of XX century. W. Whitman expressed as the idea — to live «quietly smiling Death». Getting at the sources of life from suffering, «marred by actions and filthiness» (selfishness, anger, pride, false views, etc...) And the power of his «I» — the best way of gaining immortality. There were many concepts of life in the history of mankind's spiritual life, death and immortality, based on the non-religious and atheistic approach to the world and man. Non-religious people and atheists often blamed for the fact that life on earth for them — that's all, and death — an irresistible tragedy, which essentially makes life meaningless.

Other world religions — Islam comes from the fact that the creation of man to the will of Almighty God, which is above all merciful. On the question of man: «Did I die, I will be plagued by a living?» Allah gives the answer: «Do not remember the person that we have done it before, and he was nothing?» Unlike Christianity, earthly life in Islam is regarded high. However, in the last day, everything will be destroyed and the dead will be resurrected and stand before Allah for the final judgment. Belief in life after death is necessary, because in this case the person will evaluate their actions and deeds are not from the point of view of self-interest, but in the sense of an eternal perspective. The destruction of the entire universe on the day of a fair trial involves the creation of a new perfect world. For each person will be presented to «write» actions and thoughts, even the most secret and handed down appropriate sentences. Thus, the rule will prevail laws of morality and reason over the physical laws. Morally pure person may not in the humiliated position, as is the case in the real world. Islam categorically forbids suicide.

With a few exceptions at all times and the people spoke about life quite negatively. Life — suffering (Buddha, Schopenhauer, and others.); life — sleep (Vedas, Plato, La Bruyere, Pascal); life — the abyss of evil (the ancient Egyptian text, «human conversation with your spirit»). «And I hated life, because I was disgusted I business that is done under the sun, for all — vanity and vexation of spirit» (Ecclesiastes); «Human life is miserable» (Seneca); «Life — a struggle and journey through a foreign land» (Marcus Aurelius); «All the ashes, a ghost, a shadow and smoke» (John of Damascus); «Life is monotonous, dull spectacle» (Petrarch); «Life — it's fool's tale told by an idiot, full of sound and fury, but devoid of meaning» (Shakespeare); «Human life is nothing but a constant illusion» (Pascal); «The whole life — only the price of false hopes» (Diderot); «My life — an eternal night ... what is life if not madness?» (Kierkegaard); «All human life is deeply immersed in the truth» (Nietzsche).

It says the same proverbs and sayings of different nations such as «Life — a penny». José Ortega y Gasset defined the man not as body and the spirit, as well as a specific human drama. Indeed, in this sense, every human life is dramatic and tragic: as if not successfully evolved life, as if it was not durable — its inevitable end. Author of Ecclesiastes put it this way: «Who is the living, there is hope, because a living dog is better than a dead lion». Centuries later, the Greek sage Epicurus tried to solve the question of questions like this: «accustom ourselves to the idea that death does not have to do with us. When we exist, death is not yet

present, and when death is present, then we do not exist». Death and potential immortality — the most powerful lure for philosophizing mind, since all our life business should somehow commensurate with the eternal. Man is doomed to think about death, and in this it differs from the animal, which is mortal, but does not know about it. However, animals can sense the approach of death, especially pets, and their dying behavior often resembles a painful search for solitude and calm. The death of all — the price paid for the complexity of the biological system. Single-celled amoeba, and virtually immortal in the sense of being happy. When the body becomes multicellular, it would be a self-destruct mechanism is built at a certain stage of development associated with the genome. For centuries the best minds are trying to at least theoretically refute this thesis, to prove and then to realize the real immortality. However, this ideal of immortality is not the existence of an amoeba and angelic life in a better world. From this perspective, a person must live forever in constant prime, recalling Goethe's Faust. «Stop a moment», — this is the motto of this immortality, the momentum of which is in the words of José Ortega y Gasset «biological vitality», «life force», akin to the one «that stirs the sea, fertilizes beast covered tree flowers, lights and extinguishes the stars». A person can not accept the fact that it was he would have to leave this magnificent world where full of life. Being the eternal spectator of this great picture of the universe, do not experience the «days of saturation» as the biblical prophets — can something be more tempting? But, thinking about it, you start to understand that death — perhaps the only thing in front than all equal: rich and poor, dirty and clean, loved and unloved. Although in ancient times, and today, and constantly made attempts to convince the world that there are people who have visited «out there» and returned back, but common sense refuses to believe it. It takes faith, you must wonder what makes the Gospel Christ, «death by death». It has been observed that human wisdom is often expressed in a calm attitude towards life and death. As Mahatma Gandhi said: «We do not know which is better — to live or die. Therefore, we should not be any excessive cheering life, not to tremble at the thought of death. We shall equally apply to both of them. This is perfect». And long before that in the «Bhagavad Gita» said: «Verily, death is for the born, and birth is inevitable for the deceased. About inevitable — not sorrow «At the same time, a lot of great people aware of this problem in tragic tones. Outstanding domestic biologist I. Mechnikov, speculated about the possibility of «parenting instinct of natural death», wrote Leo Tolstoy: «When Tolstoy, tormented by the inability to solve the problem and pursued by the fear of death, he asked himself, could the family love to reassure his soul, he immediately saw that it was — a vain hope. Why, he asked himself, to raise children who will soon find themselves in the same critical state, like their father? Why should they live? Why do I love them and raise their guard? For the same despair that is in me? Loving them, I can not hide the truth from them, every step leads them to the knowledge of this truth. And the truth — death» [6; 112].

So, you can select the first measurement of the problems of life, death and immortality — the biological, for this state is in fact different aspects of one phenomenon. It has long been hypothesized was panspermia, the continued availability of life and death in the universe, their constant reproduction in appropriate conditions. Known definition of Engels: «Life is the mode of existence of protein bodies, and this mode of existence is, in essence, in constant self-renewal of chemical constituents of these bodies», emphasizes the cosmic aspect of life. They are born, live and die stars, nebulae, planets, comets and other celestial bodies, and in this sense does not disappear no one and nothing. This aspect is the most developed in Eastern philosophy and mystical teachings, vshodyashego of the fundamental impossibility of reason alone to understand the meaning of the universe circuit. Materialistic concepts are based on the phenomenon of self-life and self-inflicted, when, according to Engels, «with iron necessity» are generated by the life and thinking spirit of the universe in one place, if the other disappears. Awareness of the unity of human life and the humanity with all life on the planet, its biosphere, as well as potentially possible forms of life in the universe is of great philosophical significance. This idea of the sanctity of life, the right to life for all living beings by virtue of the fact of birth is one of the eternal ideals of humanity. In the limit, the entire universe and the earth are regarded as sentient beings, and interference in the still poorly understand the laws of life is fraught with environmental crisis. Man appears as a small part of this living universe, a microcosm, which absorbed all the wealth of the macrocosm. Feelings of «reverence for life» (A. Schweitzer), a sense of his involvement in the wonderful world of the living to some extent inherent in any ideological system. Even if the biological, bodily life is not considered to be genuine, the transit form of human existence, and in these cases (eg Christianity) human flesh smears and should find nothing but a flourishing state.

The second dimension of the problems of life, death and immortality is due explaining the specifics of human life and its differences from the life of all living things. Already more than thirty centuries, sages, prophets and philosophers of different countries and peoples struggling to find the watershed. More often

than not believe it's all about awareness of the fact of impending death, we know that we shall die, and frantically looking for a way to immortality. Everything else is living quietly and peacefully finishes its way, having to play a new life IPT serve as fertilizer for the soil of another life. Man, however, is doomed to life-long agonizing thoughts about the meaning of life or its meaninglessness, it produces itself, and often others, and forced to drown these vexed questions in the wine or drugs. This is partly true, but the question arises: what to do with the fact of the death of a newborn baby, who had not yet understood or anything, or mentally retarded person who is not able to understand anything? Consider whether the beginning of human life at conception (which is impossible to accurately determine in most cases) or the time of birth? It is known that the dying Tolstoy, referring to others, said that they turned their eyes to the millions of other people, rather than looking at a lion. Obscurity, and not bothering anyone except his mother, the death of the little creatures from hunger somewhere in Africa and lavish funeral internationally renowned leaders in the face of eternity do not have differences. In this sense, profoundly right English poet D. Donn, said that the death of every person belittles humanity and therefore «never ask, For Whom the Bell Tolls, it tolls for thee». Obviously, the specifics of the life, death and immortality of man is not directly related to the mind and its manifestations, with the successes and achievements of human throughout life, with the assessment of his contemporaries and descendants. The death of many geniuses at a young age is certainly tragic, but there is no reason to believe that their future life, if it took place, would give the world something even more brilliant. It operates some not quite clear, but empirically obvious pattern, expressed Christian thesis: «God clean up in the first place the best». In this sense, life and death are not covered by the categories of rational knowledge, it does not fit into the rigid deterministic model of the world and man. To argue about these concepts can be coolly to a certain limit. It is due to the personal interest of each person and his ability to intuitively comprehend the ultimate bases of human existence. In this respect, each is like a swimmer, leaped into the waves among the high seas. Hope is necessary only on itself, despite the human solidarity, faith in God, the Supreme Intelligence, and so on. E. Human uniqueness, the uniqueness of the individual is manifested here in the highest degree. Geneticists estimate that the probability of the birth of this particular person from the data of parents is one chance in a hundred trillion cases. If so it happened, what is striking the imagination of the diversity of human meaning of life appears to man when he thinks about life and death?

The third dimension of this problem is connected with the idea of gaining immortality, which sooner or later becomes the center of attention of the person, especially if he has reached the age of maturity. There are several kinds of immortality associated with what remains of his business, the children after a man, grandchildren, and so on. D. (Of course, not everyone), the products of its activities and personal belongings, as well as the fruits of intellectual production (ideas, images, etc.).

The first kind of immortality — in the genes of the offspring, close to most people. In addition to the principal opponents of marriage and family and misogynist, many tend to perpetuate themselves this way. One of the most powerful of human instincts is the desire to see their features in the children and grandchildren. It traced the transmission of certain signs in the royal dynasties of Europe (for example, the nose of the Habsburgs) for several generations. With this linked inheritance is not only the physical symptoms, but also the moral principles of the family class or craft, and so. D. Historians have found that many prominent figures of Russian culture of the XIX century. were related (albeit distant) between them. One Century includes four generations. Thus, for two thousand years, it was replaced by 80 generations, and 80 minutes ancestor of every one of us was a contemporary of ancient Rome and the 130th — a contemporary of Egyptian pharaoh Ramses II.

The second kind of immortality mummification of the body with the expectation of eternal its preservation. Experience more of the Egyptian pharaohs, the modern practice of embalming (Lenin, Mao Zedong and others.) Suggests that in some civilizations it is considered accepted. Reaching the end of XX century art. We make it possible kriogenezatsiyu (deep freeze) dead bodies with the expectation that the future of their doctors revive and cure currently incurable diseases. This fetishization of human corporeality is characterized mainly for totalitarian societies, where gerontocracy (power old) becomes the basis for the stability of the state.

The third kind of immortality the hope to «dissolve» the body and the spirit of the deceased in the Universe, their entry into the cosmic «body» in the eternal cycle of matter. This is typical of a number of Eastern civilization, especially the Japanese. Such a decision is close to the Islamic model of the relationship of life and death and a variety of materialistic or rather naturalistic conception. Here we are talking about the loss of personal qualities and preserve the body of the former particles that may enter in the composition of other

organisms. This is very abstract view of immortality is not acceptable for most people, and emotionally rejected.

The fourth kind of immortality associated with the results of the life of human creativity. No wonder members of various academies awarded the title of «immortal». Scientific discovery, creating brilliant works of literature and art, an indication of the path of humanity in the new faith, the creation of a philosophical text, an outstanding military victory and a demonstration of the state of wisdom — all this leaves the person's name in the memory of grateful descendants. Perpetuates the heroes and prophets, martyrs and saints, architects and inventors. Forever is stored in the memory of mankind, and the names of the most brutal tyrants and the greatest criminals. This raises the question of ambiguity assess the extent of a person's identity. It seems that the greater the number of human lives and broken human lives on the conscience of a historical character, the more chances he has to get into the history and immortality there. The ability to influence the lives of hundreds of millions of people, «charisma» power causes many state mystical horror, mixed with reverence. Such people are legends and traditions that are passed from generation to generation.

The fifth kind of immortality associated with the achievement of the various state that science calls «altered states of consciousness». Basically, they are the product of meditation and psycho system adopted in Eastern religions and civilizations. There may be a «breakthrough» in the other dimensions of space and time travel into the past and the future, ecstasy and enlightenment, mystical sense of belonging to Eternity. We can say that the meaning of death and immortality, as well as the ways to achieve it, the flip side of the problem of the meaning of life. Clearly, these issues are dealt with differently, depending on the leading spiritual installation of a civilization. We consider these issues in relation to the three world religions - Christianity, Islam and Buddhism and civilizations based on them.

Leo Tolstoy in his famous confession painfully trying to find the meaning in life, which would not be destroyed inevitably coming to each person's death. For the believer, everything is clear, but for the unbeliever there is an alternative to the three possible solutions to this problem.

The first way — is to take an idea which is supported by science and simply common sense that the world can not be the complete destruction of even the elementary particles and the laws of conservation. Saved matter, energy, and is believed to have information and the organization of complex systems. Consequently, particles of our «I» after death enter into the eternal cycle of life and in this sense will be immortal. However, they will not have a mind, a soul, which binds our «I». Moreover, this kind of immortality is acquired by man over a lifetime. You could even say in the form of a paradox: we are alive only because every moment we die. Die daily of red blood cells, epithelial cells of our mucous membranes, the hair falls out, and so on. D. Therefore, to fix the life and death as absolute opposites, in principle, impossible in fact or in thought. They are two sides of the same coin. Faced with the death of people in the full sense of the word are equal to each other, as well as any living, essentially, that erases the inequality, which is based on the life on earth. Therefore, the perception of quiet thought about the absence of an eternal life of my «I» and the understanding of the inevitability of the merger with the «indifferent» nature is one of the ways bezreligioznogo approach to the problem of immortality. However, in this case there is a problem of the Absolute, to lean on their own moral decisions. Chekhov wrote: «It is necessary to believe in God, and if there is no faith, there is no place to hold its hype, and look, look, look lonely, alone with his conscience».

The second way — the acquisition of immortality in human affairs, in the fruits of material and spiritual production, which are included in the treasury of mankind. To do this, first of all, we need to be sure that mankind is immortal and goes cosmic purpose in the spirit of Tsiolkovsky and other cosmists. If you really self-destruction in a thermonuclear environmental disaster for mankind, and also due to some cosmic cataclysms, then the question remains open. Among the ideals and the driving forces of this kind of immortality often featured a struggle for the liberation of humanity from class and social oppression, the struggle for national independence and nationhood, the struggle for peace and justice, and so on. N. This makes the life of these fighters a higher meaning, which merges with the immortality.

The third way to immortality is usually chosen by people, the scale of activity that is not beyond their homes and immediate surroundings. There may be a question about the movement «in depth», that expressed by the words of Goethe's Mephistopheles: «Theory, my friend, is dry, but life is green tree». Without waiting for eternal bliss or eternal damnation, without going into the cunning of reason, connecting the microcosm (ie. E. A person) with the macrocosm, millions of people just float in the stream of life, feeling his particle. Immortality for them in eternal memory benefit humanity, and in the daily affairs and concerns. «To believe in God is not difficult ... No, you're confident man!» — Chekhov wrote, it was not suggesting that he, himself, will be an example of this type of relationship to life and death. For its characteristics LA Pogon coined

the term «vital» as a criterion for describing all the possible signs of vitality necessary for normal functioning of the human beings [7; 96].

It is possible to mention other concepts of gaining immortality, aimed at changing the laws of nature («common cause» NF Fedorov, pantheism in the spirit of Einstein), the achievement of «life after death» (R. Moody, A. Ford, etc.), as well as numerous mystical flow, based on the real presence of the other world and the possibility of communicating with departed. Moreover, there are data on the presence of each person a kind of phantom power, which leaves the person long before physical death, but it continues to exist in other dimensions. This generally leads to a different type of understanding of the problem of immortality, which is associated with the need to self-determination in the eternal world of information and energy entities. Modern tanatologiya (the study of death) is one of the «hot spots» of science and the humanities.

Nevertheless, the search for and finding meaning in life and deeds of each person is very individual personal character. We can say that the meaning of death and immortality, as well as the ways to achieve it, the flip side of the problem of the meaning of life. Clearly, these issues are dealt with differently, depending on the leading spiritual installation of a civilization. If a person has a sort of death instinct (what Freud wrote), each has a natural, innate right, not only to live, how he was born and die in the human condition. One of the features of the 20th century is that humanism and humane relations between people are the basis and guarantee of survival for mankind. If before any social and natural disasters left the hope that the majority of people survive and rebuild ruined, but now can be considered the notion of vitality, derived from humanism.

The revival of the organism — an issue for a long time moving humanity. Research scientists in the field of revitalization of people killed by the premature death of ill-founded, it is very important, and in this direction a lot of discoveries and advances have been made. Modern methods of revival become the property of the broad masses of the doctors, so that thousands of people previously condemned to death, back to life. We agree with the statement of Pavlov: «... Death is a complex organism from the point of view of natural science has ceased to be a secret. Here there are many different outstanding issues awaiting solutions, but there is no mystery. The object of study here is the mechanism of death, the way how it happened ...».

Currently, after persistent and painstaking research, through the use of artificial cooling and other methods researchers can not completely restore the function of the body after the onset of clinical death [8; 106].

In general, the sanctity of life is the right of every living soul to live. There are main ideas of the eternal nature of mankind. A human is not parting existence of the life on earth. Every person feels a certain level of ideological system over the world. But life and death, paying attention for not dying are born from the humanity of people and these life meanings are closely connected with a history of mankind.

References

- 1 *Бейсенов Қ.Б.* Философия тарихы. — Алматы: Эверо, 1992. — 450 б.
- 2 *Фролов И.Т.* О смысле жизни, о смерти и бессмертии человека. — М., 1985.
- 3 *Вишев И.В.* Проблема личного бессмертия. — Новосибирск: Наука, 1990. — 336 с.
- 4 *Франкл Виктор.* Человек в поисках смысла. — М.: Прогресс, 1990. — 289 с.
- 5 Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. — М.: Пресс-бук, 1990. — 168 с.
- 6 *Черняховский А.Л.* Между жизнью и смертью. — М.: Сов. Россия, 1980. — 514 с.
- 7 *Абрамян Э.А.* Когда смерть преждевременна. — Баку: Нурлан, 1964. — 236 с.
- 8 *Левашко Е.И.* Проблема жизни и смерти в истории философии. — Казань: КГТУ, 1999. — 184 с.

М.Ө. Төлеуова

Өлім мен өмір – егіз ұғым

Мақалада өмір мен өлім және мәңгі өмірге деген байсалдылық әрі бейбіт қарым-қатынас, ағартушылыққа ұмтылыс пен зұлымдықтан босатылу мәселелері қарастырылды. Өмір мен өлім адамзат рухани мәдениеттегі екі мәңгілік тақырыптар ретінде зерттелді. Пайғамбарлар, дін қалаушылары, философтар мен моралисттер, өнер мен әдебиет салаласындағы қайраткерлер, педагогтар мен медицина қызметкерлері осы тақырыптар туралы әр кезде ойланды. Адамдар адам өмірінің мәнін түсініп, келесі мәселелерді: Өмір дегеніміз не? Өмірді қалай ұзартуға болады? Өлімнен кейін не болады? Адам өлімнен құтылып, мәңгілік өмірді сүре ала ма? Осы дүниеде осы ұғымдардың қайсысы патшалық етеді: өмір ме, жоқ, өлім ме? шешуге тырысады. Өлім мен әлеуетті мәңгілік өмір философиямен айналасатын ойшылар үшін ең күшті күш болып саналады, себебі өміріміздегі барлық жағдайлар мен істеріміз мәңгілік ұғымдармен салыстырылуы тиіс. Адамның өлім туралы ойларға берілгені адамды жануардан ерекшеліндіретін қасиеті болып танылады, өйткені жануар өзінің өлетінін түсіне алмайды.

М.О. Төлеуова

Смерть и жизнь — неразделимые понятия

Рассмотрены спокойное и умиротворенное отношение к жизни, смерти и бессмертию, стремление к просветлению и освобождению от зла. Отмечено, что жизнь и смерть — две вечные темы духовной культуры человечества, о них размышляли пророки и основоположники религий, философы и моралисты, деятели искусства и литературы, педагоги и медики. Определено, что люди пытаются постигнуть тайну человеческого бытия, решить извечные вопросы: Что такое жизнь? Как продлить жизнь? Что есть смерть? Что будет после смерти? Способен ли человек предотвратить смерть и стать бессмертным? Что царит в нашем мире — жизнь или смерть? Подчеркнуто, что смерть и потенциальное бессмертие — самая сильная приманка для философствующего ума, ибо все наши жизненные дела должны, так или иначе, соизмеряться с вечным. Человек обречён на размышления о смерти, и в этом его отличие от животного, которое смертно, но не знает об этом.

References

- 1 Beisenov K.B. *The history of philosophy*, Almaty: Avery, 1992, 450 p.
- 2 Frolov I.T. *The meaning of life, death and immortality of man*, Moscow, 1985.
- 3 Vishev I.V. *The problem of personal immortality*, Novosibirsk: Nauka, 1990, 336 p.
- 4 Frankl Victor. *People in Search for Meaning*, Moscow: Progress, 1990, 289 p.
- 5 *Global challenges and universal values*, Moscow: Press book, 1990, 168 p.
- 6 Chernyakhovsky A.L. *Between life and death*, Moscow: Soviet Russia, 1980, 514 p.
- 7 Abramyan E.A. *When death is premature*, Baku: Nurlan, 1964, 236 p.
- 8 Levashko E.I. *The problem of life and death in the history of philosophy*, Kazan: KNRTU, 1999, 184 p.

Р.Б. Шиндаулова

*Казахская национальная консерватория им. Курмангазы, Алматы
(E-mail: lsharabana1@mail.ru)*

Особенности ноогуманистического мировоззрения в современной ноосферной парадигме

Вызовы современности требуют новых мировоззренческих ориентиров, и становящийся концепт ноогуманизма, направленный на гармонизацию взаимодействия социоприродных систем, является одним из проявлений адекватной рефлексии сегодняшнего общественного сознания. Определено, что в основе ноогуманистически-ориентированного мировоззрения находится идея социоприродного согласия, которая ориентирована на установление гармонизированных взаимоотношений в системе «человек–общество–природа». В этой связи в рамках ноогуманистической мировоззренческой подготовки предусмотрено формирование у индивида личностных качеств коммуникативной (толерантность, эмпатия), копинговой (стрессоустойчивость, резистентность) и экофильной направленности. На основе сравнительного анализа ноогуманистического мировоззрения с близкими ему типами разных мировоззрений (ноосферного, естественнонаучного, гуманистического) выявлены его специфические признаки.

Ключевые слова: ноогуманистическое мировоззрение, категория социоприродного согласия, сравнительный анализ, специфические признаки.

Кризисные явления современного общества, связанные с деструктивными процессами в экономике, экологии, духовной жизни людей и пр., актуализируют проблему формирования человека с планетарным мировоззрением, сознанием. Философское обоснование необходимости планетарного мировидения как закономерной социоприродной эволюции человека можно встретить в трудах И. Канта (1795), по мнению которого человеческий прогресс неотъемлем от интеграционных процессов и, как следствие, связан с ростом планетарного сознания.

Значение «ноогуманизм» вошло в научный оборот в конце прошлого века. Г.П. Сикорская определяет его как «ноосферный гуманизм (*ноогуманизм*), характеризующийся стремлением человеческого сообщества к состоянию коэволюции с биосферой» [1; 33]. Указанная идея, имея глубоко нравственно-экологический посыл, по сути, оплодотворила различные типы мировоззрений экофильно-гуманистической направленности: ноосферный, экологический, эколого-ориентированный, гуманистический, экогуманистический и пр.

В основу рассмотрения ноогуманизма как мировоззренческого концепта была положена идея социоприродного гомеостазиса (А.И. Субетто, 2003), берущая начало в античности и блестяще развитая российской научной ноосферной школой (А.И. Субетто, 2012). Данная идея связана с гармонизацией социоприродных систем и зиждется на *принципе гармонии* (Б.М. Мукаева, 2003), корреспондирует с *принципом гармонизации* — ключевым принципом ноосферного образования (Н.В. Маслова, 1999) и пр. Приобретя «статус универсалии и фундаментальной духовной ценности человека ...со времен формирования человеческого сознания и ранней общей картины мира», *принцип гармонии* давно получил методологическое «мета-» значение в «обосновании устойчивого природопользования в современной концепции социоприродных систем» [2]. Именно метапринцип гармонии, лежащий в основе идеи социоприродного гомеостазиса, по нашему мнению, выполняет ключевую роль в становлении ноогуманистического мировоззрения, направленного на созидание осмысленно-согласованного и сбалансированного социоприродного мира.

Идея социоприродного гомеостазиса, ранее рассматриваемая в рамках мировоззренческой типологии как бы разрозненно — сквозь призму системы либо «человек–природа», либо «человек и социум» и структурирующая мировоззренческие матрицы определенной направленности (либо экологической, либо гуманистической), — в разрабатываемом нами мировоззренческом концепте интегрирована в единой системе «человек–общество–природа» [3]. Структуризация идеи социоприродного согласия на каждом из уровней указанной системы генерирует совокупность ноогуманистических представлений и ценностей (самоценность природы и человека как со-субъектов целого, стремление гармонично сосуществовать с природой, обществом и самим собой и пр.). Так, проекция категории

социоприродного согласия в системе «человек–общество–природа» на уровне «человека» предполагает потенциальную возможность формирования масштабного (коэволюционно–планетарного) мышления, мироформирующего сознания и самосознания, способных благодаря адекватно развитым потребностям, установкам, поведенческим моделям создавать мир на основе коэволюции и сохранения динамического равновесия социоприродных систем, укрепить «гомеостатическую» составляющую психического здоровья: конгруэнтность (быть в ладу с самим собой и внешним миром), копинговые качества (стрессоустойчивость, резистентность); реализация идеи социоприродного согласия в соответствии с вектором «общество» в системе «человек–общество–природа», ориентирует мировоззренческую подготовку индивида к формированию у него коммуникативных навыков понимания и сочувствия к Другому (толерантность, эмпатия); вектор «природа», соответственно, отражает гомеостатическую атрибуцию становящегося ноогуманистического мировоззрения: соразмерность потребностей человечества и возможностей биосферы), ответственность человека перед Универсумом, исполнение им нравственных императивов.

Таким образом, нами было дано определение ноогуманистического мировоззрения, трактуемого в широком смысле как «отражение исторически определенного уровня духовно-интеллектуального развития общества, творческих сил и способностей человека, выраженного в типах и формах организации жизнедеятельности людей, в их согласованных взаимодействиях с социоприродными системами и в создаваемых духовных и материальных ценностях. В узком смысле под ним подразумевается система представлений, убеждений, чувств, потребностей, ведущих к формированию ноогуманистически-ориентированной личности, вбирающей совокупность нравственных принципов, убеждений, программ социальной жизни, направленных на устойчивое и гармоничное развитие социоприродного мира, характеризующих эмоциональный уровень жизнедеятельности человека, его готовность к анализу и решению проблем в соответствии со степенью интериоризованности указанных знаний, ценностей и включенностью их в его повседневный поведенческий статус» [4].

Итак, ноогуманистическое мировоззрение является интегральным понятием, включающим в себя ноосферную, экологическую, гуманистическую, физическую составляющие:

- с экологическим мировоззрением ноогуманистическое мировоззрение роднит установка на гармоничные взаимоотношения в дихотомии «человек–общество» и «природа» на основе принципа коэволюции, соблюдения эколого-нравственных императивов. В отличие от эколого-ориентированного типа мировоззрения, понимаемого как «устойчивая система взглядов и убеждений личности на природу, на взаимоотношения природы и общества, на планету как среду обитания человечества, способы познания мира, на осознание человеком себя в качестве субъекта развития природы» [5; 114], где все-таки доминирующими выступают взаимоотношения человека, социума и природы, в ноогуманистическом мировоззрении в качестве объектов, могущих «гармонизировать» свои системные основы в координатах «человек–общество–природа», помимо указанной дихотомии, автономно может рассматриваться сам человек, вне природного фактора. При этом главным посылом в социальной составляющей «человек–общество» является достижение толерантности, формирование коммуникативных навыков, а в рамках системы «человек» — стремление к психологической (стрессо-) устойчивости, эмпатии, милосердию;

- с ноосферным мировоззрением и основными положениями квантовой физики ноогуманистическое мировоззрение сближает осознание человеческого сознания в мироформирующем качестве, как неотъемлемого атрибута Универсума, обуславливающего его бытие в функциональном и органичном единстве;

- с классическим гуманистическим мировоззрением ноогуманистическое мировоззрение объединяет ориентация на достижение ценностей, носящих личностный и общественный характер (идеал всестороннего гармоничного развития личности), к которым также можно отнести природосообразность, включенную в образовательное поле в качестве ведущего смыслового компонента, а также доминирующими становятся субъект-субъектные отношения; самопознание и непрерывное самообразование;

- с универсальной и критической формами гуманизма, характеризующими постнеклассический период науки, ноогуманистическое мировоззрение роднит направленность на формирование в индивидуальности ответственности и самокритичности, осознание субъект–субъектных отношений в системе «человек–природа». Ноогуманизм опирается на критический гуманизм и ориентирован на ответственное отношение людей к социоприродным процессам. С гуманистическим универсализмом ноогуманистическое мировоззрение объединяет выявившаяся в современной науке направленность

рефлексирующего коллективного сознания к интеграции теоретических систем из различных областей знаний, позволяющих эффективнее реагировать на вызовы времени в условиях глобализации и системного кризиса.

Вбирая в себя знакомые, на первый взгляд, положения своих составляющих (ноосферной, экологической, гуманистической, физической), ноогуманизм, лежащий в основе ноогуманистического мировоззрения, опирается на крепкие гуманистические идеалы, экологические императивы и положения, связанные с создающей социоприродную гармонию решающей ролью человеческого разума, которые именно в данном сочетании дают собственный *аутентичный* интегрированный мировоззренческий костяк, отличающийся от других типов мировоззрения своими особенностями. Формирование ноогуманистического мировоззрения обусловлено: включением обучающихся в ноогуманистически-ориентированную деятельность; созданием ноогуманистически-ориентированной среды, осознанием и личностным принятием ноогуманистических представлений, ценностей, поведенческих моделей.

Сущностная характеристика феномена «ноогуманистическое мировоззрение» рассматривается как мировоззренчески-качественное становление личности будущего специалиста на основе органической совокупности ноогуманистических мировоззренческих знаний, ценностей, установок, идеалов, актуализируемых индивидом сквозь призму научно-метафизического мироосмысления и коэволюционного сознания и включает в себя следующие сущностные признаки:

1) *цивилизационный и глобализационный*, характеризующие ноогуманистическое мировоззрение как социальную востребованность общества в мировоззренческих и педагогических системах, направленных на формирование планетарно-коэволюционного сознания, критически-гуманистического мироотношения, воспитание ноогуманистических ценностей, обусловленных общемировыми явлениями в мире и угрозой выживанию человечества;

2) *системный*, выражающий упорядоченную структуризацию ноогуманистического мировоззрения в информационном пространстве в виде системного саморазвивающегося феномена, обуславливающего восприятие, осознание и закономерное развитие личности в ноогуманистически-ориентированном ключе, объективно определяющих ноогуманистическую направленность интересов, установок, убеждений и потребность в адекватной деятельности и способной сохранять самостоятельность при различных внешних и внутренних изменениях;

3) *культурологический*, который позволяет рассматривать ноогуманизм и ноогуманистическое мировоззрение, с одной стороны, как часть общечеловеческой культуры, с другой — как культурно-социальный феномен, с собственной системной «инфраструктурой»: ноогуманистически-ориентированными сознанием, деятельностью и пр., поскольку культура является смыслопорождающей средой и пространством для свободного становления и развития ноогуманистически-ориентированной личности и образования, генерируя не только новые педагогические ценности, но и индуцируя по своему подобию самоорганизующуюся систему образования;

4) *общественно-значимый*, отражающий востребованность социума в специалистах, готовых реализовать свой потенциал в направлении гармонизации социоприродных систем, ориентированных на осознанно-гуманное отношение к миру, укрепление толерантности, исполнение нравственного и экологического императивов и пр.;

5) *мировоззренческий*, представляющий собой совокупность знаний, ценностей, идеалов, установок, жизненных позиций, программ индивида о социальном и природном мире на основе социоприродного консенсуса, продуцирующуюся и актуализирующуюся в результате работы сознания, самосознания, потребностно-волевого начала в условиях адекватной поведенческой деятельности;

6) *аксиологический*, вбирающий в себя ноогуманистическую ценностную ориентацию личности в разных сферах деятельности;

7) *управленческий*, проявляемый в том, что ноогуманизм, как особая форма мировоззрения, имеет собственную организующую роль во всех сферах общественной жизни;

8) *профессиональный*, отражающий высокую степень претворения ноогуманистических знаний и убеждений в профессии;

9) *личностно-деятельностный*, выражающий направленность личности на осознанное приобретение ноогуманистических знаний, ценностей, реализуемых в ноогуманистически-ориентированной деятельности;

10) *сознательно-волевой*, отражающий убежденность индивида в целенаправленной ноогуманистически-ориентированной деятельности (активная гражданская позиция, толерантность, убежденность в исполнении нравственных и экологических императивов).

Безусловно, формирование ноогуманистического мировоззрения шире, становление ноогуманистической педагогики — одно из самых перспективных и продуктивных направлений в философии образования XXI в.

Список литературы

- 1 Сикорская Г.П. Ноогуманистическая модель эколого-педагогического образования и практика ее реализации: дис. ... д-ра пед. наук. — Екатеринбург, 1999. — 446 с.
- 2 Мукаева Б.М. Принцип гармонии в концепции устойчивого природопользования: Философско-методологический анализ: дис. ... канд. филос. наук. — М., 2003. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/printsip-garmonii-v-kontseptsii-ustoichivogo-prirodopolzovaniya-filosofsko-metodologicheskii/> (дата обращения: 01.10.2010).
- 3 Шиндаулова Р.Б. Генезис ноогуманизма и формирование ноогуманистически-ориентированного мировоззрения // Пси-фактор: психологические факторы жизнедеятельности: материалы XI междунар. науч.-практ. конф. (Новомосковск, 01.03.2014 г.). — Новомосковск, 2014. — С. 89–96. — [ЭР]. Режим доступа: <http://nura.ru/attachments/article/28/PSIF2014.pdf>
- 4 Шиндаулова Р.Б. Педагогические условия формирования ноогуманистически-ориентированного мировоззрения // Современные концепции развития науки: Сб. ст. междунар. науч.-практ. конф. — 20.02.2016 г. г. Курган. — Уфа: АЭТЕРНА, 2016. — 208 с. — [ЭР]. Режим доступа: <http://aeterna-ufa.ru/sbornik/NK112-2.pdf3>
- 5 Иващенко А.В., Панов В.И., Гагарин А.В. Эколого-ориентированное мировоззрение личности: моногр. — М.: Изд-во РУДН, 2008. — 422 с.

Р.Б. Шиндаулова

Қазіргі дүниетанымдық типология контекстіндегі ноогуманистикалық дүниетанымның ерекшеліктері

Мақалада бүгінгі күннің міндеттері жаңа дүниетанымдық бағдарларды талап етіп отыр, сондай-ақ қалыптасып жатқан ноогуманизм атты жаңа концепт — қазіргі қоғам санасының лайықты бір көрінісі іспеттес және де әлеумет-табиғат жүйелері арасындағы өзара әрекеттестікті үйлестіруге бағытталғаны көрсетілген. Ноогуманистік дүниетанымның негізіндегі жатқан идея — әлеумет-табиғат үйлесімі, ол «адам–қоғам–табиғат» жүйесінде үйлесімді қарым-қатынастарды орнату. Бұл орайда ноогуманистік дүниетанымдық дайындық аясында кісі бойында жеке коммуникативтік (толеранттық, эмпатия), копингтік (стресске қарсы төзімділік) және экофилді қасиеттердің қалыптасуы көзделіп отыр. Ноогуманистік дүниетанымға және оған ең жақын (ноосфералық, жаратылыстық, гуманистік) дүниетаным типтеріне жасалған салыстырмалы талдау негізінде оның ерекше сын-сипаттары айқындалған.

R.B. Shindaulova

Peculiar features of noohumanistic worldview in the context of present worldview typology

Modern challenges pose demands for a new worldview benchmarks. Considered concept of Noohumanism as dedicated to harmonize the Society-Nature interaction is an adequate reflection of contemporary mentality. The noohumanistically-oriented worldview is based on the idea of society-nature concordance, which is to harmonize interrelations within the «Human-Society-Nature» system. In this regard, the noohumanistic upbringing provides grounds for building personal communicative (tolerance, empathy), coping (stress resistance) and ecophile skills. The specific features have been outlined and distinguished following the benchmark study of the noohumanistic worldview as opposed to the closest worldview types (Noospheric, Natural-scientific, Humanistic).

References

- 1 Sikorskaya G.P. *Noohumanistic Model of Environmental-Pedagogic Education and Its Implementation*: Ph.D. Doctoral Dissertation, Yekaterinburg, 1999, 446 p.
- 2 Mukayeva B.M. *Principle of Harmony in the Sustainable Use of Natural Resources: Philosopho-methodological analysis*: Ph.D Candidate Dissertation, Moscow, 2003, [ER]. Access mode: <http://www.dissercat.com/content/printsip-garmonii-v-kontseptsii-ustoichivogo-prirodopolzovaniya-filosofsko-metodologicheskii/> (reference date: 01 October, 2010) (in Russian)..

3 Shindaulova R.B. *Psy-factor: Psychological Factors of Vital Activities*: Materials of XI International Research-and-Practice Conference (Novomoskovsk, 01 March, 2014), Novomoskovsk, 2014, 89–96 p., [ER]. Access mode: <http://nura0.ru/attachments/article/28/PSIF2014.pdf>

4 Shindaulova R.B. *Modern Concepts of Science Development*: Collection of Articles for International Research-and-Practice as of 20 February, 2016. Kurgan. – Ufa: AETERNA, 2016, 208 p., [ER]. Access mode: <http://aeterna-ufa.ru/sbornik/NK112-2.pdf3>

5 Ivashchenko A.V., Panov V.I., Gagarin A.V. *Environmentally-oriented Worldview of a Person*: monography, Moscow: PFUR Edition, 2008, 422 p.

Л.С. Акатаева, Р.Ш. Сабирова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова
(E-mail: laura_akataeva@mail.ru)*

Исследование связи организационно-психологических характеристик и синдрома выгорания преподавателей вуза

Отмечено, что экономический кризис, жесткая конкуренция, постоянные изменения условий труда, производственных отношений и средств, расширение круга задач, часто при уменьшенном штате работников, — все это способствует физическим и эмоциональным перегрузкам, стрессу и выгоранию. Синдром выгорания ведет к ухудшению эмоционального, психического и физического состояния, к снижению качества жизни, а в профессиональной деятельности — к снижению продуктивности, удовлетворенности трудом. Одним из важнейших факторов выгорания являются организационные характеристики, которые могут как усиливать, так и ослаблять действие профессионального стресса. Авторы приводят результаты эмпирического исследования связи организационно-психологических характеристик и выгорания преподавателей высшей школы.

Ключевые слова: синдром выгорания, эмоциональное истощение, деперсонализация, редукция профессиональных достижений, организационные характеристики.

Наличие ежедневных психоэнергетических нагрузок, связанных с выступлением перед аудиторией, с регламентированным и часто «вынужденным» общением с большим количеством студентов, с администрацией; высокая степень ответственности за студентов, несоответствие между интеллектуально-энергетическими затратами и моральным и материальным вознаграждением позволяют отнести профессиональную деятельность преподавателей высшей школы к группе риска возникновения и развития профессионального выгорания.

В Казахстане, по данным С.М. Джакупова, З.Б. Мадалиевой, у 39 % учителей школы ($n = 92$) выявлена высокая степень эмоционального выгорания [1; 4].

Количество работников общественного сектора в Канаде, США и Северной Америке с высокой степенью выгорания составляет больше 40 %, в России: среди учителей — 57 %, врачей-терапевтов — 54 %, среднего медицинского персонала государственных медицинских учреждений — 51 % [2; 161].

Распространенность выгорания, количество профессионалов, подверженных этому синдрому, приводятся исследователями как весомый аргумент того, что выгорание в большей степени зависит от организационных факторов (условий труда работника, состояния системы управления, качества контроля в компании и др.), нежели от индивидуальных [3].

Нами было проведено исследование связи организационно-психологических характеристик и синдрома выгорания преподавателей одного из вузов г. Караганды. Для диагностики выгорания была использована методика МВІ К. Маслач в адаптации Н. Водопьяновой, Е. Старченковой [2]. Для диагностики организационных условий использована анкета А. Майера. С ее помощью измеряются объективные и субъективные характеристики труда, удовлетворенность взаимоотношениями по вертикали и горизонтали, профессиональным развитием. Анкета позволяет оценить следующие параметры организации: «мои коллеги», «мой начальник», «организация и руководство», «мое развитие», «моя деятельность», «мои условия работы», «оплата моего труда», «рабочее время», «защищенное рабочее место». Параметры «мои коллеги», «мой начальник», «организация и руководство» позволяют оценить инструментальную и эмоциональную социальную поддержку, параметр «мое развитие» — удовлетворенность возможностями развития в организации [4].

В исследовании приняли участие 70 испытуемых: 42,9 % сотрудников в возрасте от 31 до 40 лет, 27,1 % — от 41 до 50 лет, 15,7 % — сотрудники старше 50 лет, 14,3 % — от 21 до 30 лет; 91,4 % — испытуемые женского пола и 8,6 % — мужского; 67,1 % испытуемых состоят в браке, 18,6 % — не замужем (не женаты), 11,4 % — разведены, 2,9 % — вдовы (вдовцы).

Корреляционных связей по R_s критерию Спирмена социально-демографических характеристик и компонентов и синдрома выгорания (СВ) не выявлено.

По интегральному показателю степени выгорания 45,7 % испытуемых обладают высокими и очень высокими показателями выгорания, что говорит о том, что адаптационные возможности со-

трудников по преодолению профессиональных стрессовых ситуаций значительно превышены. 25,7 % имеют среднюю степень выгорания, что указывает на то, что процесс выгорания запущен, и существует высокий риск «выгорания» сотрудников. Оставшиеся 24,3 % — с низкой степенью выгорания и 4,3 % — сотрудники, которые успешно справляются с профессиональными стрессами [5].

Оценки организационных характеристик мы получили с помощью анкеты А. Майера, в которой испытуемым предлагается оценить восемь организационных сфер, которые мы объединили в три блока: взаимоотношения по горизонтали и вертикали («мои коллеги», «мой начальник», «организация и руководство»), деятельность («моя деятельность», «мое развитие») и условия работы («мои условия работы», «оплата моего труда», «защищенное рабочее место»).

В общем и целом жизненной ситуацией (квартира, цены, здоровье, любовь, политика и т.д.) довольны 77,1 % сотрудников; 12,9 % испытали затруднения с оценкой; 10 % — не довольны. Удовлетворены работой в целом (деятельностью, условиями труда, коллегами и т.д.) 74,3 % сотрудников; 15,7 % — дали оценку «затрудняюсь ответить» и 10 % — не довольны (рис. 1).

Рисунок 1. Оценки удовлетворенности жизнью и работой преподавателей вуза

Коэффициент ранговой корреляции Спирмена показал, что чем более удовлетворены сотрудники своей жизненной ситуацией и работой, тем более они устойчивы к профессиональному стрессу и соответственно менее эмоционально истощены ($R_s = -0,42$; $p = 0,0002$ и $R_s = -0,43$; $p = 0,0001$), тем менее актуализирована деперсонализация ($R_s = -0,33$; $p = 0,006$ и $R_s = -0,29$; $p = 0,015$), меньше выражены редукция профессиональных достижений ($R_s = 0,33$; $p = 0,005$ и $R_s = 0,32$; $p = 0,007$) и синдром выгорания в целом ($R_s = -0,42$; $p = 0,0003$ и $R_s = -0,40$; $p = 0,001$).

Таким образом, общий жизненный фон может усугублять либо смягчать действие профессиональных стрессоров.

Поскольку степень воздействия внешних факторов определяется их субъективной значимостью для человека, рассмотрим оценку степени важности для сотрудников различных организационных сфер (рис. 2).

Рисунок 2. Оценка значимости организационных сфер преподавателей вуза

По инструкции испытуемые должны были распределить 80 баллов по восьми сферам, в зависимости от важности для них данной сферы. Для большей наглядности соотношения организационных параметров мы перевели полученные баллы в проценты и подсчитали средние показатели. На уровне средних значений субъективно наиболее значимыми являются «оплата труда» ($M = 19,9$) и «собственное развитие» ($M = 16,2$). Наименее значимыми — «организация и руководство» ($M = 8,7$), «непосредственный начальник» ($M = 9,9$), «защищенность рабочего места» ($M = 10$).

Наиболее схожие оценки значимости организационных сфер испытуемые дали таким параметрам, как «организация и руководство» ($M = 8,7$; $\sigma = 5,9$), «условия труда» ($M = 10,6$; $\sigma = 6,3$) и «коллеги» ($M = 12,5$; $\sigma = 6,6$), наименее схожие оценки — «оплата труда» ($M = 19,9$; $\sigma = 18,5$), «защищенность рабочего места» ($M = 10$; $\sigma = 13$) и «собственное развитие» ($M = 16,2$; $\sigma = 11,6$).

Результаты корреляционного анализа показали наличие значимых связей показателей важности оплаты труда и синдрома выгорания, и всех компонентов выгорания. Чем более значима оплата труда и, менее удовлетворены ею сотрудники, тем выше показатели выгорания ($R_{\text{эис}} = 0,31$; $p = 0,01$; $R_{\text{дпс}} = 0,29$; $p = 0,017$; $R_{\text{рдс}} = -0,27$; $p = 0,025$; $R_{\text{ипс}} = 0,31$; $p = 0,001$). Чем выше степень деперсонализации, тем менее значимой становится сфера «организация и руководство» ($R_{\text{дпс}} = -0,28$; $p = 0,02$). К. Маслач изначально рассматривала компонент деперсонализации как психологический механизм защиты, который позволяет снизить воздействие факторов выгорания через отчуждение, дегуманизацию, дистанцирование и т.д. В данном случае психологическая защита проявляется в отчуждении от руководства, т.е. сфера «организация и руководство» является существенным фактором профессионального стресса.

Таким образом, для сотрудников организации в целом наиболее значимыми являются такие организационные сферы, как «оплата труда» и «собственное развитие», наименее — «организация и руководство».

Организационные сферы обладают особенностями: 1) которые могут выступать в качестве факторов профессионального стресса и выгорания (в случае их чрезмерной выраженности и отсутствия элементов, компенсирующих их разрушающее воздействие) и 2) которые содержат в себе ресурсы (внешние) противостояния стрессу и выгоранию. Обесценивание той или иной сферы может говорить о том, что человек закрыл себе доступ к этим ресурсам.

Рассмотрим объективные и субъективные характеристики организационных сфер и их связь с выгоранием.

Поскольку наиболее значимой (хотя оценки и неоднородны) для сотрудников является оплата труда, проведем содержательный анализ данного параметра. Сотрудники считают оплату труда плохой (50 %), несправедливой (54,3 %), несоответствующей (62,8 %), не соответствующей отдаче (60 %), не соответствующей ответственности (55,7 %) (рис. 3).

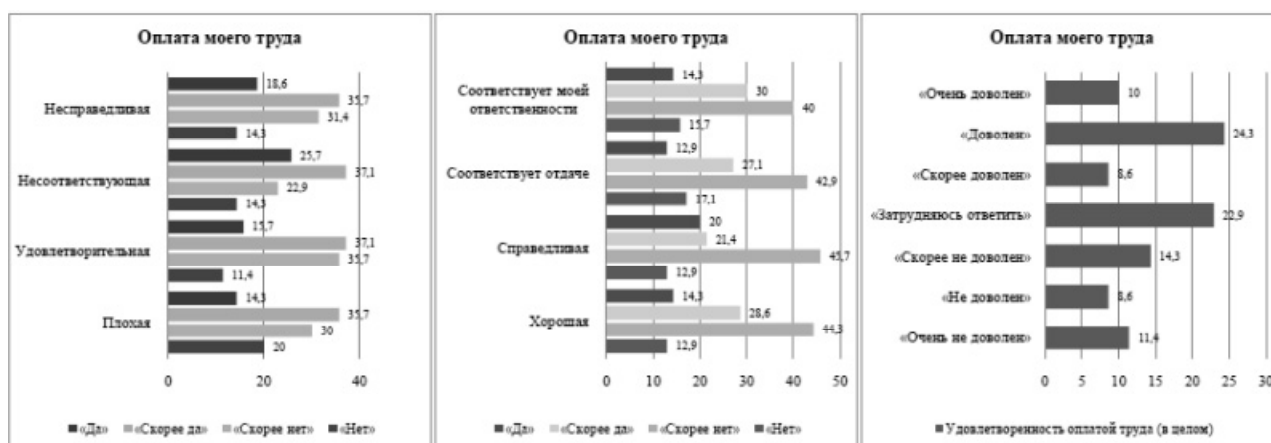

Рисунок 3. Оценка параметра «оплата моего труда» преподавателей вуза

То есть более половины сотрудников считают, что вкладывают ресурсов больше, чем получают (в рамках ресурсной теории стресса). Потеря ресурсов без восполнения или приобретения новых (не обязательно денежных) может привести либо к деперсонализации (которую можно рассматривать как форму «консервации» ресурсов), либо к усугублению состояния стресса и выгоранию.

Всего 42,9 % положительно оценивают оплату труда, считают ее справедливой — 41,4 %, соответствующей отдаче — 40 %, ответственности — 44,3 %. В общем и целом довольны оплатой труда 42,9 % (из них 10 % — «очень довольны», 24,3 % — «довольны» и 8,6% — «скорее довольны»), не довольны 33,3 % (из них 11,4 % — «очень не довольны», 8,6 % — «не довольны» и 14,3 % — «скорее не довольны»).

Таким образом, треть сотрудников организации в общем и целом не довольны оплатой труда. Более половины сотрудников считают ее несправедливой и несоответствующей (отдаче и ответственности).

Корреляционный анализ показал наличие значимых связей компонентов выгорания и положительных и отрицательных оценок оплаты труда, а также эмоциональной удовлетворенности оплатой в целом (табл. 1). Чем более удовлетворены оплатой труда сотрудники, чем более они считают ее справедливой, тем менее выражены показатели выгорания. Чем более оплата труда соответствует вкладу (выгорают в первую очередь те, кто страстно и с энтузиазмом вовлечен в работу), тем менее сотрудники эмоционально истощены, деперсонализированы и выгорели (в целом).

Таблица 1

Коэффициенты корреляции R, Спирмена показателей выгорания и характеристик оплаты труда

Характеристики	Компоненты выгорания						ИП	
	ЭИ		ДП		РДс		R _s	p
	R _s	p	R _s	p	R _s	p		
Плохая	0,39	0,001	0,30	0,011	-0,29	0,016	0,36	0,002
Несоответствующая	0,30	0,011	0,26	0,027	-	-	0,27	0,027
Несправедливая	0,29	0,016	-	-	-	-	0,24	0,048
Хорошая	-0,33	0,005	-	-	0,28	0,020	-0,27	0,022
Справедливая	-0,41	0,000	-0,31	0,008	0,27	0,024	-0,35	0,003
Соответствует отдаче	-0,29	0,014	-0,24	0,046	-	-	-0,24	0,044
Соответствует моей ответственности	-0,25	0,040	-	-	-	-	-	-
Удовлетворенность оплатой труда	-0,44	0,000	-0,36	0,002	0,28	0,019	-0,40	0,001

Таким образом, оплата труда является одним из значимых факторов выгорания, причем важны такие параметры вознаграждения, как справедливость, соответствие отдаче и ответственности.

Следующей по значимости для сотрудников является такой параметр, как «мое развитие». Частотный анализ ответов сотрудников организации показал преобладание позитивных оценок: возможности продвижения, повышения квалификации дают стимул (70 %), соответствуют способностям (80 %), отдаче (67,9 %), являются надежными (70 %), хорошими (85,7 %) (рис. 4).

Рисунок 4. Оценка параметра «мое развитие» преподавателей вуза

Ограниченными считают возможности развития 20 % испытуемых, разочарывающими — 31,4 %, слабыми — 18,6 %, неуправляемыми — 10 %.

В целом эмоционально удовлетворены возможностями своего развития 71,4 % (из них 18,6 % — «очень довольны», 37,1 % — «довольны», 15,7 % — «скорее довольны»).

Таким образом, большая часть сотрудников позитивно оценивают возможности своего развития («хорошее», «надежное»), как соответствующие способностям и отдаче, дающие стимул.

То, что самореализация является мощным фактором предотвращения выгорания, подтверждается и в нашем исследовании: выявлены корреляционные связи характеристик организационной сферы «мое развитие» и показателей выгорания (табл. 2).

Т а б л и ц а 2

Коэффициенты корреляции R_s Спирмена показателей выгорания и сферы «мое развитие»

Характеристики	Компоненты выгорания						ИП	
	ЭИ		ДП		РДс		R_s	р
	R_s	р	R_s	р	R_s	р		
Хорошее	-0,29	0,016	-0,30	0,012	0,27	0,024	-0,31	0,010
Надежное	-0,24	0,044	-0,29	0,017	-	-	-0,25	0,033
Соответствующее способностям	-	-	-	-	-	-	-0,24	0,050
Соответствует отдаче	-0,32	0,008	-0,37	0,002	-	-	-0,33	0,005
Дает мне стимул	-0,36	0,002	-0,34	0,004	0,25	0,036	-0,35	0,003
Слабое	0,31	0,008	0,34	0,004	-	-	0,31	0,009
Неуправляемое	0,42	0,000	0,34	0,005	-	-	0,33	0,005
Почти не имеет возможностей	0,39	0,001	0,28	0,019	-	-	0,32	0,007
Разочаровывает	0,46	0,000	0,39	0,001	-0,33	0,005	0,44	0,000
Удовлетворенность собственным развитием	-0,47	0,000	-0,38	0,001	0,38	0,001	-0,44	0,000

Чем более позитивно сотрудники оценивают возможности своего личного продвижения, развития: «хорошее», «надежное», тем менее выражены эмоциональное истощение, деперсонализация и синдром выгорания в целом. Чем больше возможностей для развития видят сотрудники («дает мне стимул»), тем ниже показатели всех компонентов выгорания и синдрома выгорания. Чем большее соответствие находят сотрудники между вкладом (тратой ресурсов) и результатом (восстановление или получение нового ресурса) («соответствует отдаче», «соответствует способностям»), тем менее выражен синдром выгорания.

И в целом, на уровне эмоционального отношения — чем более удовлетворены сотрудники своим развитием, тем меньше они испытывают эмоциональное истощение, деперсонализацию, редукцию личных достижений и синдром выгорания в целом.

Рассмотрим следующую по значимости организационную сферу — «деятельность» (рис. 5).

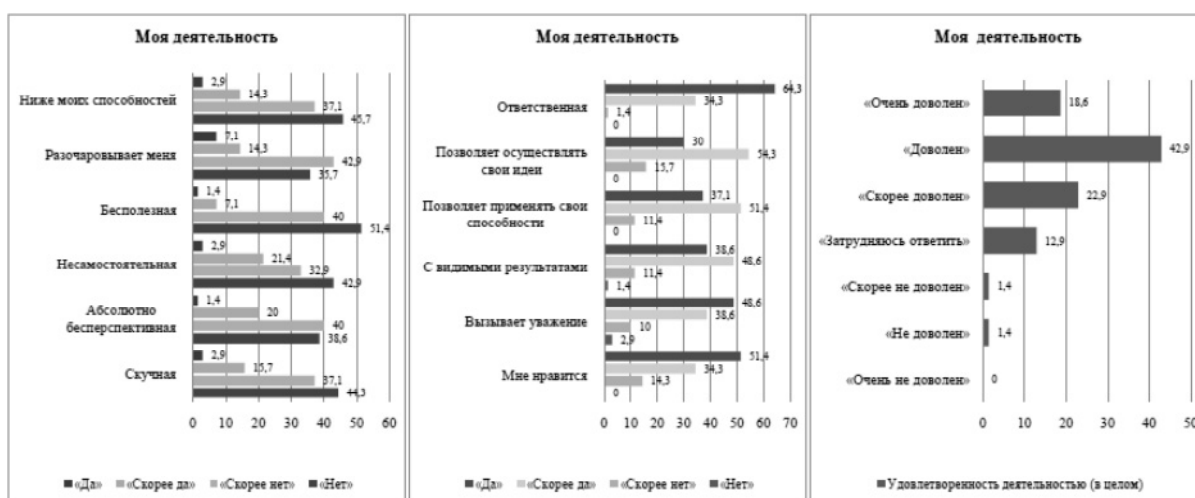

Рисунок 5. Оценка параметра «моя деятельность» преподавателей вуза

В описании содержания и задач деятельности также преобладают положительные оценки: ответственная (98,6 %), вызывает уважение (87,2 %), характеризуется видимыми результатами (87,2 %). Кроме того, деятельность содержит в себе возможности самореализации: позволяет осуществлять свои идеи (84,3 %), применять свои способности (88,5 %).

В то же время деятельность разочаровывает 21,4 % испытуемых (из них 7,1 % ответили «да» и 14,3 % — «скорее да»). Считают ее несамостоятельной 24,3 % (2,9 % и 21,4 % соответственно), абсолютно бесперспективной — 21,4 % (1,4 % и 20 %), скучной 18,6 (2,9 % и 15,7 %), ниже способностей — 17,2 % (2,9 % и 14,3 %).

В общем и целом эмоционально удовлетворены деятельностью 84,4 % (из них 18,6 % — «очень довольны», 42,9 % — «довольны», 22,9 % — «скорее довольны»).

Таким образом, большинству сотрудников организации деятельность нравится, по их мнению, она ответственная, вызывает уважение и дает видимые результаты. Она позволяет реализовать себя: осуществлять свои идеи, применять свои способности.

Выявлены значимые корреляционные связи показателей выгорания и эмоциональной удовлетворенности деятельностью в общем и целом, а также характеристик деятельности (табл. 3).

Т а б л и ц а 3

Коэффициенты корреляции R_s Спирмена показателей выгорания и сферы «моя деятельность»

Характеристики	Компоненты выгорания						ИП	
	ЭИ		ДП		РДс		R_s	р
	R_s	р	R_s	р	R_s	р		
Мне нравится	-0,47	0,000	-0,30	0,013	0,34	0,004	-0,41	0,000
Вызывает уважение	-0,32	0,008	-0,28	0,018	0,40	0,001	-0,36	0,002
С видимыми результатами	-0,36	0,002	-0,29	0,014	0,45	0,000	-0,37	0,002
Позволяет применять свои способности	-0,32	0,007	-	-	0,39	0,001	-0,31	0,010
Позволяет осуществлять свои идеи	-0,44	0,000	-0,36	0,002	0,51	0,000	-0,49	0,000
Ответственная	-0,33	0,005	-	-	0,32	0,008	-0,25	0,037
Скучная	0,50	0,000	0,35	0,003	-0,40	0,001	0,45	0,000
Абсолютно бесперспективная	0,41	0,000	0,33	0,005	-0,29	0,014	0,44	0,000
Несамостоятельная	0,33	0,005	0,28	0,017	-0,42	0,000	0,40	0,001
Бесполезная	0,46	0,000	0,43	0,000	-0,47	0,000	0,54	0,000
Разочаровывает меня	0,48	0,000	0,31	0,010	-0,44	0,000	0,47	0,000
Ниже моих способностей	0,24	0,042	-	-	-0,24	0,041	-	-
Удовлетворенность деятельностью	-0,50	0,000	-0,31	0,009	0,39	0,001	-0,42	0,000

Чем более позитивно оценивается деятельность: «нравится», «вызывает уважение», тем меньше выражены все компоненты выгорания. Чем больше деятельность содержит в себе возможности самореализации: «позволяет применять свои способности», «позволяет осуществлять свои идеи», «ответственная», тем меньше показатели эмоционального истощения, редукации личных достижений и синдрома выгорания в целом. Чем больше в деятельности отдача («с видимыми результатами»), тем меньше выгорание.

Следующая по значимости организационная сфера — «мои коллеги» (взаимоотношения по горизонтали). В характеристиках коллег преобладают позитивные оценки: приятные (95,8 %), симпатичные (98,6 %), сплоченные (85,8 %), готовы помочь (97,1 %) (рис. 6).

Всего 12,8 % сотрудников описывают коллег как ленивых, 4,3 % — неспособных, 11,5 % — часто ссорящихся, 25,7 % — упрямыми.

В оценке удовлетворенности коллегами в целом также преобладают позитивные эмоции: 44,3 % довольны своими коллегами, 27,1 % — очень довольны и 20 % — скорее довольны.

Рисунок 6. Оценка параметра «мои коллеги» преподавателей вуза

Таким образом, на уровне частотного анализа в целом сотрудники организации оценивают своих коллег позитивно, как приятных, готовых прийти на помощь, сплоченных.

Выявлены значимые корреляционные связи показателей выгорания и оценок параметра «мои коллеги» (табл. 4).

Т а б л и ц а 4

Коэффициенты корреляции R_s Спирмена показателей выгорания и сферы «мои коллеги»

Характеристики	Компоненты выгорания						ИП	
	ЭИ		ДП		РДс		R_s	р
	R_s	р	R_s	р	R_s	р		
Готовы помочь	-0,24	0,050	-0,25	0,034	0,28	0,020	-0,32	0,007
Сплоченные	-0,40	0,001	-0,36	0,002	0,40	0,001	-0,44	0,000
Приятные	-0,29	0,015	-	-	0,31	0,009	-0,28	0,020
Часто ссорятся	0,27	0,024	-	-	-	-	0,26	0,032
Неспособные	0,28	0,020	0,33	0,005	-0,33	0,005	0,37	0,001
Ленивые	0,29	0,015	-	-	-0,28	0,021	0,26	0,029
Удовлетворенность коллегами	-0,38	0,001	-0,34	0,004	0,40	0,001	-0,45	0,000

Чем более, по мнению сотрудников, коллеги сплоченные, готовы помочь, тем меньше выражены показатели выгорания и синдром в целом, что говорит о доступности социальной поддержки от коллег (является мощным внешним ресурсом стрессоустойчивости и противостояния выгоранию). Частые ссоры эмоционально истощают и приводят к развитию синдрома выгорания.

Чем менее неспособными и ленивыми, по оценкам испытуемых, являются коллеги, тем меньше они испытывают эмоциональное истощение, редукцию достижений и синдром выгорания в целом. Можно предположить, что леность и неспособность коллег, с одной стороны, увеличивает общую нагрузку (приходится делать или переделывать работу за кого-то), а с другой — влияет на оценку справедливости вознаграждения за труд. Чем более, в общем и целом, на уровне эмоциональных оценок сотрудники довольны своими коллегами, тем менее они подвержены выгоранию.

Взаимоотношения по вертикали включают в себя отношения к непосредственному начальнику и к высшему руководству организации. В описании непосредственного руководителя также преобладают положительные оценки: порядочный (92,8 %), внимательный (90 %), активный (87,2 %), вызывает доверие (88,6 %), выслушивает мнение сотрудников (88,6 %), разбирается в своем деле (95,7 %).

Небольшая часть сотрудников считает своего руководителя придирчивым (8,5 %), невежливым (8,6 %), несправедливым (10 %), не пользующимся симпатией (10 %), не проявляющим заботу о сотрудниках (12,8 %), плохо информирующим (12,9 %) (рис. 7).

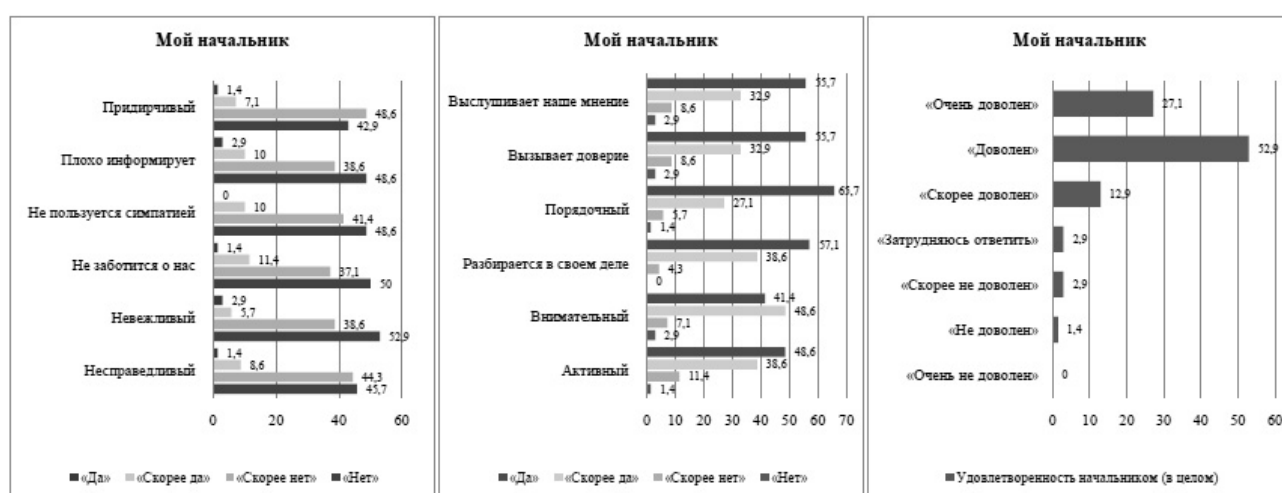

Рисунок 7. Оценка параметра «мой начальник» преподавателей вуза

В оценке удовлетворенности непосредственным руководителем в целом также преобладают позитивные эмоции: 52,9 % довольны своим начальником, 27,1 % — очень довольны и 12,9 % — скорее довольны. Таким образом, в целом сотрудники организации оценивают своего непосредственного руководителя позитивно: как характеристики «ориентации на задачу» («разбирается в своем деле», «хорошо информирует»), так и «ориентации на людей» («внимательный», «выслушивает наше мнение»).

Выявлены значимые корреляционные связи показателей выгорания и оценок параметра «мой начальник». Чем менее активен (проявляет «попустительский стиль» управления) непосредственный руководитель, тем более эмоционально истощены ($R_{Эис} = -0,25$; $p = 0,037$) и испытывают в целом синдром выгорания сотрудники ($R_{Ипс} = -0,26$; $p = 0,03$). Чем хуже начальник доносит необходимую для работы информацию, тем сильнее проявляются деперсонализация ($R_{Дпс} = 0,26$; $p = 0,028$), редукция профессиональных достижений ($R_{Рдс} = -0,25$; $p = 0,038$) и синдром выгорания в целом ($R_{Ипс} = 0,26$; $p = 0,028$). Чем меньше руководитель заботится о сотрудниках, тем сильнее проявляется эмоциональное истощение ($R_{Эис} = 0,24$; $p = 0,042$). Невежливость руководителя приводит к эмоциональному истощению ($R_{Эис} = 0,26$; $p = 0,03$), деперсонализации ($R_{Дпс} = 0,33$; $p = 0,005$) и синдрому выгорания в целом ($R_{Ипс} = 0,31$; $p = 0,009$).

Таким образом, недостаток инструментальной («плохо информирует», «активный») и эмоциональной («не заботится о нас», «невежливый») поддержки от непосредственного руководителя является фактором выгорания.

Твердых позитивных оценок организации и высшего руководства меньше, чем непосредственного руководителя: в оценках положительных качеств преобладают выборы «скорее да», нежели «да». Та же картина наблюдается и в оценке негативных характеристик: преобладают «скорее нет», чем твердое «нет». Смещение ответов может, с одной стороны, говорить о противоречивости отношения испытуемых к данному параметру, с другой — об опасении последствий за честные ответы.

70 % оценивают организацию деятельности эффективной, продуктивной (в описании по данному параметру 20 % ответили «да», 50 % — «скорее да»), удобной — 74,2 % (27,1 % и 47,1 % соответственно), прогрессивной — 78,5 % (31,4 % и 47,1 %); не согласны с тем, что организация деятельности: характеризуется плохим планированием — 71,4 % (21,4 % ответили «нет», 50 % — «скорее нет»), создает неразбериху — 70 % (31,4 % и 38,6 %), дает недостаточно информации — 67,2 % (24,3 % и 42,9 %) (рис. 8).

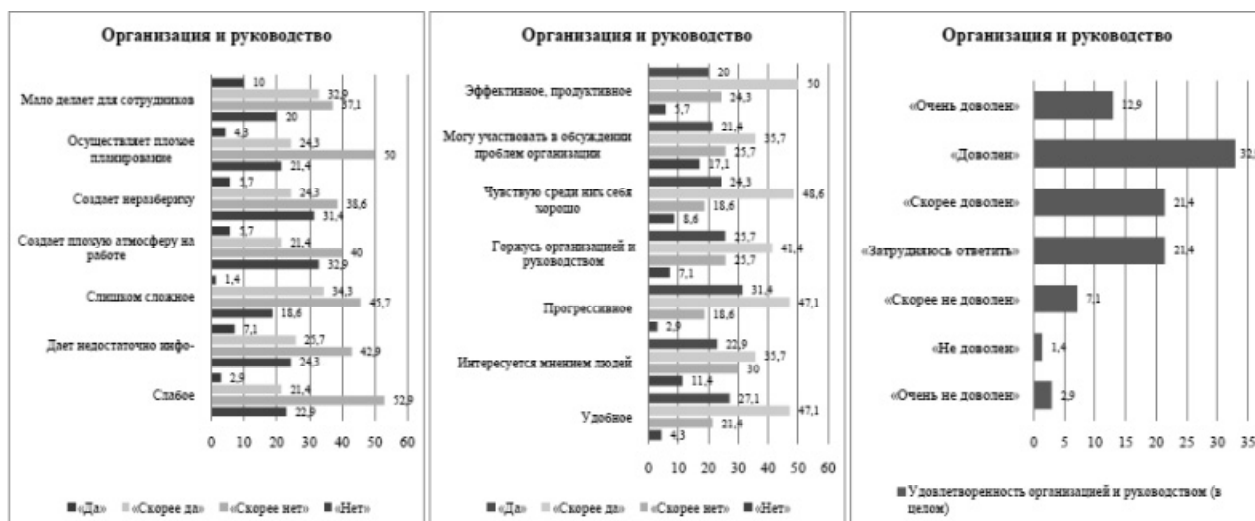

Рисунок 8. Оценка параметра «организация и руководство» преподавателей вуза

Рассмотрим, какую эмоциональную атмосферу создает высшее руководство: 72,9 % сотрудников чувствуют себя хорошо, среди них 24,3 % выразили уверенное согласие, 48,6 % дали ответ «скорее да», всего 57,1 % преподавателей считают, что могут участвовать в обсуждении проблем организации (21,4 % и 35,7 % соответственно), согласны с тем, что руководство интересуется мнением людей 58,6 % (22,9 % и 35,7 %), мало делает для сотрудников 42,9 % (10 % и 32,9 %).

Чувство гордости за руководство и организацию, которые лежат в основе лояльности и преданности, испытывает 67,1 % (25,7 % и 41,4 %).

В общем и целом на уровне эмоционального отношения 32,9 % «довольны» организацией и руководством, 12,9 % — «очень довольны», 21,4 % — «скорее довольны, чем не довольны», 21,4 % — испытывали затруднение в однозначной оценке, 7,1 % — «скорее не довольны».

Таким образом, в целом удовлетворены организацией и руководством 66,8 % сотрудников. Оценка сотрудниками организации и руководства довольно разнородна и противоречива, преобладают осторожные оценки — «скорее да», «скорее нет». Более позитивно оцениваются действия руководства, «ориентированные на производство», и в меньшей степени — «ориентированные на работников».

Выявлены значимые корреляционные связи показателей выгорания и оценок параметра «организация и руководство» (табл. 5).

Таблица 5

Коэффициенты корреляции R, Спирмена показателей выгорания и сферы «организация и руководство»

Характеристики	Компоненты выгорания						ИП	
	ЭИ		ДП		РДс		R _s	p
	R _s	p	R _s	p	R _s	p		
Удобное	-0,37	0,002	-0,28	0,018	0,31	0,009	-0,32	0,007
Интересуется мнением людей	-0,36	0,002	-0,39	0,001	0,31	0,009	-0,36	0,002
Прогрессивное	-0,33	0,006	-0,33	0,005	0,31	0,009	-0,33	0,005
Горжусь организацией и руководством	-0,41	0,000	-0,37	0,001	0,32	0,008	-0,39	0,001
Чувствую среди них себя хорошо	-0,31	0,009	-0,35	0,003	0,40	0,001	-0,36	0,002
Могу участвовать в обсуждении проблем организации	-0,47	0,000	-0,43	0,000	0,31	0,009	-0,47	0,000
Эффективное, продуктивное	-0,41	0,000	-0,41	0,000	0,35	0,003	-0,43	0,000
Слабое	0,30	0,010	-	-	-0,28	0,020	0,25	0,034
Дает недостаточно информации	-	-	0,26	0,029	-	-	-	-
Слишком сложное	0,44	0,000	0,40	0,001	-0,37	0,002	0,48	0,000
Создает плохую атмосферу на работе	0,39	0,001	0,36	0,002	-0,27	0,024	0,38	0,001
Создает неразбериху	0,35	0,003	0,42	0,000	-0,31	0,010	0,43	0,000
Осуществляет плохое планирование	0,45	0,000	0,36	0,002	-0,35	0,003	0,40	0,001
Мало делает для сотрудников	0,41	0,000	0,49	0,000	-0,28	0,018	0,49	0,000
Удовлетворенность организацией и руководством	-0,49	0,000	-0,38	0,001	0,43	0,000	-0,45	0,000

Чем более удобная, не слишком сложная, прогрессивная, продуктивная организация (предписания и правила, планирование и информация), тем менее выражены показатели выгорания и синдром в целом. Чем лучше осуществляется планирование, меньше создается неразберихи, тем менее сотрудники подвержены выгоранию.

Что касается высшего руководства, выявлены следующие связи: чем меньше оно создает плохую атмосферу на работе, больше интересуется мнением людей и больше делает для сотрудников, тем меньше выражены все компоненты выгорания и синдром в целом. И как результат — чем лучше сотрудники чувствуют себя в присутствии руководства, больше могут участвовать в обсуждении проблем и больше гордятся руководством, тем менее сотрудники испытывают выгорание.

В целом анализ результатов эмпирического исследования позволяет сделать следующие выводы относительно связи организационно-психологических характеристик и синдрома выгорания преподавателей вуза:

1. *Оплата труда.* Чем более удовлетворены оплатой труда сотрудники: считают ее справедливой, соответствующей вкладу, тем менее выражены показатели выгорания.

2. *Возможности развития.* Чем более позитивно сотрудники оценивают возможности своего личного продвижения, развития, чем большее соответствие находят между вкладом и результатом, тем менее выражен синдром выгорания.

3. *Деятельность.* Чем более позитивно преподавателями оценивается деятельность, чем больше она содержит в себе возможности самореализации, чем больше в деятельности отдача, тем менее выражено выгорание.

4. *Коллеги.* Сплоченность коллег, готовность помочь служат мощным ресурсом противостояния выгоранию.

5. *Непосредственный руководитель.* Недостаток инструментальной («плохо информирует», «пассивный») и эмоциональной («не заботится о нас», «невежливый») поддержки от непосредственного руководителя является фактором выгорания.

6. *Организация деятельности администрации.* Удобная, не слишком сложная, прогрессивная, продуктивная организация деятельности (предписания и правила, планирование и информация), ясность, четкость, хорошее планирование снижают риск выгорания сотрудников.

7. *Высшее руководство.* Чем меньше оно создает плохую атмосферу на работе, больше интересуется мнением людей и больше делает для сотрудников, тем меньше выражены все компоненты выгорания и синдром в целом. Чем лучше сотрудники чувствуют себя в присутствии руководства, больше могут участвовать в обсуждении проблем и больше гордятся руководством, тем менее сотрудники испытывают выгорание.

Список литературы

- 1 Джакупов С.М., Мадалиева З.Б. Стилевые особенности саморегуляции педагогов с разной степенью эмоционального выгорания // Вестн. КазНУ. Сер. Психологии и социологии. — 2010. — № 4 (35). — С. 3–6.
- 2 Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. — СПб.: Питер, 2008. — 258 с.
- 3 Сабирова Р.Ш., Акатаева Л.С. О проблеме организационных факторов выгорания // Вестн. КазНПУ им. Абая. Сер. Психология. — 2014. — № 4 (41). — С. 104–110.
- 4 Чикер В.А. Психологическая диагностика организации и персонала. — СПб.: Речь, 2003. — 176 с.
- 5 Акатаева Л.С., Сабирова Р.Ш. Исследование синдрома выгорания преподавателей вуза // С. Балаубаевские чтения – 7: Сб. науч. тр. студентов, магистрантов и преподавателей специальности «Психология», посвящ. 25-летию кафедры психологии. — Караганда, 2015. — С. 229–239.

Л.С. Акатаева, Р.Ш. Сабирова

Жоо оқытушыларының ұйымдастырушылық-психологиялық сипаттамалары мен күйіп кетуі арасындағы байланысын зерттеу

Экономикалық дағдарыс, қатаң бәсекелес, үнемі еңбек шарттарының, өндірістік қатынастардың, міндеттер шеңберінің өзгерісі, сонымен қатар жұмыскерлердің штатының азаюы — осының барлығы эмоционалды және физикалық жүктемелерге, күйзеліс пен күйіп кетуге әкеледі. Күйіп кету синдромы эмоциялық, психикалық және физикалық күйдің нашарлауына, өмір сапасының төмендеуіне, ал кәсіби қызметте-өнімділіктің, еңбекке қанағаттануының төмендеуіне әкеледі. Күйіп кетудің ең маңызды факторларының бірі кәсіби стресс әсерін күшейте және азайта алатын ұйымдастырушылық сипаттамалар болып табылады. Авторлар жоғары мектептің оқытушыларының ұйымдастырушылық-психологиялық сипаттамалары мен күйіп кетуі арасындағы байланысты эмпирикалық зерттеу нәтижелерін келтірді.

L.S. Akatayeva, R.Sh. Sabirova

Research of the relationship of organizational and psychological characteristics and burnout university teachers

The economic crisis, intense competition, constant change of working conditions, industrial relations and resources, expanding the range of tasks, often with a reduced staff of workers, — all this leads to physical and emotional overload, stress and burnout. Burnout leads to a deterioration of the emotional, mental and physical condition, to reduce the quality of life and professional activity — to decrease productivity, job satisfaction. One of the main factors of burnout are organizational characteristics that can both enhance, and weaken the effect of occupational stress. The authors present the results of empirical research when organizational and psychological characteristics and burnout of high school teachers.

References

- 1 Dzhakupov S.M., Madaliev Z.B. *Bulletin of the KazNU. Series of Psychology and Sociology*, 2010, 4 (35), p. 3–6.
- 2 Vodopyanova N.E., Starchenkova E.S. *Burnout syndrome: diagnosis and prevention*, Saint Petersburg: Piter, 2008, 258 p.
- 3 Sabirova R.Sh., Akatayeva L.S. *Herald. Series «Psychology»*, Almaty: Publishing house «Ulagat» Abay KazNPU, 2014, 4 (41), p. 104–110.
- 4 Chiker V.A. *Psychological diagnostics of the organization and staff*, Saint Petersburg: Rech, 2003, 176 p.
- 5 Akataeva L.S., Sabirova R.Sh. *C. Balaubaevskie reading – 7: Collection of scientific works of students, graduates and university teachers of the specialty «Psychology», dedicated to the 25th anniversary of the Department of Psychology, Karaganda, 2015*, p. 229–239.

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

UDC 159.922.6

Ye.A. Lazareva, A.Sh. Nassirova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University
(E-mail: elena.lasareva@mail.ru)*

Period of Early Adolescence as a Subject of Psychological Analysis

This article discusses the specifics of mental development in early adolescence. Chronological limits of this period is marked. The basic methodological approaches to understanding development in early adolescence are represented. The basic problems of development at this age are formulated. Emphasis is placed on the role of the social situation of development and the leading activity to the development of personality. From this perspective, the specifics of social situation of development is described, the problem of the leading activity in early adolescence is posed. The peculiarities of cognitive sphere, personal new formations in early youth are analyzed. Specific types of personal development during early adolescence are given.

Key words: early adolescence, the social situation of development, leading activity, cognitive development, personal new formations.

Adolescence has been allocated in a separate age stage relatively recently, in the late XIX century, under the influence of industrialization and urbanization. During this period, the process of maturation continued to lengthen as increased professional, legal, and moral demands that society imposes in its members. At the same time, the society has been able to bear the additional cost of long-term maintenance and training of the younger generation [1].

Today youth is considered to be a separate period of life, which has its own value.

The chronological framework of adolescence is not clearly defined, but most authors adhere to borders from 15–16 to 21–25 years old [2; 419]. According to the point of view of St. Hall adolescence or puberty lasts from 12–13 to 22–25 years old. According to A. Gesell youthful age ranges from 11 to 21 years old. Eduard Spranger believed that adolescence for girls lasts from the age of 13 up to 19, and for the boys from 14 up to 22 [3]. B. Livehood considers youth ages from 16 to 21 years old [4; 478]. T According to the periodization by D.B.Elkonin youth is defined as older adolescence. This definition emphasizes historical relationship of the two stages of adolescence as start and finish. The length of this age period by Elkonin is from 14 to 17–18 years old [5; 162]. M.V. Ermolaeva indicates the border from 17–18 to 23 years old [6; 254].

Most often researchers identify early adolescence (15 to 18) and late adolescence (18 to 23) [7; 264].

Understanding of the specificity of mental development in this segment of life contributed by representatives of different psychological approaches. Depending on their fundamental attitudes the focus was on various aspects of development.

Adherents of biogenetic theories (St. Hall, A. Gesell) believed that biological growth processes dictate all aspects of development. In this regard, they considered the youth first as the stage of development of the body when strong growth of various abilities and functions occurs.

Representatives of the psychoanalytic theories (S. Freud, A. Freud) saw in youth a certain stage of psychosexual development. During this period defense mechanisms must compensate the influx of libido energy. Struggle of trends of Id and Ego springs up. As a result of increased anxiety the number of conflict situa-

tions grows. These manifestations are gradually being overcome establishing at least a new harmony between the Ego and the Id.

Within the framework of sociological theories adolescence appears as a socio-psychological phenomenon. Human development is happening in society and a family is its part. A person may belong to religious organizations, schools and different groups that exist in society. He is affected by contact with parents, other adults and peers. Events occurring in the world and the cultural environment have special effect. U. Bronfenbrenner studied the effect of these social factors on human development. As a result he developed ecological model where social factors are presented with several systems: microsystem, mesosystem, exosystem and macrosystem. All of them include public institutions, affecting the social development of a man and his behavior.

One of the psychological theories of adolescence is the Spranger's concept of Personal orientation. According to the scientist, it is the period of adolescence when the person grows into the culture, into the objective and normative spirit of his time.

Erikson's psychosocial theory of adolescence insists on that that this is the time for achieving personal identity and for creating harmonious image of self-perception in the multiple-choice conditions (roles of partners, discussion groups, etc.) [8].

In Russian psychology, the youth is traditionally considered in the frame of L.S. Vygotsky's theory of development of higher mental processes, which explains the role of the social situation of development and leading activity in the development of personality. In addition, Russian psychologists follow the position where combination of socio-psychological approach with keeping in mind internal laws of development is significant [6; 257]. The followers of the ideas of L.S. Vygotsky are V.V. Davydov, L.I. Bozovic, A.N. Leontiev, A.V. Petrovsky, D.B. Elkonin and others. They studied the specific social circumstances that characterize adolescence. They singled out, above all, a change of the child's place in the society, a change of his position. A young person is aware of himself as a member of society, interprets his place in human society and his purpose in life at this age. The process of self-determination is going on here. In this context, youth is considered as a psychological age of transition to independence, period of self-determination, acquisition of mental, ideological and civic maturity, formation of ideology, moral consciousness and self-awareness [9; 473, 474].

Youth is a transition from adolescence to independent adulthood. The transition is characterized by a variety of individual options. Because of this, the researchers introduced the concept of «development tasks». For the period of adolescence, R. Havigherst identified the following age-related tasks:

1. Attainment of emotional independence from parents and other adults. For parents it is difficult to realize the child's right to independence. They would like to have as long as possible to maintain the family structure of the mutual dependence of children and parents, with all the desire to educate their children self-reliant.

2. Preparing for a professional career. Education in adolescence is directly (young people at work) or indirectly (in the school, in high school) aimed at the development of the profession.

3. Preparation for marriage and family life. Boys and girls acquire knowledge and social readiness, which are necessary for a successful partnership and family. Today, in connection with the development of society, often extension of study time is going on until the third decade of life. This fact makes search for new solutions to the issues of partnership and family.

4. Formation of socially responsible behavior, preparation for participation in socially useful activities, the assimilation of political and social responsibility of the citizen.

5. Construction of a system of values and ethical consciousness as marks of own behavior. Analysis of the values of an environmental culture should lead young people to form an independent «internalize» framework of values which they will use as a guide in their life [4; 479].

The solution of these tasks does not always end in adolescence and often continues or is revised in later years.

The common and the main result of mental development in youth is achievement of the level of psychosocial maturity that allows to successfully performing all the functions of a full-fledged member of society.

The social situation of development in adolescence is defined as follows: adolescent occupies an intermediate position between the child and adult. The position of the child makes him dependent on adults. Adults continue to define the basic content and direction of his life. Roles that he performs significantly different from the adult roles. The complication of life in adolescence lead to the quantitative expansion of the range of social roles and interests. In addition, social roles and interests are qualitatively changed in this pe-

riod of life. There are more and more adult roles, the level of independence and responsibility increases. From the age 14 up to 18 adolescent receives a passport, the right to vote, the ability to marry, begins to bear responsibility for criminal offenses. At this age, young people are either already beginning to his career, or are thinking about a choice of profession and so forth. Nevertheless, despite elements of the adult status, the young man still keeps lines of dependence, which pull together his situation with position of the child. In economic terms, a secondary school student depends on the parents. At school, on the one hand, they remind him that he is an adult, and on the other hand, demand his obedience. It creates uncertainty of situation and requirements [6; 255]. The peculiarity of a social situation of development is the solution of an important task of professional self-determination which society sets for a young man. In the 9th and 11th grade of secondary school student has a choice — to complete or continue their education in one of its forms, or to start to work and so on. Thus, the social situation of development in early adolescence can be described as «threshold» of independent life [7; 255].

According to D.I. Feldstein, in adolescence main activities are labor and learning. They determine the nature of development in this period.

Other psychologists speak of professional self-determination as a dominant activity in early adolescence [7; 267].

D.B. Elkonin in his works says that the leading activity in adolescence is learning professional activity [10].

Learning activity in secondary school gets a new focus and new content, future-oriented. It is expressed in the selective relation to subjects (seniors pay more attention to those disciplines which are connected with the planned professional activity and are necessary for entering a higher education institution), in attending training courses, etc.

Few seniors carry out the learning as the activity directed only to development their knowledge. For the majority of students the main focus of learning activities (what it is directed to) is structuring, systematization of individual experience due to his extension, addition, introduction of new information. Learning activity acts as the ground for development of independence, creative approach to decisions, ability to make decisions, to analyze them [5; 164].

Thus, the process of learning activity demands very high mental activities and independence of seniors.

In these conditions, there is an improvement of the intellectual sphere, first of all improvement of thinking. In early adolescence a high level of generalization and abstraction is developed. It allows seniors to operate with concepts, to use cogitative operations, to argue, to reason, allocate essential features, to make profound conclusions and generalizations, to use rational methods of memorizing and so on. The critical thinking, the ability to connect the learning things into system are developed. In general, indicators of an intellectual maturity of this age are the sufficient formation of theoretical thinking, ability to knowledge and understanding of the general laws of the surrounding world, nature and the society [5; 164].

Along with development of the informative sphere, there is also a development of the personality of seniors.

Interests are transformed, in particular steady interest in this or that field of knowledge, activity is defined.

Such interest promotes formation of a professional orientation of the personality, defines choice of profession. Existence of interests stimulates continuous expansion and increase of knowledge in the chosen sphere [11; 137].

The age feature is the rapid development of special skills, which are often related to the chosen professional field (mathematical, technical, educational, and others.).

Important factor of development of the personality in early adolescence is the aspiration of the senior to make vital plans, to comprehend creation of vital prospect. The vital plan extends to the whole field of personal self-determination (an occupation, lifestyle, level of aspiration, level of the income and so on.).

Most often in early adolescence, vital plans are quite vague. The senior represents himself in various roles, estimates degree of their attractiveness for himself, but does not make a final decision and does not take steps for the achievement conceived.

It is only possible to speak about the created vital plans when they have included the purposes, ways of their achievement, the assessment is given to own subjective and objective resources. L.S. Vygotsky considered vital plans as an indicator of mastering the personality of own inner world. Nevertheless, such preliminary self-determination, the construction of vital plans for the future is the central psychological new formation of early adolescence [7; 273].

In the western psychology, process of self-determination is designated as identity formation process. E. Eriksson considered this process as the central task of adolescence. Identity assumes an awareness of identity of the person to himself, a continuity of the personality in time. To reach new quality of identity, it is necessary to comprehend and unite the properties into the consistent integrity connected with various roles: family, gender, professional. If this crisis of identity is successfully overcome then it will be easier for an individual to cope with similar experiences in the future. This crisis can be also solved in negative option. In this case, there is an identity diffusion (role mixture). It is characterized by the inability of a person for a certain period of time to complete the psychosocial self-determination; sense of time pressure or stretching of time and emptiness, boredom, and worthlessness; malfunction; the negation of all the proposed roles and values [12].

Thus, forming of vital prospect can take place safely, but can proceed also in crisis forms.

In youth, there are plans and desires which realization are delayed in time. Therefore, a number of authors consider that it is not self-determination itself but psychological readiness for self-determination is a new formation of this period [13].

Development of the self-concept in early adolescence is actively investigated. The positive self-concept is manifested in a sense of self-respect, self-worth. It has a positive effect on the formulation of long-term goals (including professional) and promotes their active achievement. The negative self-concept is manifested in low self-estimation and low level of aspirations, weak self-confidence. It leads to social passivity, conformity [7; 275].

The development of self-concept is closely related to the development of self-estimation. It is interesting that self-estimation of pupils of the 10th and 11th grades is very special. Typically, youthful features of self-estimation are inherent for tenth-graders. Their self-estimation is relatively stable, high, relatively conflict-free, and adequate. Tenth-graders are optimistic about themselves and their capabilities. The eleventh form, graduating class situation becomes more intense. It is time for secondary school students to make a vital choice. In this regard the self-estimation changes. Part of seniors is still positive. The self-estimation is average, it combines the desires, aspirations and assessment of their own capabilities. There is a high global self-estimation among the other part of pupils. It extends to all aspects of life. The self-estimation in this group includes desired and what is really achievable.

The third group of secondary school students (mostly girls) are inherent of self-doubt, emotions because there are contradictions between their aspirations and capabilities. Their self-estimation is low, conflicting. Despite of the described features of the self-estimation, in early adolescence the general stabilization of the personality is observed [13].

Development of self-consciousness plays key role in adolescence. During this period, the opening of I, the world of his own thoughts, feelings and experiences take place. The aspiration to know himself as the personality leads to a reflection, to depth introspection. Thinking of his character, about his advantages and disadvantages the young man begins to compare the personality traits and behavior of other people with his own. This knowledge of others and self-knowledge leads to aspiration to self-improvement, to be engaged in self-education and self-development [8].

In youth, there are valuable orientations (scientific, theoretical, philosophical, moral, and esthetic). They manifest the essence of a person. The world outlook is formed as a system of general concepts about the world in total, about surrounding reality and other people and themselves and readiness to be guided by it in the activity. The conscious attitude to life is formed. In this regard in youth favorable conditions for formation of the meaning of life are created. The attitude towards personal meaning of life becomes interested, emotional [7; 277].

To sum up, it is possible to allocate several types of personal development during the early adolescence.

For part of seniors this quite stressful as there is an active search of the meaning of life, the own place in the world. New intellectual and social needs satisfaction of which will become possible only in the future are formed. There can be both internal conflicts and difficulties in the relations with people around. As soon as contradictions stimulate the development of a person the above described searches and doubts will influence the formation of the personality. As a result seniors become more independent, have creative attitude towards business, have more flexible thinking, are able to make decisions in difficult situations.

Part of seniors smoothly and gradually move ahead to a turning point in their lives. They quite easily join in a new system of relations. Quiet, ordered tenor of life, the standard values are close to them. They are guided by assessment of people around, rely on authority, maintain good relations with parents and teachers. However, with such a prosperous flow of early adolescence, there are some shortcomings in personal devel-

opment. Seniors are less independent, more passive, sometimes more superficial in the affections and passions.

Two more options of development are described. In the first case rapid, abrupt change are observed. They are well controlled thanks to the developed self-control and do not cause sharp emotional manifestations. This part of secondary school students defines the vital purposes early and persistently seeks for their achievement. At the same time at high arbitrariness and self-discipline, they have weakly developed reflection and emotional sphere. In the second case particularly difficult search of their own path is observed. Such pupils are distinguished by self-doubt, lack of development of reflection, lack of deep self-knowledge. These features are not compensated by the high arbitrariness. Seniors are impulsive, inconsistent in acts and relations, insufficiently responsible. They often reject the values of parents, but also do not offer anything in exchange. Having entered adulthood, they continue to look tensely for the place in their life, do not make the important decisions connected with self-determination [13].

Many authors describe mental development at early youthful age. However, there are still new questions that arise new aspects in studying of specifics of this age stage appear. All these make early adolescence promising field for perspective psychological researches.

References

- 1 *Ремишидт Х.* Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности. — [ЭР]. Режим доступа: URL:gebo-kolo.com/images/book/Podrostkovyi_vozrast.pdf (дата обращения: 20.02.2016).
- 2 *Мухина В.С.* Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. — М.: Изд. центр «Академия», 1999. — 456 с.
- 3 *Кон И.С.* Психология ранней юности. — [ЭР]. Режим доступа: www.klex.ru/355 (дата обращения: 20.02.2016).
- 4 Психология // Под ред. Б.А. Сосновского. — М.: Высш. образование, 2008. — 660 с.
- 5 *Сорокоумова Е.А.* Возрастная психология. Краткий курс. — СПб.: Питер, 2007. — 208 с.
- 6 *Ермолаева М.В.* Психология развития. — М.: Моск. психолого-социальный ин-т; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. — 376 с.
- 7 *Шаповаленко И.В.* Возрастная психология (психология развития и возрастная психология). — М.: Гардарики, 2005. — 349 с.
- 8 *Кагермазова Л.Ц.* Возрастная психология (психология развития). — [ЭР]. Режим доступа: www.klex.ru/bxz (дата обращения: 20.02.2016).
- 9 Психология. Словарь // Под ред. А.В.Петровского, М.Г. Ярошевского. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.
- 10 *Эльконин Д.Б.* К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте. — [ЭР]. Режим доступа: URL:studfiles.ru/preview/1866154/ (дата обращения: 20.02.2016).
- 11 *Крутецкий В.А.* Основы педагогической психологии. — М.: Просвещение, 1972. — 255 с.
- 12 *Erikson E.* Identity. Youth and Crisis. — [ЭР]. Режим доступа: www.ru.bookzz.org/book/2529136/aeb49f (дата обращения: 20.02.2016).
- 13 *Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н.* Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека. — [ЭР]. Режим доступа: www.klex.ru/7sv (дата обращения: 20.02.2016).

Е.А. Лазарева, А.Ш. Насирова

Ерте жастық шақ кезеңі психологиялық талдаудың пәні ретінде

Мақалада ерте жастық шақтағы психикалық дамудың ерекшелігі туралы мәселе қарастырылды. Берілген кезеңнің хронологиялық шекаралары белгіленген. Ерте жастық шақта дамуды түсінудегі негізгі әдіснамалық бағыттар көрсетілген. Берілген жастық кезеңде тұратын дамудың негізгі міндеттері қарастырылған. Тұлғаның дамуындағы әлеуметтік даму жағдайы мен жетекші іс-әрекеттің роліне назар аударылды. Осы тұрғыдан әлеуметтік даму жағдайының ерекшелігі сипатталған. Ерте жастық шақтың когнитивті саласының ерекшеліктері, тұлғалық жаңа құрылымдары талданып, тұлғалық дамуға тән типтер көрсетілген.

Е.А. Лазарева, А.Ш. Насирова

Период ранней юности как предмет психологического анализа

В данной статье рассматривается вопрос специфики психического развития в раннем юношеском возрасте. Обозначены хронологические границы данного периода. Представлены основные методологические подходы к пониманию развития в ранней юности. Сформулированы основные задачи развития на данном возрастном этапе. Сделан акцент на роли социальной ситуации развития и ведущей деятельности в развитии личности. С этих позиций описана специфика социальной ситуации развития, поставлена проблема ведущей деятельности в ранней юности. Проанализированы особенности когнитивной сферы, личностные новообразования ранней юности. Приведены характерные типы личностного развития в период ранней юности.

References

- 1 Remshmidt X. *Adolescence and early adulthood. Problems of identity formation*, [ER]. Access mode: www.gebokolo.com/images/book/Podrostkovyi_vozrast.pdf (date of address: 20.02.2016).
- 2 Muhina V.S. *Age psychology: phenomenology development, childhood, adolescence*, Moscow: Publishing centre «Akademiya», 1999, 456 p.
- 3 Kon I.S. *Psychology of early adolescence*, [ER]. Access mode: www.klex.ru/355 (date of address: 20.02.2016).
- 4 *Psychology*, edit. B.A. Sosnovskiy, Moscow: Vysshee obrazovanie, 2008, 660 p.
- 5 Sorokoumova E.A. *Age psychology. Short course*, Saint Petersburg: Piter, 2007, 208 p.
- 6 Ermolaeva M.V. *Development psychology*, Moscow: Moscow psychology-social institution; Voronez: Publishing house NGO «MODEK», 2003, 376 p.
- 7 Shapovalenko I.V. *Age psychology (development psychology and age psychology)*, Moscow: Gardariki, 2005, 349 p.
- 8 Kagermasova L.C. *Age psychology (development psychology)*, [ER]. Access mode: www.klex.ru/bxz (date of address: 20.02.2016).
- 9 *Psychology. Dictionary*, edit. A.V.Petrovskiy, M.G. Yaroshevskiy, Moscow: Politisdat, 1990, 494 p.
- 10 Elkonin D.B. *On the problem of periodization of mental development in childhood*, [ER]. Access mode: URL:studfiles.ru/preview/1866154/ (date of address: 20.02.2016).
- 11 Krutetckiy V.A. *Fundamentals of pedagogical psychology*, Moscow: Prosveshenie, 1972, 255 p.
- 12 Erikson E. *Identity. Youth and Crisis*, [ER]. Access mode: www.ru.bookzz.org/book/2529136/aeb49f (date of address: 20.02.2016).
- 13 Kulagina I.U., Kolutckiy V.N. *Age psychology: The complete life cycle of human development*, [ER]. Access mode: www.klex.ru/7sv (date of address: 20.02.2016).

Н.К. Магзумова¹, С. Бенчич²¹Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова²Pan-European University, Bratislava, Slovakia
(E-mail: bencic77@gmail.com)

Аспекты исследования логического мышления посредством развивающих игр

Статья посвящена психологическим основам проблемы умственного развития детей, начиная с дошкольного возраста. Подчеркнуто, что необходимость ее разрешения осознаётся и на теоретическом уровне, и в практической сфере, поскольку именно в дошкольном возрасте закладывается фундамент представлений и понятий детей, который обеспечивает успешное умственное развитие ребёнка. Проанализированы многие психологические исследования. Установлено, что темп умственного развития детей дошкольного возраста очень высок по сравнению с поздними периодами. Эффективность применения методики формирования логического математического мышления посредством дидактических игр доказана экспериментальным путем.

Ключевые слова: мышление, умственное развитие, личность дошкольника, развивающие игры, психолого-педагогический эксперимент, экспериментальное исследование, психологические процессы, развивающая ценность, эмоциональность.

Мышление, как высшая форма познавательной деятельности человека, позволяет отражать окружающую действительность обобщенно, опосредованно и устанавливать связи в отношениях между предметами и явлениями [1; 342]. Обобщенности способствует то, что мышление носит знаковый характер, выражается словом. Благодаря опосредованности оказывается возможным познать то, чего непосредственно в восприятии не дано. Мышление также дает возможность установить связи и отношения между предметами, в то время как ощущения и восприятия отражают преимущественно отдельные стороны явлений. Материальной основой мышления является речь. Мысль опирается на свернутую внутреннюю речь.

Проблема мышления возникла как предмет психологии в начале 20-х годов нашего века в Вюрцбургской психологической школе. Господствовавшая до этого ассоциативная психология не ставила перед собой проблему анализа мыслительной деятельности. Мышление сводилось к «сцеплению» ассоциаций. За реальность принимались лишь ощущения и их копии.

Положение о том, что психическая деятельность формируется из внешней, наиболее последовательно развито А.Н. Леонтьевым и П.Я. Гальпериным. В работах П.Я. Гальперина указывается, что всякий процесс усвоения начинается с конкретного действия с предметами. Благодаря этому деятельность абстрагируется от конкретных предметных условий и приобретает более обобщенный характер. Происходят, по выражению автора, специфическое сокращение процесса, его автоматизация и переход в динамический стереотип.

А.Н. Леонтьев усматривает в этом моменте образование механизма соответствующей психической функции, указывая далее, что многие звенья процесса становятся излишними, не получают подкрепления, затормаживаются и выпадают. Вместе с этим сокращением процесса происходит закрепление соответствующих рефлексорных связей «редуцированной системы» [2; 155].

А.В. Запорожец проводит эту точку зрения на основании экспериментального изучения формирования произвольных движений у ребенка.

Развиваемые в отечественной психологии положения о том, что теоретическая деятельность развивается из внешней, что психические свойства, как общие, так и специальные, являются продуктом онтогенетического развития, опираются на учение И.М. Сеченова и И.П. Павлова о рефлексорной природе психики. В «Элементах мысли» И. М. Сеченов говорит о том, что мысль начинается с образования представлений о предмете и непосредственно переходит во «внечувственную область»: «Переход мысли из опытной области во внечувственную совершается путем продолженного анализа, продолженного синтеза и продолженного обобщения. В этом смысле она составляет естественное продолжение предшествующей фазы развития, не отличающегося от неё по приемам, а следовательно, и процессами мышления» [3; 250].

Точка зрения советской психологии на мышление как на деятельность, выросшую из практической, возникшую в процессе жизни индивидуума, находит свое обоснование в учении И.П. Павлова, согласно которому в основе мышления лежит условно-рефлекторная деятельность, формирующаяся в индивидуальном опыте.

Таким образом, выдвигая положение о рефлекторной природе мышления, советские психологи тем самым отрицают положения идеалистической эмпирической психологии, которая подходит к мышлению как к врожденной способности, как к функции, лишь количественно увеличивающейся в ходе созревания мозга.

Психологическое исследование мышления, его становление и развитие состоят, как отмечает С.Л. Рубинштейн, в раскрытии его закономерностей как аналитико-синтетической деятельности.

Открытие рефлекторной основы всех, даже элементарных психических актов, обнаружило их процессуальную структуру. Даже самые элементарные психические процессы человека, такие как ощущение и восприятие, являются процессами в том смысле, что они протекают во времени, обладают некоторой изменчивой динамикой. В каждом акте мышления человека она выражена в максимальной степени.

Мыслительная деятельность заключается не только в умении познать окружающие явления, но и в умении действовать адекватно поставленной цели. Мыслительный процесс является активным, целеустремленным процессом, направленным на разрешение определенной задачи личностно-мотивированным.

Суммируя все сказанное выше о взглядах советских психологов на проблему мышления, следует подчеркнуть, что мышление является деятельностью, опирающейся на систему понятий, направленной на решение задач, подчиненной цели, учитывающей условия, в которых задача осуществляется.

Психологический анализ мышления заключался в выяснении законов ассоциации, по которым сложные идеи или образы создаются из элементарных. Один из основоположников ассоциативной психологии А. Бэн отводит ассоциациям по сходству основную роль в мышлении. Хотя введение В. Вундтом в психологию экспериментального метода было, безусловно, прогрессивным фактором в истории психологической науки, однако психологические исследования, проведенные им и его последователями, проводились на основах ассоциативной психологии. Г. Эббингауз, Г. Мюллер, Т. Ципен — крупнейшие представители экспериментальной психологии того времени — считали, что универсальным законом являются законы ассоциации. Так, понятия суждения, умозаключения характеризуются как ассоциации представлений. Другие представители экспериментальной ассоциативной психологии считают, что мышление сводится к актуализации ассоциаций [4; 105].

Разные аспекты онтогенеза мышления детей изучались видными зарубежными психологами. Психологические основы педагогической игры создавались благодаря исследованиям Л.С. Выготского, А.Н. Леонтьева, Д.Б. Эльконина, которые обнаружили социально-исторические обусловленности не только содержания, но и структуры игровой деятельности, а также подвергли глубокому изучению механизм ее влияния на развитие различных психологических процессов и свойств детской личности.

Как известно, в трудах психологов XIX и начала XX вв. игра рассматривалась как одно из проявлений спонтанно развивающегося сознания, душевной жизни ребенка.

В ряде психолого-педагогических исследований были выявлены широкие возможности целенаправленного формирования у старших дошкольников обобщенных знаний и способов умственной деятельности. В этих работах показано, что у старших дошкольников можно сформировать полноценные понятия, применяя методику поэтапного формирования умственных действий. При этом требуется перестройка мыслительной деятельности детей, усвоение ими приемов и способов овладения знаниями. В связи с этим особое значение приобретают вопросы содержания и методов умственного воспитания детей [5; 15].

Под содержанием умственного воспитания в дошкольной педагогике понимается овладение детьми определенным объемом знаний об окружающих предметах и явлениях и способами мыслительной деятельности — умением наблюдать, анализировать, сравнивать, делать простые обобщения. Успешность умственного развития детей зависит от характера усваиваемых знаний, а также от методов обучения.

Вместе с тем в педагогической практике логические задачи в процессе предметной подготовки к школе применяются недостаточно. Не используются они и как средство умственного воспитания, а воспитателями не осознаётся их развивающая ценность.

Изучение применения математических игр для развития логического мышления старших дошкольников показало, что чаще всего они используются лишь для развлечения, фрагментарно, в отрыве от конкретной обучающей задачи.

Недооценка игры как ведущего средства развития детей дошкольного возраста приводит к торможению развития мышления детей старшего дошкольного возраста, в т.ч. и логического; неумению пользоваться мыслительными операциями: анализом, сравнением, обобщением, абстрагированием [6; 440].

Объект исследования — личность дошкольника.

Предмет — развивающие игры как средство развития логического мышления.

Цель исследования — выявить эффективные средства развития логического математического мышления детей старшего дошкольного возраста.

Задачи: теоретический анализ литературы; экспериментальным путем выявить уровень развития логического мышления у детей старшего дошкольного возраста; подобрать и модифицировать развивающие игры, направленные на поэтапное формирование логического мышления старших дошкольников.

Гипотеза — если в учебно-воспитательном процессе дошкольных организаций в системе будут проводиться развивающие игры, включающие мыслительные операции — анализ, синтез, сравнение, обобщение и др., то это будет способствовать развитию логического математического мышления ребенка старшего дошкольного возраста.

Анализ литературы показал, что имеется ряд исследований, где рассматривается влияние занимательного математического материала на развитие детей 6-7 лет в условиях детского сада, школы, влияние сюжетно-дидактических игр на математическое развитие детей, но влияние дидактических игр на развитие логического мышления детей изучено недостаточно. В связи с этим тема остаётся актуальной и в настоящее время. Достижение высшей стадии логического мышления — длительный и сложный процесс, так как полноценное развитие логического мышления требует не только высокой активности умственной деятельности, но и обобщенных знаний об общих и существенных признаках предметов и явлений действительности, которые закреплены в словах. Приблизительно к 14 годам ребенок достигает стадии формально-логических операций, когда его мышление приобретает черты, характерные для мыслительной деятельности взрослых. Однако начинать развитие логического мышления следует в дошкольном детстве. Так, например, в 5–7 лет ребенок уже в состоянии овладеть на элементарном уровне такими приемами логического мышления, как сравнение, обобщение, классификация, систематизация и смысловое соотнесение. На первых этапах формирование этих приемов должно осуществляться с опорой на наглядный, конкретный материал и как бы с участием наглядно-образного мышления [7; 88].

В работе раскрываются особенности развития мышления детей старшего дошкольного возраста, показано значение математических игр для развития логического мышления. Предложенный тренинг математических игр, направленный на поэтапное формирование функции логического мышления, и разработанные к нему рекомендации позволяют повысить эффективность умственного развития дошкольников.

Исследования проводились в октябре-ноябре 2016 г в детском саду «Малинка» г.Караганды. В последних экспериментальных исследованиях участвовали 20 детей подготовительной к школе группы детского сада. Разработана и детально изложена методика констатирующего и формирующего экспериментов.

Методы исследования: теоретический анализ психолого-педагогической программно-методической литературы; психолого-педагогический эксперимент; математические методы обработки полученных данных.

На основании проведенного исследования мы пришли к следующим выводам. В настоящее время специалисты дошкольной педагогики единодушно признают, что игра, как важнейшая специфическая деятельность ребенка, должна выполнять широкие общевоспитательные, социальные функции. Игра — наиболее доступный для детей вид деятельности, способ переработки полученных из окружающего мира впечатлений, знаний. В игре ярко проявляются особенность мышления и воображения ребенка, его эмоциональность, активность, развивающаяся потребность в общении.

Проблеме детской игры в психолого-педагогической науке уделяется особое внимание. В разное время ее изучением занимались такие педагоги и психологи, как Н.К. Крупская, А.С. Макаренко, Ж. Пиаже, Штерн, позднее — Л. Выготский, А. Леонтьев, Д. Эльконин, В.С. Мухина и др. [8; 133].

Поскольку специфическое воздействие игры имеет наибольшую ценность, игра должна быть максимально использована в педагогических целях, как средство воспитания и формирования у детей познавательных, мыслительных процессов.

Анализ состояния обучения дошкольников приводит многих специалистов к выводу о необходимости развития в дидактических играх функции формирования новых знаний, представлений и способов познавательной деятельности (т.е. необходимости развития обучающих функций игры), предполагающей обучение через игру. Наряду с этим необходимо искать пути более широкого эффективного использования игровой деятельности для повышения уровня умственного развития детей и улучшения их интеллектуальной подготовки к школе.

В настоящее время многие современные программы дошкольного образования акцентируют свое внимание на развитии мыслительной деятельности дошкольника, формировании логического мышления, например, программы «Развитие», «Детство», «Радуга», Система Монтессори, применяемая в программе дошкольного образования «Балбобек».

В данной работе мы рассмотрели методику формирования логического математического мышления посредством обучающих игр. Обучающие игры, применяемые в данной методике, используются в том числе и в целях содействия общему развитию детей, развивая их мышление, моторику, выдержку, ряд вербальных качеств. Из трех видов мышления у дошкольников достаточно развиты и преобладают образно-логическое и наглядно-действенное. Словесно-логическое мышление только начинает развиваться. Поэтому, диагностируя интеллект дошкольников, в первую очередь необходимо обращать внимание на образно-логическое и наглядно-действенное мышление. Как образное, так и действенное мышление имеют несколько аспектов, которые в той или иной степени проявляются при решении разных задач. В этой связи для диагностики образно-логического и наглядно-действенного мышления детей предлагаются разные методики — на каждый из аспектов каждого вида мышления.

Для того чтобы изучить процесс формирования логического мышления у дошкольников, мы прибегли к практическому исследованию. Нашей целью было исследовать, как влияет на уровень логического мышления проведение специальных развивающих занятий. Мышление выступает главным образом как решение задач, вопросов, проблем, которые постоянно выдвигаются перед людьми жизнью. Решение задач всегда должно дать человеку что-то новое, в том числе новые знания. Поиски решений иногда бывают очень трудными, поэтому мыслительная деятельность, как правило, — деятельность активная, требующая сосредоточенного внимания, терпения.

Методика включает игры, апробированные в работе с детьми дошкольного возраста в условиях общественного и семейного воспитания. Смекалки, головоломки, занимательные игры вызывают у ребят большой интерес. В таких занятиях формируются важные качества личности ребенка: самостоятельность, наблюдательность, находчивость, сообразительность, вырабатывается усидчивость, развиваются конструктивные умения.

Эффективность применения методики формирования логического математического мышления посредством дидактических игр доказана экспериментальным путем.

Экспериментальное исследование с целью выявления эффективных средств развития логического математического мышления детей старшего дошкольного возраста, проводимое с февраля по март 2016 г. на базе детского сада, доказывает высказанную гипотезу: целенаправленное включение воспитателем в различные звенья урока системы занимательных игр интенсивно активизирует познавательную деятельность и способствует совершенствованию математических знаний. Таким образом, дошкольники II группы, т.е. дети, которые занимались по стандартной программе, показали средний уровень овладения логическими операциями, т.е. выполняли задания сами или с незначительной помощью взрослого, но затруднялись объяснить выбор фигурки. Это значит, что у данных дошкольников в норме развиты элементарные мыслительные операции: анализ, синтез, сравнение, обобщение, выделения существенного, классификация и др. Они способны выделять существенное, устанавливать общие признаки, выделять основания для сравнения, сопоставлять по данному основанию, находить определенные связи между понятиями.

Овладев логическими операциями, старший дошкольник станет более внимательным, научится мыслить ясно и четко, сумеет в нужный момент сконцентрироваться на сути проблемы, убедить других в своей правоте. Учиться станет легче, а значит, и процесс учебы, и сама школьная жизнь будут приносить радость и удовлетворение.

Анализ статистически достоверных различий между результатами детей I и II группы с помощью критерия t – Стьюдента (3,17) выявил достоверные различия в среднем уровне овладения логическими операциями детей старшего дошкольного возраста [9; 210].

Таким образом, по результатам диагностики по всем методикам видно, что средний уровень развития логического мышления в I группе превышает уровень развития во II группе. Это значит, что проведение специальных развивающих занятий положительно влияет на уровень развития логического мышления старших дошкольников.

Практически все психологические исследования, посвященные анализу способов и условий развития мышления ребенка, единодушны в том, что методическое руководство этим процессом не только возможно, но и является высокоэффективным, т. е. при организации специальной работы по формированию и развитию логических приемов мышления наблюдается значительное повышение результативности этого процесса независимо от исходного уровня развития ребенка.

Данные эксперимента показали, что в результате применения игровых технологий в воспитании и обучении у детей развивается логическое мышление, формируются следующие умения и навыки:

- способность анализировать, планировать, контролировать свою деятельность, работать самостоятельно;

- в ходе эксперимента дошкольники овладели приемами выявления свойств, сравнения, классификации, обобщения, другими логическими действиями и операциями, научились замещать и моделировать свойства объектов;

- дети овладели такими логическими приемами, как синтез, сравнение, пространственное мышление.

Данные свидетельствуют, что разработанная система дидактических игр, направленная на развитие логического мышления детей, дала ожидаемый результат.

В этой связи мы считаем целесообразным рекомендовать применение методики формирования элементарных математических представлений посредством дидактической игры с целью развития логического мышления у старших дошкольников.

Список литературы

- 1 *Выготский Л.С.* Проблемы общей психологии. — М.: Просвещение, 1982. — 764 с.
- 2 *Гальперин П.Я.* Методы обучения и умственное развитие ребенка. — М.: Изд-во МГУ, 1985. — 302 с.
- 3 *Мухина В.С.* Возрастная психология. Феноменология развития детства, отрочества: учебник для студентов вузов 6-е изд. — М.: Рос. психол. общество, 2000. — 482 с.
- 4 *Давыдов В.В.* Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. — М.: Просвещение, 2004. — 283 с.
- 5 *Поддьяков А.Н.* Обучение дошкольников комбинаторному экспериментированию // Вопросы психологии. — 1991. — № 4. — С. 29–33.
- 6 *Циркина С.Ю.* Справочник по психологии и психиатрии детского и подросткового возраста. — СПб.: Питер, 2000. — 752 с.
- 7 *Трясорукова Т.П.* Тренинг по развитию познавательных способностей детей дошкольного возраста. — Ростов н/Д: Феникс, 2015. — 122 с.
- 8 *Овчинникова Т.Н.* Личность и мышление ребенка: диагностика и коррекция. — М.: Академ. проект, 2000. — 208 с.
- 9 *Блонский П.П.* Память и мышление. — СПб.: Питер, 2001. — 422 с.

Н.Қ. Мағзұмова, С. Бенчич

Логикалық ойлау арқылы дамытатын ойындардың аспектісін зерттеу

Мақала мектеп жасына дейінгі балалардың ақыл-ой өрісі дамуының психологиялық мәселелеріне арналған. Көптеген зерттеулер негізінде мектеп алды жасындағы балалардың ой өрісі дамуының қарқыны кейінгі есеу кезеңдерімен салыстырғанда жоғары екендігі дәлелденген. Дидактикалық ойындар арқылы логикалық математикалық ойлау әдістемесін қолдану тиімділігі эксперименталды түрде жүзеге асты.

N.K. Magzumova, S. Benchich

Aspects of the study of logical thinking through educational games

The content of the methodology included games that were tested in work with children of preschool age in the conditions of social and family education. Ingenuity, puzzles, entertaining games cause u guys great interest. These sessions formed important qualities of the personality of the child: independence, observation, resourcefulness, ingenuity, produces perseverance, develop design skills. The experimental data showed that the application of game technologies in education and training in children, develops logical thinking, builds the following skills: the ability to analyze, plan, monitor their activities, to work independently.

References

- 1 Vygotsky L.S. *Problems of General psychology*, Moscow: Prosveshchenie, 1982, 764 p.
- 2 Galperin P.Y. *Methods of teaching and mental development of the child*, Moscow: MGU, 1985, 302 p.
- 3 Mukhina V.S. *Age psychology. The phenomenology of development, childhood, adolescence Textbook for students of universities*. 6-e izd., Moscow: The Russian psychological society, 2000, 482 p.
- 4 Davydov V.V. *Problems of developmental teaching: the Experience of theoretical and experimental psychological research*, Moscow: Prosveshchenie, 2004, 283 p.
- 5 Poddjakov A.N. *Questions of psychology*, 1991, 4, p. 29–33.
- 6 Zirkin S.Y. *Handbook of psychology and psychiatry of childhood and adolescence*, Saint Petersburg: Peter, 2000, 752 p.
- 7 Tryasorukov T.P. *Training on the cognitive development of preschool children*, Rostov n/D: Feniks, 2015, 122 p.
- 8 Ovchinnikova T.N. *The personality and thought of the child diagnosis and correction*, Moscow: Academic project, 2000, 208 p.
- 9 Blonsky P.P. *Memory and thinking*, Saint Petersburg: Peter, 2001, 422 p.

G.K. Slanbekova¹, M.C. Chung²¹*Ye.A. Buketov Karaganda State University;*²*Chinese University of Hong Kong
(E-mail: G.Slanbekova@mail.ru)*

The study of relationships between psychological trauma and divorce

The article is devoted to the analysis of interrelation between individual traumatic experience of a person and divorce situation. Posttraumatic stress, which is a consequence of impact on the person of extreme psycho-traumatic factors of high intensity, affects not only the individual, but also all levels of his interaction with other people. Respectively, the need of the comprehensive analysis of consequences of traumatic experience is defined by involvement of a person in structure of interpersonal relations, including family relations, and how destructive can these consequences be for family functioning. Also this article is devoted to the analysis of strategy of the coping behavior used by people in a divorce situation. Now the mechanisms of psychological protection and coping mechanisms are considered the most important forms of adaptation processes and response of individuals to stressful situations. According to the authors, the choice of constructive strategy of coping behavior in a divorce situation by the person helps to adapt for this difficult life situation, as well as to prevent development of posttraumatic stress as a reaction to this traumatic event. Besides, the conclusion is made that studying of consequences of processes of coping with a trauma of divorce demand further discussion.

Key words: psychological trauma, divorce, posttraumatic stress disorder, traumatic experience, coping strategy.

Introduction

In modern psychology interest to a family problematic never faded, and its peak fell on the 1970–1980 years of last century. Domestic psychologists, sociologists, philosophers, culturologists right now try to comprehend those considerable changes in the family relations which have been undergone by the Kazakhstan family in the last decade. Among them are well-known phenomena and trends, such as decrease of number of recorded marriages and increase in number of divorces.

Throughout a life journey people can face difficult situations or the events demanding extraordinary emotional expenses. This special type of situations is designated by researchers as life crises [1–3]. These are the changes in life, consequences of which depend not only on what occurs, but also on perception and response to them [2, 3]. Subjective ideas of a pathogenic situation and its assessment are of great importance in formation of inability to resist to a psychological trauma [4]. The difficult situation and its experience are always bound to a certain event, and divorce of spouses can certainly be referred to such crucial, significant events [5, 6]. A situation of divorce is a difficult situation in person genesis, which appears to be non-normative, occurring «out of schedule», and is characterized by an emotional rupture of the relations with the spouse. Researchers consider that in a post-divorce situation the number of problems increases in accordance with the number of unsolved traumatic experiences which have arisen after specific traumatic events in life of a person.

It should be noted that the need of studying of experience by the person of consequences of a psychic trauma, which can lead to violation of social adaptation of the person, is caused, first of all, by requirements of practice of psychological assistance to the person who, owing to the various reasons (individual and personal features, the circumstances), was subject to influence of factors of a psycho-traumatic situation. The following arguments testify in favor of significance of solution of this task. Firstly, development of a civilization creates possibility of large and global disasters, accompanied by the feeling of powerlessness and helplessness of a large number of people. Secondly, the problem has a huge practical significance as post-traumatic stress disorders spread among the population. Thirdly, absence of distinct theoretical concepts explaining the reasons, mechanisms, features of dynamics of the remote consequences of traumatic experience, generates considerable difficulties in diagnostics, prophylaxis and rehabilitation of victims.

In our opinion, the relation between existence of traumatic experience of a person and the subsequent divorce is, on the one hand, that traumatic experience leads to weakening of interrelations with other people, which eventually leads to their violation and as a result — to decrease in adaptive opportunities of the person

in the sphere of interpersonal communication. And here quite pertinent is the assumption of how it can complicate the relations of spouses, which eventually can lead to a rupture of the relations.

On the other hand, experience by the person of a trauma of divorce in many respects is defined by existence of previous traumatic experience, in particular, incompleteness of former psychological traumas of different character, as well as earlier application of strategy of coping with traumatic experiences, often has a negative impact on success of overcoming and the subsequent adaptation in a divorce situation.

Impact of psychological post trauma on divorce

So, how does previous traumatic experience affect dysfunctionality of the matrimonial relations finally leading to their break. Let's talk about it in more detail.

First of all, it is necessary to analyze the available researches for the purpose of definition of existing concepts concerning a relation between traumatic experience and divorce situation. The analysis of scientific literature allows to make a conclusion about a large number of the empirical material, which has been saved up by researchers during studying of psychological consequences of traumatic experience. As one of consequences of a traumatic event mentioned in these researches the divorce situation is mentioned rather often. However, it should be noted that the problem of influence of last traumatic experience on relationship of spouses did not receive sufficient coverage. So, for example, in the research of E. Jennifer, devoted to study of short-term and long-term consequences of posttraumatic stress at the rescuers, who took part in rescue operations after events on September 11 [7], there is a question of impact of this traumatic event on interpersonal, professional and physical functioning in long-term prospect. As one of such long-term consequences of violation of interpersonal functioning in direct participants divorce is named. According to the author, it is connected to that participants felt deep influence of a traumatic event. However, in this research, as well as in the others, explanation of mechanisms of influence of a traumatic event on relationship of spouses in marriage did not receive due reflection.

Numerous researches conducted showed that victims of natural disasters are also in danger of development of heavy posttraumatic stress disorder, which in long-term prospect can threaten their personal, professional and family lives. Thus, in the research by De Clercq [8] the question is that influence of traumatic events on families and couples can take the form of misunderstanding and rejection of a problem, difficulties in the sexual and emotional spheres, leading to a rupture of the relations.

This assumption also found reflection in the research by P. Roszell, the purpose of which was representation and empirical assessment of prospect of influence of stress on a course of life of a person [9]. The author refers to the empirical data obtained during the period from 1990 to 1992 in Toronto. Results of this research indicate that each initial and later specific and type of stress experience has discernible psychiatric risk consequences. In terms of sequential risk effects, initial personal physical victimization (e.g. parental physical abuse) of increases risk for both later personal physical victimization (e.g. spouse or partner physical abuse) of and later loss (e.g. personal divorce). While severe adaptational difficulties can increase the relevance of initial stress for risk of subsequent stress, this effect is not consistent across all stress experiences. In terms of interdependence of stress experiences, initial loss (e.g. parental divorce) reduces onset of adverse psychological and substance implications of later loss (e.g. later divorce). Prior personal physical victimization (e.g. parental physical abuse) of reduces risk for onset of substance problems following later victimization

Not smaller interest is caused by the research by M. Cerda, P.M. Bordelois, F. Norris, K.C. Koenen, carried out for the purpose of definition of symptoms of posttraumatic stress and functional disorder after natural disaster [10]. The purpose of this study was to compare the influence of acute hurricane-related exposures and ongoing post-hurricane exposures on the short-and long-term course of posttraumatic stress symptoms (PTSS) and functional impairment (FI). Post-hurricane exposures included traumatic events such as sexual assault and stressors such as divorce or serious financial problems.

Thus, in the analyzed researches representing only a small part from the whole arsenal of researches, conducted for the purpose of assessment of short-term and, especially, long-term consequences of a traumatic event, the problem of influence of this sort of events in human life on family functioning is mentioned only casually, without detailed analysis of the mechanism of such influence.

So, to begin with, we will try to consider the specifics of impact of traumatic experiences on normal psychic functioning of a person.

It should be noted that in impression of different authors concerning the reasons of emergence of the remote consequences of a psychological trauma there is no consensus. «Success» of overcoming of a psychic

trauma is caused by influence on the person of a number of factors, both external, objective, that is relevant mainly to characteristics of a traumatic situation, social environment, and internal, concerning psychophysiological, characterologic features of an individual and his personal qualities.

Sometimes during developing problems of experience by the person of consequences of influence of an extraordinary event the emphasis is placed on selection of some parameters of the traumatic situation having immediate impact on severity of psychological consequences of a trauma. R. Price, without denying a significant role of psychological characteristics of a person in formation of various kinds of mental deviations, emphasizes special importance of focalizing of attention on peculiarities of a situation [11]. Such transferring of accents, in his opinion, provides the researcher with information on the stress factors of a situation promoting emergence of psychological problems. It raises possibility of diagnosis of situations of the increased risk and change of the conditions, stimulating emergence of long-term psychological problems. Y.A. Aleksandrovskiy [12], Y.V. Nazarenko et al. [13] allocate such factors, significant for emergence of psychogenic disturbance, as the characteristic of an extreme situation (intensity, suddenness, action duration), support of people around.

However, when determining stressogenicity of a situation we come across a number of difficulties. Long-term psychological problems of the same kind can arise both in the people who have endured extreme, unique experience, and in those (with smaller probability, but there is still such risk), who met difficulties met by many people, for example, serious illness, divorce, death of the loved one. At the same time such extreme by impact on mentality of the person case as a situation of capture of hostages, tortures, cause emergence of posttraumatic stress disorder in the majority of people, however, a slight part of the released copes with psychological consequences more or less successfully. The perception of the same situation by each person is individual, and in this connection deduction of average indexes can give a particular prognostic value concerning a big group, but during the work with the specific person it makes little sense. Then the objective criterion of extremeness is lost, which has compelled scientists to look for it in the internal, psychological plan of a person.

M.S. Magomed-Eminov [14] points to possibility of application of one more approach to the analysis of factors of emergence of the remote consequences of a psychological trauma. He offers the option of such connection of external and internal factors which generates emergence of so-called «interaction variables», being neither personal, nor situational, but acting as theoretical constructs like transaction, as which, for example, the «ego structure dissociation» can act.

To similar position adheres in his researches F.E. Vasilyuk [15]. In his opinion, in the psychological world special phenomena, transcendental to it, for example, difficulty and pain are found from time to time. Being completely psychological, they at the same time point to existence of the self-contained life living on laws, other than the living world of this person: «In other words, the phenomena of difficulty and pain bring into initially homogeneous psychological world differentiation of internal and external, more precisely, in the psychological world in phenomena of difficulty and pain appears the external» [16].

Thus, the main problem of research of long-term psychological problems of a person having endured traumatic experience consists in presence in the modern psychological science of the inconsistent situation presented in the form of opposite positions in interpretation of the nature of stress disorders. The main reason of research difficulties can be defined as current absence of the distinct theoretical concepts defining approaches to studying of psychological mechanisms of development of posttraumatic disorder. Despite growing interest to this problem, a number of the questions concerning ideas of mechanisms of functioning of mentality of the person, enduring consequences of a psychic trauma, the nature and the reasons of posttraumatic stress disorder did not receive the unique interpretation. Among the most significant questions demanding the answer in connection with requirements of practice of family consultation, there is a problem of reflection of parameters of a psycho-traumatic situation in the inner, subjective world of a person.

Divorce as trauma

Negative impact of divorce on the former spouses is noted in researches by Z.I. Fainburg. V. Gaydis, R. Muksinov and other scientists also note ambiguous action of divorce which is that some divorced couples endure deep life crisis, while the other, on the contrary, feel release and relief [17].

Quite recently in science there appeared the term «divorce trauma», defining a condition of the divorced enduring a situation of divorce for which are characteristic emotional instability, low self-esteem, sleep disorder, mental disorder, emotional disturbance.

In our opinion, normal, natural course of post-divorce stress reaction takes place not in all cases. This circumstance is connected to that people still have the unsolved traumatic experiences taking place after a particular kind of traumatic event. Sometimes they turn into the lock not allowing the person to move ahead. In certain cases this lock can be so strong that the psycho-emotional condition of the person is «preserved» on the phase where the «jam-up» happened.

What interferes with normal enduring of a trauma? What most often leads to emergence of «defects»? Something that is not directly connected to this trauma.

Presence in the life of a person of earlier unsolved traumatic experience strengthens traumatic stress [18]. It occurs because any our psychological problem (a trauma, in particular) strives for solving. We get used to live in a routine life with a set of the unsolved conflicts (external and internal), not healed soul wounds. Often we simply do not notice them because there are problems of more serious character.

In a trauma situation all organism is reconstructed. Its main task now is «treatment», restitution, instead of the solution of the current life questions. It is natural that in this case «old» traumas have an extra opportunity to get to the attention focus. We suddenly address inside, inward. As a result the access to emotions opens. Thus, the old, early traumas fill a new trauma with meanings unclear for others.

It turns out that incomplete and unsolved psychological difficulties (not necessarily only traumas), as though taking an opportunity, break through a protective armor. But, as well as in life, «dogs that put up many hares kill none». It is impossible to endure successfully a fresh trauma and to resolve old problems at the same time.

As a result natural process of coping becomes more difficult. At best it simply goes more slowly and with constant «defects». At worst this process just stops, which leads to emergence of fixation on an incomplete phase. It is possible to draw a paradoxical conclusion: receiving traumatic experience is the reason (often the only one) to address to the solution of the problems.

The old, pre-traumatic problems interfering with the natural current of events may be called «drives from the past». They are some kind of «brakes» interfering with spontaneous coping with a trauma.

It is some kind of additional system of a self-protection providing emergency braking. It turns out that «drives from the past» have two sides to look at. The first (most apparent) is braking of processing of a trauma through pain strengthening. The second is a counteraction to mental destruction because of a combination of an actual trauma and earlier experiences.

In the shock phase the leading «drive from the past» is experience of not complete earlier traumatic experiences. Until the cycle of earlier traumatic stress is not passed completely, the person will have no opportunity to promote on experience of a new trauma further than a shock phase.

Of particular interest is an assessment by the person of a stressful event in the conditions of indeterminacy. Indeterminacy of a situation is directly connected with such parameters of assessment of the situation as predictability. Predictability of an event means to what extent the person is capable of predicting dynamics, situation development. With increase of indeterminacy of a situation the degree of predictability of an event decreases, and, as a result, the application of coping strategy, connected with scheduling of the actions on overcoming a stressful event becomes impossible. V.A. Bodrov notes that lack of opportunity and ability to predict succession of events leads to impossibility of exercise of efficient coping with a situation [8; 64].

In this case, most likely, the situation of loss of the loved one as a result of divorce is perceived by the majority of divorced as an inalterable situation. The person, having the hardest stress, connected with the loss of the close relations, trying to somehow restore emotional balance, uses passive coping. People overcome family loss by various ways of distraction, trying not to think of a problem.

It should be noted that now studying of coping behavior in all areas of life is carried out. In our opinion, the most important area is studying of coping behavior in a family. Family life, with its complexity and ambiguity, is a source and simultaneously the arena of both social and psychological tempering of the person and possible deformations, traumas, lack of coping, especially at early age. It is undoubted that the coping behavior can be real protection, buffer against stress. Physical, mental health and the common subjective feeling of life wellbeing are also a result of coping efforts of subject and family as a group subject. The psychological assistance, correction and psychotherapy for those unable to cope are directed in the modern concepts of stress coping on searching and opening of characteristic resources of person and family, mastering self-regulation, self-organization and aspiration of motivation to self-improvement and self-belief.

Now concepts of mechanisms of psychological protection and coping mechanisms (coping behavior) are considered the most important forms of adaptation processes and response of individuals to stressful situations.

Coping behavior represents the form of behavior reflecting readiness of the individual to solve life problems. This is a kind of behavior, which is directed on the adaptation to circumstances and assuming formed ability to use particular tools for coping with stress [8; 74].

The coping behavior is considered successful if it eliminates physiological and reduces psychological manifestations of tension; gives the chance to the person to restore pre-stress activity; preserves the person from mental exhaustion (distress).

In the anger phase the basic problem which is acting as the «drive from the past», is a ban on aggression. As a result, exaltation release as a result of anger gives rise to secondary stress because of ban violation. It is clear that in this situation natural process can be blocked completely. Other option — excitation energy, bound to anger, breaks in affective flashes, sudden and not controlled by consciousness.

If a person had unresolved problems, bound to the strong anxiety, even though suppressed earlier, the anxiety and fear will be leading feelings on a phase of anger. In this case fixation is possible because of concentration on anxiety and, respectively, difficulty of stress release through aggression.

In the depression phase the main problems interfering with a natural stream of events on this phase are connected to traumatic experience of the first year of life. It is what in psychoanalytic approach is called «an early trauma» and is connected with the relations with a mother figure. And the main character of such traumas lies in rejection.

And in conclusion we would like to note that, at the same time, the personal history can be also a resource for more successful enduring of a trauma. In that case the scheme of interaction of traumatic experience and a post-divorce situation will be directly opposite. The more successfully the early traumas and other psychological problems are solved, the more strength for passing of delayed traumatic reaction they will give.

References

- 1 Бауманн У., Перре М. Клиническая психология. — СПб.: Акцидент, 2007. — 944 с.
- 2 Бурлачук Л.Ф., Михайлова Н.Б. К психологической теории ситуации // Психологический журнал. — 2002. — Т. 23. — № 1. — С. 5–17.
- 3 Василюк Ф.Е. Типология переживания различных критических ситуаций // Психологический журнал. — 1995. — Т. 16. — № 5. — С. 54–67.
- 4 Мясищев В.Н. Личность и неврозы. — СПб.: Аврора, 1992. — 400 с.
- 5 Ричардсон Р.У. Силы семейных уз. — СПб.: Акцидент, 1994. — 136 с.
- 6 Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии. — М.: Аспект-Пресс, 1999. — 429 с.
- 7 Jennifer E. Trauma, coping, and functioning in a sample of rescue workers 34 to 39 months after September 11th. Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering. — Vol. 68 (9-B). — 2008. — 58–74 p.
- 8 De Clercq M. Disasters and families. New Trends in Experimental & Clinical Psychiatry. — Vol 11 (1). — Jan-Mar, 1995. — 19–24 p.
- 9 Roszell P. A life course perspective on the implications of stress exposure. Dissertation Abstracts International Section A: Humanities and Social Sciences. — Vol. 57 (8-A), Feb, 1997. — P. 3688.)
- 10 Cerdá M., Bordelois P.M., Norris F., Koenen K.C. The course of posttraumatic stress symptoms and functional impairment following a disaster: What is the lasting influence of acute versus ongoing traumatic events and stressors? // Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology. — 2013. — Vol. 48 (3). — 385–395 p.
- 11 Price R. Risky Situations // Toward a psychology of Situations: An Interactional Perspective / Ed. by D. Magnusson. — NY.: Hillsdale, 1981. — 106–112 p.
- 12 Александровский Ю.А. Психические расстройства во время и после чрезвычайной ситуации // Психиатрия и психофармакотерапия. — 2001. — Т. 3. — № 4. — С. 17–29.
- 13 Назаренко Ю.В., Колос И.В. Динамическая характеристика психических расстройств у лиц, перенесших Спитакское землетрясение // Медицина катастроф. — М.: Феникс, 1990. — С. 389–395.
- 14 Магомед-Эминов М.Ш. Личность и экстремальная жизненная ситуация // Вестн. МГУ. Сер. Психология. — 1996. — № 4. — С. 26–35.
- 15 Василюк Ф.Е. Психология копинга. Анализ преодоления критических ситуаций. — М.: МГУ, 1984. — 200 с.
- 16 Социальная работа в Сибири: Сб. науч. тр. — Кемерово: Кузбассвузиздат, 2004. — 180 с.
- 17 Рапопорт С. Послеразводная ситуация в восприятии разведенных // Человек после развода. — Вильнюс, 1984. — С. 125–134.
- 18 Frans O., Rimmo P.A., Aberg L. et al. Trauma exposure and posttraumatic stress disorder in the general population // Acta Psychiatr. Scand. — 2005. — Vol. 111. — № 4. — 291–299 p.

Г.К. Сланбекова, М.С. Чунг

Психологиялық жарақат пен ажырасу арасындағы байланысты зерттеу

Мақала тұлғаның дара жарақаттық тәжірибесі мен неке бұзу жағдай арасындағы өзара байланысты зерттеуге арналған. Адамның психикасын жоғары дәрежеде жарақатайтын экстремалды факторлардың нәтижесінде пайда болатын жарақаттан кейінгі стресс дара тұлғаны ғана емес, сонымен қатар оның басқа адамдармен өзара әрекеттесудің барлық деңгейлерін қамтиды. Осыған байланысты жарақаттық тәжірибенің нәтижелерін жан-жақты талдаудың қажеттілігі тұлғаның тұлғааралық, соның ішінде жанұялық қатынастар құрылымына кіруімен және осы нәтижелердің жанұялық қызметтенуге қаншалықты ауыр тиетіндігімен анықталды.

Г.К. Сланбекова, М.С. Чунг

Изучение взаимосвязи между психологической травмой и разводом

Статья посвящена анализу взаимосвязи между индивидуальным травматическим опытом личности и ситуацией развода. Посттравматический стресс, являющийся следствием воздействия на человека экстремальных психотравмирующих факторов высокой интенсивности, затрагивает не только отдельную личность, но и все уровни его взаимодействия с другими людьми. Соответственно, необходимость всеобъемлющего анализа последствий травматического опыта определяется включенностью личности в структуру межличностных, в том числе семейных, отношений и тем, насколько разрушительный характер могут иметь эти последствия для функционирования семьи.

References

- 1 Baumann U., Perre M. *Clinical psychology*, Saint Petersburg: Akctident, 2007, 944 p.
- 2 Burlachuk L., Mikhailova N. *Psychology journal*, 2002, 23, 1, p. 5–17.
- 3 Vasilyuk F.Y. *Psychology journal*, 1995, 16, 5, p. 54–67.
- 4 Myasishchev V.N. *Personality and neuroses*, Saint Petersburg: Avrora, 1992, 400 p.
- 5 Richardson R.U. *Power of family ties*, Saint Petersburg: Accident, 1994, 136 p.
- 6 Ross L., Nisbett R. *Person and situation. Prospects of social psychology*, Moscow: Aspect-Press, 1999, 429 p.
- 7 Jennifer E. *Trauma, coping, and functioning in a sample of rescue workers 34 to 39 months after September 11th*. Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering, 68 (9-B), 2008, 58–74 p.
- 8 De Clercq M. *Disasters and families. New Trends in Experimental & Clinical Psychiatry*, 11 (1), Jan-Mar, 1995, 19–24 p.
- 9 Roszell P. *A life course perspective on the implications of stress exposure*. Dissertation Abstracts International Section A: Humanities and Social Sciences, 57 (8-A), Feb, 1997, p. 3688.)
- 10 Cerdá M., Bordelois P.M., Norris F., Koenen K.C. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 2013, 48 (3), 385–395 p.
- 11 Price R. *Toward a psychology of Situations: An Interactional Perspective*, edit. by D. Magnusson, NY.: Hillsdale, 1981, 106–112 p.
- 12 Alexandrovskiy Yu.A. *Psychiatrics and psychopharmacotherapy*, 2001, 3, 4, p. 17–29.
- 13 Nazarenko Yu.V., Kolos I.V. *Disaster medicine*, Moscow: Feniks, 1990, p. 389–395.
- 14 Magomed-Eminov M.Sh. *MSU bulletin. Ser. Psychology*, 1996, 4, p. 26–35.
- 15 Vasilyuk F.E. *Psychology of coping. Analysis of overcoming critical situations*, Moscow: MSU, 1984, 200 p.
- 16 Social work in Siberia. Collection of scientific works, Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 2004, 180 p.
- 17 Rapoport S. *Person after divorce*, Vilnyus, 1984, p. 125–134.
- 18 Frans O., Rimmo P.A., Aberg L. et al. *Acta Psychiatr. Scand.*, 2005, 111, 4, 291–299 p.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Akatayeva, L.S.** — Master of social sciences, Senior lecturer of the department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Akmadiyeva, G.P.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.
- Akpanbet, N.N.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.
- Alpyspayeva, G.A.** — Doctor of history sciences, Associate professor of the department of history Kazakhstan, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana.
- Alzhanova, E.E.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the department of history, Kh.A.Yasaui International Kazakh-Turkish University, Turkestan.
- Bahtorazov, S.U.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the department of history of Kazakhstan, M.Kh. Dulati Taraz State University.
- Benchich, S.** — PhD, Pan-European University, Bratislava, Slovakia.
- Bodeev, K.T.** — Master of history sciences, Senior lecturer of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Chung, M.C.** — PhD, professor of the department of Educational Psychology, Chinese University of Hong Kong, China.
- Dutta, M.** — PhD, Professor, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India.
- Eleyhanova, S.V.** — Candidate of historical sciences, Associate professor of the department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Iliysov, Sh.A.** — PhD student of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Kakenova, Z.A.** — Senior lecturer of the department of International relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.
- Karaseva, N.V.** — Master of sociology, senior lecturer of the department of political science and sociology, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Karenov, R.S.** — Doctor of economic sciences, professor of the department of management, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Kassymzhanova, N.A.** — Master on humanitarian arts, Lecturer of the department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Kasymbekov, A.S.** — Candidate of technical sciences, Associate professor of the department of Computer science, Kh.A.Yasaui International Kazakh-Turkish University, Turkestan.
- Kenzhegali, Zh.M.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.
- Kozina, V.V.** — Doctor of history sciences, Professor of the department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Krasnova, M.N.** — Candidate of philosophy sciences, Associate professor of the department of history and culture of foreign countries, I. Ulyanov Chuvash State University, Russia.
- Lazareva, Ye.A.** — Master of social sciences, Senior lecturer of the department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Magzumova, N.K.** — Master of psychology and pedagogics, Senior lecturer of the department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University.

- Nassirova, A.Sh.** — Master of psychology, Senior lecturer of the department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Sabirova, R.Sh.** — Candidate of psychological sciences, Professor of the department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Sadri, H.** — Professor at department of Political science, University of Central Florida, USA.
- Saktaganova, Z.G.** — Doctor of history science, Professor of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Sayakhimova, S.N.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the department of history Kazakhstan, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana.
- Shindaulova, R.B.** — Candidate of pedagogy sciences (PhD), Associate professor of Kurmangazy Kazakh National Conservatoire, Almaty.
- Slanbekova, G.K.** — PhD, Associate professor of the department of Psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Tashagyl, A.** — PhD, Mimar Sinan University, Stambul, Turkey.
- Toleuova, M.O.** — Master legal sciences, senior lecturer of the department of Socially humanitarians disciplines, Karaganda State Technical University.
- Trevisani, T.** — PhD, Postdoctoral Research Fellow Tübingen University, Germany.
- Zhetpisbayev, A.O.** — PhD student of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Zhumashev, R.M.** — Doctor of history sciences, Professor of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Zuyeva, L.I.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University.

**2016 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысында»
жарияланған мақалалардың көрсеткіші.
«История. Философия» сериясы**

№ б.

ТАРИХ

<i>Адамбек Б.К.</i> 1930–1941 жылдардағы Кеңес Одағының халықаралық жағдайы және сыртқы саясаты.....	1	15
<i>Акмәдиева Г.П.</i> Қазіргі кезеңдегі Қазақстан тарихындағы дипломатиялық құжаттардың алатын орны мен атқаратын рөлі	4	10
<i>Ақпанбет Н.Н., Ташағыл А.</i> Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің 25 жылдағы белестері.....	4	16
<i>Алтыспаева Г.А., Саяхимова Ш.Н., Қраснова М.Н.</i> Сауда қаланың әлеуметтік-мәдени даму факторы ретінде. (XIX–XX ғ. басындағы Ақмола қаласының құжаттары негізінде)	4	22
<i>Амрина М.С., Шеримбетова З.С.</i> Қазақ ұлттық кино өнерінің қалыптасуы мен дамуы (1991–2010 жж.)	1	21
<i>Асанканов А., Кентбек С.Қ., Жуманова А.З.</i> Қазақстандағы кеңестік тіл саясаты тарихының зерттелуі	3	33
<i>Асанканов А., Қалыш А.Б., Исаева Ә.И.</i> Еліміздегі оралмандардың бейімделу мәселелері хақында ...	2	16
<i>Әбдірахманова Қ.Қ.</i> Қазақстанның күнделікті өміріндегі кеңестік мерекелердің орны.....	2	8
<i>Әбдірахманова Қ.Қ., Шапағатова Д.Д.</i> Қазақстандағы татар-башқұрт диаспорасының тарихы мен мәдениетін зерттеудің теориялық қыры	1	9
<i>Әлжанова Э.Е., Динашева Л.С.</i> Шығармалар мен мақалалардың Түркістан жинағы — мәдени мұраның жазбаша дерек көзі	3	8
<i>Бақтыразов С.У.</i> Оңтүстік өңірдегі саяси қуғын-сүргінді жүзеге асыру барысындағы жеке тағдырлар қасіреті. (Аймақта репрессияға ұшыраған қарағандылықтар хақында).....	4	33
<i>Батурина Л.Л., Стамбулов С.Б., Дутта М.</i> Орталық Азияның аймақтық қауіпсіздігі контекстіндегі «Жібек жолының» жандануы.....	1	27
<i>Бөдеев Қ.Т.</i> Азаттық үшін күрестің жалғасы — Желтоқсан-86.....	3	14
<i>Бөдеев Қ.Т.</i> Қарағанды қаласындағы желтоқсан толқуы	4	40
<i>Горовой В.В.</i> Кіші Азиядағы эллинистік полис	3	20
<i>Досова Б.А., Байгожина Г.М., Баймуканова М.Т.</i> Ресей тарихнама өкілдерінің бағалауынша күнделікті өмір әңгімелерінің әдіснамалық әлеуеті	2	24
<i>Ешпанов В.С.</i> Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі актөбелік теміржолшылар арасындағы жаңашылдық және стахандық қозғалыс.....	3	26
<i>Жуманова А.З., Өмірбаев А.Б.</i> Қоғам өмірінде тәуелсіз басылымдардың алатын орны.....	1	48
<i>Жумашев Р.М., Жетписбаев А.О.</i> Этнос: мәселе тарихы және теориясы	4	48
<i>Зуева Л.И.</i> Мектептік білім беру мәселесі төңірегіндегі пікірталастар мен ұлттық тарих жөніндегі қазақстандық оқулықтар	4	105
<i>Какенова З.А., Садри Х.</i> АҚШ пен Қытайдың Орталық Азияға қатысты сыртқы саясатының трансформациясы	4	69
<i>Каренов Р.С.</i> Есім хан және Жиенбет пен Марғасқа жыраулар. (Қазақ хандығының 550 жылдығына орай).....	2	36
<i>Қасымбеков А.С., Альжанова Э.Е.</i> Тарихи зерттеулердегі білім ресурстары: XIX ғасыр жазба дереккөздеріндегі Қазақстан.....	2	30
<i>Қасымжанова Н.А.</i> Мыңжылдықтың даму мақсаттарын іске асыру бойынша Қазақстан мен БҰҰ арасындағы ынтымақтастықтың кейбір мәселелері	2	50
<i>Қасымжанова Н.А., Дутта М.</i> Қазақстан және ЮНЕСКО: ынтымақтастықтың кейбір мәселелері... ..	4	76
<i>Қасымжанова Н.А., Дутта М.</i> Тұрақты даму саласындағы Қазақстан Республикасының саясаты....	3	44
<i>Кенжеғали Ж.М.</i> Аймақтағы су-энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі Орталық Азия мемлекеттерінің тактикасы.....	4	90
<i>Козина В.В., Елеуханова С.В.</i> 1950–1970-жылдарындағы Орталық Қазақстан қалаларының халқы.....	4	81
<i>Кошербаев Д.Б.</i> Саяси имидждің даму тарихы	3	51
<i>Қасымбеков А.С., Әлжанова Э.Е.</i> Археологиялық зерттеулердегі ғылыми-білімдік ресурстар: XIX ғасыр жазба дереккөздеріндегі Қазақстан қызметкерлерінің қызметі туралы мәселесі жайында	4	63

<i>Нұрбаев Ж.Е.</i> Солтүстік Қазақстанда протестанттық деноминациялардың таралу мәселесінен (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы).....	1	34
<i>Омаров А.Б., Карсыбаева Ж.А.</i> Мұстафа Шоқайдың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі: негізгі кезеңдері.....	1	42
<i>Оңғарбаева А.И., Сақтаганова З.Ф.</i> 1930 жылдардағы Орталық Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың кейбір мәселелері.....	2	69
<i>Өмірбаев А.Б., Кентбек С.Қ., Жуманова А.З.</i> Қазақстандағы либералдық-оппозициялық бағыттағы газеттерді зерттеудің маңызы.....	2	58
<i>Өскембаев Қ.С. Ә.</i> Бөкейхан: халқы үшін жаралған тұлға.....	1	78
<i>Сақтаганова З.Ф.</i> Ұлт-азаттық қозғалыстың 100 жылдығына: 1916 жылғы қазақтар көтерілісінің себептері туралы.....	4	96
<i>Сақабай Т.Қ. Ә.Н.</i> Бөкейханның ғылыми мұраларының отан тарихын зерттеудегі маңызы.....	1	58
<i>Смағұлов Б.А., Шотбақова Л.Қ.</i> Қазақ мерзімді баспасөзінің қалыптасуы мен дамуының кейбір мәселелері.....	1	65
<i>Смағұлов Н.Б., Ташағыл А.</i> Әл-Фараби еңбегіндегі «Мәңгілік Ел» идеясының тарихи-саяси және теориялық негіздемесі.....	3	59
<i>Сомжүрек Б.Ж.</i> Түркі әлемі елдерінің НАТО-мен ынтымақтастығы.....	3	67
<i>Стамбулов С.Б., Жукенова А.С., Дутта М.</i> ШЫҰ және НАТО: қызметінің шетелдік зерттеулердегі салыстырмалы талдауы.....	1	72
<i>Стамбулов С.Б., Смағұлова Г.М., Дутта М.</i> Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының қауіпсіздік саясатының қалыптасуы (2001–2006 жж.).....	2	75
<i>Тулеуова Б.Т., Шотбақова Л.Қ., Дюшеева Н.Қ., Сагинтайқызы Э.</i> Құзыреттілік тәсіл жаңа формациядағы тарих пәні оқытушыларын дайындаудың маңызды шарты ретінде.....	2	80
<i>Шорманбаева Д.Г., Резвушкина Т.А.</i> Модернизациялану жағдайындағы қазақстандық қоғамдағы құндылықтар жүйесінің өзгеруі.....	1	94
<i>Шуқуров Р.М.</i> 1328–1347 жж. василевс және түрік әмірлері: салтанатты қатынастардың парадигмалары.....	1	87
<i>Илиясов Ш., Сақтаганова З., Тревисани Т.</i> Ресми іс жүргізушілік құжаттама құралдары бойынша Дала генерал-губернатордың әкімшілік аппараттың полициялық қызметкерлерінің қызметі туралы мәселе жайында.....	4	57

ФИЛОСОФИЯ

<i>Авад Б.З., Ержан Қ.С., Анарбаев Н.С.</i> Әбул Қасым ал-Фарабидың (Фариabi) шығармасындағы жүрек түсінігі.....	2	111
<i>Айтбаев О., Темирбулатова А.К.</i> Ескі миф пе әлде жаңа ғылым ба?.....	3	73
<i>Баймуканова М.Т., Есказинова Ж.А., Досова Б.А., Байғожина Г.М.</i> Білім беру үрдісі жағдайында топтық жұмысты қолдану ерекшеліктері.....	1	102
<i>Булумбаев О.Р.</i> Қазіргі Еуропадағы сепаратизм мәселесі.....	2	88
<i>Донецкая Н.А.</i> Әлемнің бейнелі ұғымындағы эстетикалық құндылықтардың рөлі.....	1	108
<i>Жақыпбекова Д.А.</i> Соцреализмнің нәзік бейнесі.....	1	115
<i>Жүсіпова Б.Ж.</i> Аралық ақиқат (әлеуметтік танымның әдістері туралы).....	3	80
<i>Жүсіпова Б.Ж.</i> Әлеуметтік тұтастықтың атрибуттары.....	1	122
<i>Жүсіпова Б.Ж.</i> Маргинал ма әлде мәңгірт пе?.....	2	95
<i>Кайрбеков Н.Е., Махмуд Али.</i> Қазақстандағы дәстүрлі дінді зерттеу үшін жаңа дерек көзі.....	3	86
<i>Карасева Н.В.</i> Ақпараттық кеңістік жастардың әлеуметтенуінің факторы ретінде.....	4	111
<i>Каренов Р.С.</i> Асан қайғы жырау — елге ұйтқы, ақылгөй атанған, дуалы ауызды дала философы.....	4	117
<i>Кошенова Р., Уралбаева Ш.Қ.</i> Мәшһүр Иманжүсіптің өмірбаян деректері және шығармашылығы..	1	129
<i>Қоқумбаева Б., Теміртон (Садыкова) Ф.</i> Қазақстан ғылыми-философиялық білім негізінің құндылықтық мәнінің өлшемі.....	1	136
<i>Манабаев Б.М., Ахмад Хамад Д.А.</i> Қазақстанның қалаларындағы діни жағдай.....	3	95
<i>Марченков В.Л.</i> Қазіргі мәдениеттегі аңыздық сананың мәселелері.....	1	142
<i>Разумов В.И.</i> Инновациялық қызметтің интеллектуалдық сыйымдылығын қалыптастыру тәжірибесі. (Инсейфинг ұйымдастырушылық-іскерлік ойынды әзірлеу мысалында).....	2	101

<i>Сейдиғазым Н.О., Цзяоян Ц.</i> Болашақ педагогтарды кәсіби даярлауды жетілдірудің кейбір мәселелері.....	1	150
<i>Солощенко П.П., Дюсалинова Б.К., Улжабаева А.Г.</i> Эпистемологиялық дискурс мәнмәтіндегі халықаралық терроризм феномені.....	3	105
<i>Теміртон (Садықова) Ф.</i> Қазақстан: әлемдік кеңістікке мәдени кірігу (әлеуметтік зерттеу нәтижелерінің негізінде).....	2	106
<i>Төлеуова М.Ө.</i> Өмір мен өлім – егіз ұғым.....	4	132
<i>Хамдан Х.И.А., Жәненұлы Ә., Ержан Қ.С.</i> Әбу Мансур әл-Матуридидің Құран мәтіндерін интерпретациялаудағы әдістері.....	3	116
<i>Шиффмахер А., Феталиева Н.</i> Еуропадағы құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамға ақпараттық жүйенің дамуының әсері.....	3	111
<i>Шындаулова Р.Б.</i> Қазіргі дүниетанымдық типология контекстіндегі ноогуманистикалық дүниетанымның ерекшеліктері.....	4	141

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Акатаева Л.С., Сабирова Р.Ш.</i> Жоо оқытушыларының ұйымдастырушылық-психологиялық сипаттамалары мен күйіп кетуі арасындағы байланысын зерттеу.....	4	146
<i>Альгожина А.Р.</i> Кемел жастағы тұлғаның өзін-өзі жүзеге асырудың кейбір аспектілері.....	3	122
<i>Жансерикова Д.А., Сатенова Ф.Ө.</i> Студенттердің оқу мотивациясының кейбір аспектілері.....	3	129
<i>Жансерікова Д.А.</i> Кәметке толмаған тәртіп бұзушылардың психологиялық ерекшеліктері.....	1	154
<i>Игембаева К.С.</i> Қазақ ұлтының туыстық қарым-қатынас ерекшеліктерінің ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына әсерін зерттеу.....	1	161
<i>Капбасова Г.Б., Капашева Г.А.</i> «Діни фанатизм» құбылысын әлеуметтік-психологиялық зерттеу.....	3	135
<i>Лазарева Е.А., Насирова А.Ш.</i> Ерте жастық шақ кезеңі психологиялық талдаудың пәні ретінде.....	4	157
<i>Лазарева Е.А., Насирова А.Ш.</i> Оқу-танымдық іс-әрекеттегі когнитивті стильдердің ролі.....	2	119
<i>Лазарева Е.А., Насирова А.Ш.</i> «Шынайы емес тәжірибеге қатысты толеранттылық–интолеранттылық» когнитивті стиль, мотивация және студенттердің оқу-танымдық іс-әрекетінің өзіндік реттелуі арасындағы өзара байланысты зерттеу.....	3	141
<i>Мағзұмова Н.Қ., Бенчич С.</i> Иманды адамның діни жанкештілікке қатынасын зерттеу.....	2	126
<i>Мағзұмова Н.Қ., Бенчич С.</i> Логикалық ойлау арқылы дамытатын ойындардың аспектісін зерттеу.....	4	163
<i>Мағзұмова Н.Қ., Бенчич С., Тентекбаева Ж.М.</i> Психологияның және психологтың кәсіби ойлау пәнін зерттеу.....	1	167
<i>Сабирова Р.Ш., Сайранұлы Е.</i> Экстремистік әрекеттің психологиялық аспектілері.....	1	174
<i>Сланбекова Г.К., Чунг М.С.</i> Психологиялық жаракат пен ажырасу арасындағы байланысты зерттеу.....	4	169

ХРОНИКА

<i>Солощенко П.П., Караконисова С.Г.</i> Академик Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ-дың философия және психология факультетіне 20 жыл.....	2	132
--	---	-----

**Указатель статей, опубликованных
в «Вестнике Карагандинского университета» в 2016 году.
Серия «История. Философия»**

	№	с.
ИСТОРИЯ		
<i>Абдрахманова К.К.</i> Советские праздники в повседневной жизни Казахстана	2	8
<i>Абдрахманова К.К., Шапагатова Д.Д.</i> Теоретические аспекты изучения истории и культуры татаро-башкирской диаспоры Казахстана	1	9
<i>Адамбек Б.К.</i> Международное положение и внешняя политика Советского Союза в 1930–1941 гг.	1	15
<i>Акмадиева Г.П.</i> Место и роль дипломатических документов в истории современного Казахстана	4	10
<i>Ақпанбет Н.Н., Ташагыл А.</i> Достижения Республики Казахстан за 25 лет независимости	4	16
<i>Алпыспаева Г.А., Саяхимова Ш.Н., Краснова М.Н.</i> Торговля как фактор социокультурного развития города (на материалах города Акмолинска XIX–нач. XX веков).....	4	22
<i>Альжанова Э.Е., Динашева Л.С.</i> Туркестанский сборник сочинений и статей — письменный источник культурного наследия.....	3	8
<i>Амрина М.С., Шеримбетова З.С.</i> Становление и развитие казахского национального киноискусства (1991–2010 гг.)	1	21
<i>Асанканов А., Кентбек С.К., Жуманова А.З.</i> История историографии языковой политики Советского правительства в Казахстане	3	33
<i>Асанканов А., Қалыш А.Б., Исаева А.И.</i> Проблема адаптации оралманов в Казахстане	2	16
<i>Батурина Л.Л., Стамбулов С.Б., Мондира Дутта.</i> Возрождение «Шелкового пути» в контексте региональной безопасности Центральной Азии	1	27
<i>Бахторазов С.У.</i> Личностные трагедии во время осуществления политических репрессий в Южном регионе (о карагандинцах, подвергшихся репрессиям в Крае).....	4	33
<i>Бодеев К.Т.</i> Декабрьские волнения в городе Караганде.....	4	40
<i>Бодеев К.Т.</i> Продолжение борьбы за независимость. — Декабрь 86.....	3	14
<i>Горовой В.В.</i> Эллинистический полис в Малой Азии	3	20
<i>Досова Б.А., Байгожина Г.М., Баймуканова М.Т.</i> Методологический потенциал истории повседневности по оценкам представителей российской историографии	2	24
<i>Ешпанов В.С.</i> Стахановское движение и рационализаторство среди актюбинских железнодорожников в период Великой Отечественной войны	3	26
<i>Жуманова А.З., Омирбаев А.Б.</i> Место независимых изданий в жизни общества	1	48
<i>Жумашев Р.М., Жетписбаев А.О.</i> Этнос: история и теория вопроса	4	48
<i>Зуева Л.И.</i> Дискуссии вокруг школьного образования и казахстанские учебники по национальной истории	4	105
<i>Ильясов Ш.А., Сактаганова З.Г., Тревисани Т.</i> К вопросу о деятельности полицейских служащих административного аппарата Степного генерал-губернаторства по материалам официальной делопроизводственной документации	4	57
<i>Какенова З.А., Садри Х.</i> Трансформация внешней политики США и Китая по отношению к Центральной Азии	4	69
<i>Каренов Р.С.</i> Есим хан и ярчайшие представители искусства жырау — Жиёмбет и Маргаска (К 550-летию образования Казахского ханства).....	2	36
<i>Касымбеков А.С., Альжанова Э.Е.</i> Научно-образовательные ресурсы в археологических исследованиях: Казахстан в письменных источниках XIX века	4	63
<i>Касымбеков А.С., Альжанова Э.Е.</i> Образовательные ресурсы в исторических исследованиях: Казахстан в письменных источниках XIX века.....	2	30
<i>Касымжанова Н.А.</i> Некоторые вопросы сотрудничества Казахстана и ООН по выполнению Целей развития тысячелетия	2	50
<i>Касымжанова Н.А., Дутта М.</i> Казахстан и ЮНЕСКО: некоторые аспекты сотрудничества	4	76
<i>Касымжанова Н.А., Дутта М.</i> Политика Республики Казахстан в области устойчивого развития	3	44
<i>Кенжегали Ж.М.</i> Тактика стран Центральной Азии в обеспечении региональной водно-энергетической безопасности.....	4	90
<i>Козина В.В., Елеуханова С.В.</i> Народонаселение городов Центрального Казахстана в 1950-е–1970-е гг.....	4	81
<i>Кошербаев Д.Б.</i> История развития политического имиджа.....	3	51

<i>Нурбаев Ж.Е.</i> К вопросу распространения протестантских деноминаций на территории Северного Казахстана (вторая половина XIX – начало XX вв.)	1	34
<i>Омаров А.Б., Карсыбаева Ж.А.</i> Жизнь и общественно-политическая деятельность Мустафы Чокая: основные этапы	1	42
<i>Омирбаев А.Б., Кентбек С.К., Жуманова А.З.</i> Важность исследования газет либерально-оппозиционного направления в Казахстане	2	58
<i>Онгарбаева А.И., Сактаганова З.Г.</i> Некоторые фрагменты коллективизации сельского хозяйства в Центральном Казахстане в 1930-х годах	2	69
<i>Сакабай Т.К.</i> Значение научного наследия А.Н.Букейхана в изучении отечественной истории	1	58
<i>Сактаганова З.Г.</i> К 100-летию национально-освободительного движения: о причинах восстания казахов 1916 года	4	96
<i>Смагулов Б.А., Шотбакова Л.К.</i> Некоторые проблемы становления и развития казахской периодической печати	1	65
<i>Смагулов Н.Б., Ташагыл А.</i> Историко-политическая и теоретическая основа идеи «Мәңгілік Ел» в трудах Аль-Фараби	3	59
<i>Сомжурек Б.Ж.</i> Сотрудничество стран тюркского мира с НАТО	3	67
<i>Стамбулов С.Б., Смагулова Г.М., Дутта М.</i> Становление механизма политики безопасности Шанхайской организации сотрудничества (2001–2006 гг.)	2	75
<i>Стамбулов С.Б., Жукенова А.С., Мондира Дутта.</i> ШОС и НАТО: сравнительная оценка деятельности в зарубежных исследованиях	1	72
<i>Тулеева Б.Т., Шотбакова Л.К., Дюшеева Н.К., Сагинтайкызы Э.</i> Компетентностный подход как важное условие подготовки преподавателей истории новой формации	2	80
<i>Ускембаев К.С.</i> А.Букейхан: личность, рожденная для народа	1	78
<i>Шорманбаева Д.Г., Резвушкина Т.А.</i> Трансформация системы ценностей казахстанского общества в условиях модернизации	1	94
<i>Шукуров Р.М.</i> Василевс и тюркские эмиры в 1328–1347 гг.: парадигмы церемониальных отношений	1	87

ФИЛОСОФИЯ

<i>Авад Б.З., Ержан К.С., Анарбаев Н.С.</i> Трактат Абул Касым ал-Фараби (аль-Фариabi) о понятии «сердце»	2	111
<i>Айтбаев О., Темирбулатова А.К.</i> Новая наука или старый миф?	3	73
<i>Баймуканова М.Т., Есказинова Ж.А., Досова Б.А., Байгожина Г.М.</i> Особенности применения групповой работы в условиях образовательного процесса	1	102
<i>Булумбаев О.Р.</i> Проблема сепаратизма в современной Европе	2	88
<i>Донецкая Н.А.</i> Роль эстетических ценностей в образном постижении мира	1	108
<i>Жакупбекова Д.А.</i> Нежный облик соцреализма	1	115
<i>Жусупова Б.Ж.</i> Атрибуты социальной целостности	1	122
<i>Жусупова Б.Ж.</i> Истина посередине (к вопросу о методах социального познания)	3	80
<i>Жусупова Б.Ж.</i> Маргинал или манкурт?	2	95
<i>Кайрбеков Н.Е., Махмуд Али.</i> Новый источник для изучения традиционной религии в Казахстане ...	3	86
<i>Карасева Н.В.</i> Информационное пространство как фактор социализации молодежи	4	111
<i>Каренов Р.С.</i> Асан кайгы жырау — гениальная личность с энциклопедическими знаниями и мудрый философ Великой Степи	4	117
<i>Кокумбаева Б., Темиртон (Садыкова) Г.</i> Ценностно-смысловое измерение сущности казахстанского философско-научного знания	1	136
<i>Кошенова Р., Уралбаева Ш.К.</i> Биографические данные и творчество Машхур-Иманжусупа	1	129
<i>Манабаев Б.М., Ахмад Хамад Д.А.</i> Религиозная ситуация в городах Казахстана	3	95
<i>Марченков В.Л.</i> Проблема мифического сознания в современной культуре	1	142
<i>Разумов В.И.</i> Опыт формирования интеллектуальноёмкой инновационной деятельности (на примере разработки организационно-деловой игры Инсейфинг)	2	101
<i>Солощенко П.П., Дюсалинова Б.К., Улжабаева А.Г.</i> Феномен международного терроризма в контексте эпистемологического дискурса	3	105
<i>Темиртон Г. (Садыкова).</i> Казахстан: культурная интеграция в мировое пространство (на основе результатов социисследования)	2	106

<i>Толуова М.О.</i> Смерть и жизнь — неразделимые понятия	4	132
<i>Хамдан Х.И.А., Жаненулы А., Ержан К.С.</i> Методы интерпретации Абу Мансура аль-Матуриди текстов Корана	3	116
<i>Шиндаулова Р.Б.</i> Особенности ноогуманистического мировоззрения в современной ноосферной парадигме	4	141
<i>Шиффмахер А., Феталиева Н.</i> Влияние развития информационных систем на гражданское общество и правовое государство в Европе	3	111
纳季拉谢, 季骄阳 改进专业培养未来教师的一些问题	1	150

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Акатаева Л.С., Сабирова Р.Ш.</i> Исследование связи организационно-психологических характеристик и синдрома выгорания преподавателей вуза	4	146
<i>Альгожина А.Р.</i> Некоторые аспекты самореализации личности зрелого возраста	3	122
<i>Жансерикова Д.А.</i> Психологические особенности несовершеннолетних правонарушителей	1	154
<i>Жансерикова Д.А., Сатенова Г.У.</i> Некоторые аспекты учебной мотивации студентов	3	129
<i>Игембаева К.С.</i> Исследование влияния особенностей родственных взаимоотношений казахского народа на формирование национального самосознания	1	161
<i>Капбасова Г.Б., Капашева Г.А.</i> Социально-психологическое изучение явления «религиозный фанатизм»	3	135
<i>Лазарева Е.А., Насирова А.Ш.</i> Исследование взаимосвязи между когнитивным стилем «Толерантность–интолерантность к нереалистическому опыту», мотивацией и саморегуляцией учебно-познавательной деятельности студентов	3	141
<i>Лазарева Е.А., Насирова А.Ш.</i> Период ранней юности как предмет психологического анализа	4	157
<i>Лазарева Е.А., Насирова А.Ш.</i> Роль когнитивных стилей в учебно-познавательной деятельности	2	119
<i>Магзумова Н.К., Бенчич С.</i> Аспекты исследования логического мышления посредством развивающих игр	4	163
<i>Магзумова Н.К., Бенчич С.</i> Исследование отношения верующих людей к религиозному фанатизму	2	126
<i>Магзумова Н.К., Бенчич С., Тентекбаева Ж.М.</i> Изучение предмета психологии и профессионального мышления психологов	1	167
<i>Сабирова Р.Ш., Сайранулы Е.</i> Психологические аспекты экстремистской деятельности	1	174
<i>Сланбекова Г.К., Чунг М.С.</i> Изучение взаимосвязи между психологической травмой и разводом	4	169

ХРОНИКА

<i>Солощенко П.П., Караконисова С.Г.</i> Факультету философии и психологии КарГУ им. академика Е.А. Букетова 20 лет	2	132
---	---	-----

**Index of articles published
in the «Bulletin of the Karaganda University» in 2016 y.
«History. Philosophy» Series**

	<i>№</i>	<i>p.</i>
HISTORY		
<i>Abdrakhmanova K.K.</i> The Soviet holidays in everyday life of Kazakhstan	2	8
<i>Abdrakhmanova K.K., Shapagatova D.D.</i> Theoretical aspects of studying history and culture of Tatar and Bashkir diasporas in Kazakhstan	1	9
<i>Adambek B.K.</i> At the beginning of the 1930–1941 years, the international situation and foreign policy of the Soviet Union	1	15
<i>Akmadiyeva G.P.</i> The place and role of diplomatic documents in the history of modern Kazakhstan.....	4	10
<i>Akpanbet N.N., Tashagyl A.</i> Achievements of Independent Kazakhstan in 25 years	4	16
<i>Alpyspayeva G.A., Sayakhimova Sh.H., Krasnova M.H.</i> Trade as a factor of socio-cultural development of the city (on the materials of the city of Akmolinsk in XIX– beginning of XX centuries).....	4	22
<i>Alzhanova E.E., Dinashева L.S.</i> Turkestan collection of essays and articles — written source of cultural heritage	3	8
<i>Amrina M.S., Sherimbetova Z.C.</i> The formation and development of the Kazakh National Cinema Art (1991–2010).....	1	21
<i>Asankanov A., Kalysh A.B., Isayeva A.I.</i> Problem of adaptation oralman in Kazakhstan.....	2	16
<i>Asankanov A., Kentbek S.K., Zhumanova A.Z.</i> History of a historiography of language policy of the Soviet government in Kazakhstan.....	3	33
<i>Bahtorazov S.U.</i> Personal tragedy during the exercise of political repression in the Southern region. (about Karaganda subjected to repression in the region).....	4	33
<i>Baturina L.L., Stambulov S.B., Mondira Dutta.</i> Revival of the «Silk Road» in the context of regional security in Central Asia.....	1	27
<i>Bodeev K.T.</i> December agitations in city to Karaganda.....	4	40
<i>Bodeev K.T.</i> Freedom continuation of fight. — December-86	3	14
<i>Dosova B.A., Baigozhina G.M., Baimukanova M.T.</i> Methodological potential of the history of everyday life by the estimations of the Russian historiography representatives	2	24
<i>Eshpanov V.S.</i> Stakhanovite movement and rationalization among Aktobe railway workers during the Great Patriotic war	3	26
<i>Gorovoi V.V.</i> Hellenistic polis in Asia Minor.....	3	20
<i>Ilyasov Sh.A., Saktaganova Z.G., Trevisani T.</i> To the problem of administrative apparatus police officers functioning of the steppe general governorship on the basis of official clerical work papers	4	57
<i>Kakenova Z.A., Sadri H.</i> Transformation of foreign policy of the USA and China towards Central Asia	4	69
<i>Karenov R.S.</i> Esim khan and the brightest representatives of art to zhyrau – Zhiyembet and Margaska (To 550 th anniversary of formation of the Kazakh khanate).....	2	36
<i>Kassymzhanova N.A.</i> Some issues of cooperation between Kazakhstan and the UN on the implementation of the Millennium Development Goals.....	2	50
<i>Kassymzhanova N.A., Dutta M.</i> Kazakhstan and UNESCO: some aspects of cooperation	4	76
<i>Kassymzhanova N.A., Dutta M.</i> Policy of the Republic of Kazakhstan in the field of sustainable development	3	44
<i>Kasymbekov A.S., Alzhanova E.E.</i> Educational resources in historical research: of Kazakhstan in written sources of the XIX century	2	30
<i>Kasymbekov A.S., Alzhanova E.E.</i> Scientific and educational resources in archaeological research: Kazakhstan in the written sources of the XIX century	4	63
<i>Kenzhegali Zh.M.</i> The tactics of the Central Asian countries in regional water and energy security.....	4	90
<i>Kosherbayev D.</i> The history of the development of political image.....	3	51
<i>Kozina V.V., Eleyhanova S.V.</i> The population of Central Kazakhstan cities in the 1950s – the 1970s	4	81
<i>Nurbayev Zh.E.</i> To the proliferation of Protestant denominations in the territory of Northern Kazakhstan (second half of XIX – beginning of XX centuries).....	1	34
<i>Omarov A.B., Karsybayeva Z.A.</i> Life and social and political activity of Mustafy Chokaya: basic stages	1	42
<i>Omirbayev A.B., Kentbek S.K., Zhumanova A.Z.</i> The importance of studying newspapers in the liberal opposition direction in Kazakhstan.....	2	58

<i>Ongarbaeva A.I., Saktaganova Z.G.</i> Some fragments of the collectivization of agriculture in Central Kazakhstan in 1930s.....	2	69
<i>Sakabai T.K.</i> Value of scientific heritage of A.N. Bukeykhan in studying of National history.....	1	58
<i>Saktaganova Z.G.</i> To 100 anniversary of national-liberation movement: about reasons of Kazakh insurrection of 1916.....	4	96
<i>Shormanbaeva D.G., Rezvushkina T.A.</i> Values transformation of Kazakhstan society under the influence of modernization.....	1	94
<i>Shukurov R.M.</i> Basileus and Turkish emirs in 1328–1347: paradigms of relation.....	1	87
<i>Smagulov B.A., Shotbakova L.K.</i> Some of the problems of formation and development of Kazakh periodicals.....	1	65
<i>Smagulov N.B., Tashagyl A.</i> Historical and political and theoretical basis of the «Mangilik El» in the writings of Al-Farabi.....	3	59
<i>Somzhurek B.Zh.</i> Cooperation between turkic world states and NATO.....	3	67
<i>Stambulov S.B., Smagulova G.M., Mondira Dutta.</i> The formation of the security policy mechanism of Shanghai cooperation organization (2001–2006 yy.).....	2	75
<i>Stambulov S.B., Zhukonova A.S., Mondira Dutta.</i> SCO and NATO: comparative evaluation of the activity in the foreign research.....	1	72
<i>Tuleuova B.T., Shotbakova L.K., Dyusheeva N.K., Sagintaykyzy E.</i> Competence approach as an important condition for the training of new formation history teachers.....	2	80
<i>Uskembayev K.C.</i> A.Bukeikhanov: the person born for the people.....	1	78
<i>Zhumanova A.Z., Omirbaev A.B.</i> The role of independent media in society.....	1	48
<i>Zhumashev R.M., Zhetpisbayev A.O.</i> Ethnos: history and theory of the issue.....	4	48
<i>Zuyeva L.I.</i> Debate around school education and Kazakh textbooks on national history.....	4	105

PHILOSOPHY

<i>Avad B.Z., Yerzhan K.S., Anarbayev N.S.</i> The concept of heart in the Abul-Kasim al-Farabi (al-Faryabi) ...	2	111
<i>Aytbayev O., Temirbulatova A.K.</i> New science or old myth?.....	3	73
<i>Baymukanova M. T., Eskazinova Zh.A., Dosova B.A., Baigozhina G.M.</i> Application features of group work in the conditions of educational process.....	1	102
<i>Bulumbayev O.R.</i> Problem of separatism in modern Europe.....	2	88
<i>Donetskaja N. A.</i> The role of aesthetic values in visual perception of the world.....	1	108
<i>Hamdan H.I.A., Zhanenuly A., Yerzhan K.S.</i> Methods of interpretation of Abu Mansur al-Maturidi Quran texts.....	3	116
<i>Kairbekov N.E., Mahmud Ali.</i> On the study of source criticism and traditional Islam in Kazakhstan.....	3	86
<i>Karaseva N.V.</i> Information space as a factor of youth socialization.....	4	111
<i>Karenov R.S.</i> Asan Kaigy zhyrau as a genius with an encyclopedic knowledge and wise philosopher of the Great Steppe.....	4	117
<i>Kokumbaeva B., Temirton (Sadykova) G.</i> The essence of philosophical and scientific knowledge of the Kazakhstan in value-semantic dimension.....	1	136
<i>Koshenova R., Uralbayeva Sh.K.</i> Biographical information and creativity Mashkhur Imanzhusupa.....	1	129
<i>Manabaev M.B., Ahmad Hamad D.A.</i> Religious situation in the cities of Kazakhstan.....	3	95
<i>Marchenkov V.L.</i> The mythical problem of consciousness in modern culture.....	1	142
<i>Razumov V.I.</i> The experience of forming knowledge-based innovative activities (for example, the development of organizational and business games Insafing).....	2	101
<i>Seidigazym N., Thzi Thzyoyn.</i> Some issues of improving the training of future teachers.....	1	150
<i>Shiffmaher A., Fetaliyeva N.</i> Influence of informational systems development to civil society and law-governed state in Europe.....	3	111
<i>Shindaulova R.B.</i> Peculiar features of nohumanistic worldview in the context of present worldview typology.....	4	141
<i>Solochshenko P.P., Dyusalynova B.K., Ulzhabayeva A.G.</i> The phenomenon of international terrorism in the context of epistemological discourse.....	3	105
<i>Temirton G. (Sadykova).</i> Kazakhstan: cultural integrations in world space (some results of sociological research).....	2	106
<i>Toleuova M.O.</i> Death and life are inseparable concepts.....	4	132
<i>Zhakupbekova D.A.</i> Tender look of social realisms.....	1	115

<i>Zhusupova B.J.</i> Attributes of social integrity.....	1	122
<i>Zhusupova B.J.</i> Marginal or mankurt?.....	2	95
<i>Zhusupova B.J.</i> Truth in the middle (To a question of methods of social knowledge).....	3	80

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

<i>Akatayeva L.S., Sabirova R.Sh.</i> Research of the relationship of organizational and psychological characteristics and burnout university teachers.....	4	163
<i>Algozhina A.R.</i> Some aspects of personal fulfillment in adulthood.....	3	122
<i>Igembaeva K.S.</i> The research influence of features of related relationship of the kazakh people, on formation of national consciousness	1	161
<i>Kapbasova G.B., Kapasheva G.A.</i> The socio-psychological study of the phenomenon of «religious fanaticism».....	3	135
<i>Lazareva Ye.A., Nassirova A.Sh.</i> Period of Early Adolescence as a Subject of Psychological Analysis.....	4	146
<i>Lazareva Ye.A., Nassirova A.Sh.</i> Research of the relationship between cognitive style «Tolerance–intolerance to an unrealistic experience», motivation and self-regulation of learning and cognitive activity of students.....	3	141
<i>Lazareva Ye.A., Nassirova A.Sh.</i> The Role of Cognitive Styles in the Process of Educational-Learning Activity.....	2	119
<i>Magzumova N.K., Benchich S.</i> Aspects of the study of logical thinking through educational games.....	4	157
<i>Magzumova N.K., Benchich S.</i> Research of relation of believing people to religious fanaticism.....	2	126
<i>Magzumova N.K., Benčič S., Tentekbayeva Zh.M.</i> Professional thinking of psychologists in the studying of the subject of psychology	1	167
<i>Sabirova R.Sh., Sairanuly Ye.</i> Psychological aspects of extremist activity	1	174
<i>Slanbekova G.K., Chung M.C.</i> The study of relationships between psychological trauma and divorce.....	4	169
<i>Zhanserikova D. A.</i> Psychological features of minors right of violators	1	154
<i>Zhanserikova D.A., Satenova G.U.</i> Some aspects of the educational motivation of students.....	3	129

CHRONICLE

<i>Solochshenko P.P., Karakonisova S.G.</i> Faculty of Philosophy and Psychology of the Academician Y.A. Buketov Karaganda State University — 20 years.....	2	132
---	---	-----